

Journal of Analytic Divinity

VOLUME: 7 ISSUE: 2 WINTER 2023

e-ISSN: 2602-3792 <https://dergipark.org.tr/pub/jad>

Journal of Analytic Divinity

Cilt/Vol: 7, Sayı/Issue: II, 2023.

E-ISSN: 2602-3792

ANKARA-TURKIYE.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

JOURNAL OF ANALYTIC DIVINITY

Journal of Analytic Divinity dergisi, senede iki defa yayınlanan uluslararası alan indeksli hakemli bir dergidir. JAD'de yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukukî açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

Journal of Analytic Divinity is an internationally indexed, peer-reviewed journal published twice a year. All the responsibility of all articles published in JAD in terms of language, science and legal belongs to the authors, and the publishing rights belong to the Journal of Analytic Divinity. The Editorial Board is free to publish or not publish articles submitted to the journal. Articles sent to the journal are not returned.

Yayıncı/Publisher

Özcan GÜNGÖR

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology, Ankara/Türkiye
ogungor@ybu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0775-023X

Yazı İşleri Müdürü/Managing Editor

Dr. Yusuf YARALIOĞLU

Ankara Yıldırım Beyazıt Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, AYBU, Institute of Social Sciences
yusufyaralioglu@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0966-5925

Editör/Editor in Chief

Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology, Ankara/Türkiye
ogungor@ybu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0775-023X

Alan Editörleri/Field Editors

Doç. Dr. Harun ŞAHİN (Uluslararası İlişkiler/International Relations)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology Ankara/Türkiye
hsahin@ybu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2834-2339

Dr. Öğr. Üyesi Rukiye Aysun İNAN (Felsefe ve Din Bilimleri/İndeksleme/Philosophy and Religious Sciences/Indexing)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology Ankara/Türkiye
r.aysun.inan@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1595-6454

Doç. Dr. İ. Ethem ARIOĞLU (İslam Tarihi ve San.-Türk Dili/Islamic History/Arts and Turkish Language)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Humanity and Social Sciences Ankara/Türkiye, iearioglu@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4051-3700

Dr. Öğr. Üyesi Abdussamet VARLI (Temel İslam Bilimleri/Basic Islamic Sciences)

Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi/Bayburt University Faculty of Theology, Bayburt/Türkiye
avarli61@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-9094-861X

İsmail ZEYREK (Editöryal Süreçler- Türkçe Dil Editörü/ Editorial Processes, Turkish Language)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, AYBU, Institute of Social Sciences, Şırnak/Türkiye

ismailzeyrek@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-8127-3646

Prof. Dr. Yakup CİVELEK (Arap Dili ve Edebiyatı/Arabic Language and Literature)

Ankara Hacı Bayram Üni., İslami İlimler Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt Univ. Faculty of Theology Ankara/Türkiye
yakup.civelek@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3448-4723.

Dr. İsmail KAYA (Etik Süreçler/Ethical Processes)

Millî Eğitim Bakanlığı, Ministry of National Education, Düzce Provincial Directorate of National Education, Duzce/Türkiye
ikayatr@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6920-7358

Journal of Analytic Divinity

Cilt/Vol: 7, Sayı/Issue: II, 2023.

E-ISSN: 2602-3792

ANKARA-TURKIYE.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

II

Arş. Gör. Mehmet Emin SARIKAYA (Editöryal Süreçler, Kitap Değerlendirmesi/Editorial Processes, Book Review)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology Ankara/Türkiye
eminsarikaya.93@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7550-4727

Dr. Tuğrul Niyazibeyoğlu (İngilizce/English)

Milli Eğitim Bakanlığı, Ministry of National Education/Ankara/Türkiye
niyazibeyoglu78@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1112-4485

Arş. Gör. Hümeysra Ahsen DOĞAN (İstatistik/Statistic)

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology Ankara/Türkiye
ahsencik1996@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3813-8470

Yayın Tarihi/Publishing Date: 15.12.2023

Kapsam/ Scope: Sosyal Bilimler

Yayın Dilleri- Languages of Publication

Türkçe & İngilizce & Arapça & Türk Lehçeleri-
Turkish & English & Arabic & Turkish Dialectics

Yazışma Adresi/ Contact Address

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Faculty of Islamic Sciences, Esenboga Campus, Cubuk/Ankara

Periyot/Period

JAD yılda iki defa yayınlanan uluslararası hakemli bilimsel bir dergidir.

JAD is an international refereed journal and is published biennially

JAD, Creative Commons Atf-Gayri Ticari-Aynı Lisansla Paylaş 4.0 (CC BY) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Journal of Democracy Platform, is licensed by Creative Commons Attribution-Non-Commercial-No Derivatives 4.0 (CC BY) licence.

Hakem Kurulu/Referee Board

JAD, iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

JAD uses double-blind review fulfilled by two reviewers. Referee names are kept strictly confidential.

Dizinleme Bilgileri/Abstracting and Indexing Services

	Kabul/Accepted
1-İSAM	18.12.2017
2-Türk Eğitim İndeksi	19.12.2017
3-Index Copernicus	02.01.2018
4- ATLA	09.01.2019
5- ERİH PLUS	11.03.2019
6-ASOS	25.04.2019
7- DOAJ	30.04.2019
8- Sharpa/Rome	10.01.2020
9- ProQuest	30.03.2020
10-EBSCO	02.12.2020

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara/Türkiye
ogungor@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0775-023X

Prof. Dr. Abdurrahman KURT

Bursa Uludağ Üni., İlahiyat Fakültesi/ Bursa Uludağ University Faculty of Divinity/Bursa/Türkiye
akurt@uludag.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6087-3725

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ İstanbul University Faculty of Divinity/ İstanbul/Türkiye
adnandemircan@gmail.com |
ORCID: 0000-0002-9290-0780

Prof. Dr. Ahmad RAFIQ

Kalijaga State University/Endonezya
ahmad.rafiq@uin-suka.ac.id
ORCID: 0000-0001-9353-3380

Prof. Dr. Dosay KENJETAY

Ahmet Yesevi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Akhmad Yassawi University Faculty of Divinity/ Türkistan/Kazakistan
dossay.kenzhetay@ayu.edu.kz.

Prof. Dr. Eyüp ŞİMŞEK

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Atatürk University Faculty of Divinity/ Erzurum/Türkiye
eyupsimsek@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4393-7616

Journal of Analytic Divinity

Cilt/Vol: 7, Sayı/Issue: II, 2023.

E-ISSN: 2602-3792

ANKARA-TURKIYE.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

III

Prof. Dr. Felix KÖRNER

Humboldt-Universität zu Berlin/Zentralinstitut für
Katholische Theologie/ Nikolaus Cusanus-
Lehrstuhl für Theologie der Religionen
felix.koerner@hu-berlin.de
ORCID: 0000-0003-1618-7968

Prof. Dr. Frank GRIFFEL

Yale University, Religious Studies/USA
frank.griffel@yale.edu
ORCID: 0000-0003-0905-4374

Prof. Dr. Kemal POLAT

Kyrgyz-Turkish Manas University/ Bişkek/ Kyrgyz
Republic, kemal.polat@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0002-9259-8016

Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Theology Ankara/ Türkiye
ayildirim2000@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-3448-4723.

Prof. Dr. Asım YAPICI

Ankara Sosyal Bilimler Ü./Social Sciences Univ. of
Ankara/ Türkiye, asim.yapici@asbu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7041-9064

DANIŞMA KURULU/BOARD OF ADVISORY

Prof. Dr. Vejdi BİLGİN

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Bursa
Uludağ Un. Faculty of Divinity/ Bursa/ Türkiye
vbilgin@uludag.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2161-4875

Prof. Dr. Ahmet ÜNSAL

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Theology Ankara/ Türkiye
aunsal@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3448-4723.

Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR

Ankara Sosyal Bilimler Ü./Social Sciences Univ. of
Ankara/ Türkiye, ozdemirmetin@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-5678-8579

Prof. Dr. Yakup CİVELEK

Ankara Hacı Bayram Ü. İslami İlimler Fak/ Ankara
Hacı B. Un. F. of Islamic Sciences Ankara/ Türkiye
yakup.civelek@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3448-4723.

Prof. Dr. Zeki Salih ZENGİN

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Theology Ankara/ Türkiye
zekisalih55@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2354-8899

Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Theology Ankara/ Türkiye
mozkan@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6006-3172

Prof. Dr. Ali Osman KURT

Ankara Sosyal Bilimler Ü./Social Sciences Univ. of
Ankara/ Türkiye, aliosman.kurt@asbu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1459-7832

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Erciyes
University Faculty of Divinity/ Kayseri/ Türkiye
celikcela@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3279-5405

Prof. Dr. Hacı Yunus APAYDIN

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Erciyes
University Faculty of Divinity/ Kayseri/ Türkiye
yunusa@erciyes.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0741-6896

Prof. Dr. Halil İbrahim BULUT

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ İstanbul
University Faculty of Divinity/ İstanbul/ Türkiye
hibulut@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5528-9559

Prof. Dr. Heidi HADSELL

President of Hartford Seminary/USA

Prof. Dr. İshak ÖZGEL

Süleyman Demirel Üniversitesi/ Suleyman Demirel
University Faculty of Divinity/ Isparta/ Türkiye
ishakozgel@sdu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3807-414X

Prof. Dr. Kımbat KARATIŞKANNOVA

Ahmet Yesevi Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi/ Akhmad Yassawi University Faculty of
Divinity/ Türkistan/ Kazakistan

Prof. Dr. Labidi BOUABDALLAH

Mohammed bin Zayed University for
Humanities/ United Arab Emirates
b_labidi@yahoo.fr
ORCID: 0000-0001-9056-486X

Journal of Analytic Divinity

Cilt/Vol: 7, Sayı/Issue: II, 2023.

E-ISSN: 2602-3792

ANKARA-TURKIYE.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

IV

Prof. Dr. Marcel SİGRİST EBAF

École Biblique of Jerusalem/İsrail
venard@ebaf.edu

Prof. Dr. Mohamed M. EL-GAMMAL

Hamad bin Khalifa Uni./Doha/Qatar
malgammal@hbku.edu.qa
ORCID: 0000-0002-8389-3400

Prof. Dr. Murat DEMİRKOL

Ankara Yıldırım Beyazıt Üni./Ankara Yıldırım
Beyazıt Univ./Ankara/ Türkiye
murat60demirkol@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1770-4288

Prof. Dr. Sami KILIÇ

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Fırat
University Faculty of Divinity/ Elazığ/Türkiye
skilic959@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9954-5312

Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi/
Sivas Cumhuriyet Uni. Faculty of Divinity/
Sivas/Türkiye, tozdes@cumhuriyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6989-1900

Prof. Dr. Yasin YILMAZ

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Theology Ankara/Türkiye
yyilmaz@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6186-2400

Prof. Dr. Zekiye DEMİR

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Theology Ankara/Türkiye
zdemir@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4009-7751

Doç. Dr. Fatima ZOHRA AOUATİ

Aouati University of Sharjah/United Arab Emirates
faouati@sharjah.ac.ae

Doç. Dr. Harun ŞAHİN

AYBU, İslami İlimler Fak./AYBU, Faculty of
Theology Ankara/Türkiye
hsahin@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2834-2339

Doç. Dr. Salih AYDEMİR

Ankara Hacı Bayram Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi/ Ankara Hacı Bayram University Faculty
of Islamic Sciences Ankara/Türkiye
salih.aydemir@hbv.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3236-8438

Doç. Dr. Jamal J. ELİAS

University of Pennsylvania /USA
jjelias@upenn.edu

Doç. Dr. Samagan MYRZAİBRAİMOV

Osh State University/ Osh/Krgzy

Dr. A. Ulrich PAFFRATH

Goethe Universität/Germany
praxis-dr.paffrath@gmx.de

Dr. Öğr. Üyesi M. Mücahit ASUTAY

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi/ Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Theology Ankara/Türkiye
mucahitasutay@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3200-4666

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa DEMİRCİ

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ İstanbul
University Faculty of Divinity/ İstanbul/Türkiye
mustafa.d.69@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9056-2389

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
7/2 (Aralık/December 2023), V-VIII.

Kıymetli Okurlar;

Journal of Analytic Divinity Dergisi, kurulduğu günden bu tarafa akademisyenlerin emanetleri olan çalışmalarını titizlikle bazı ilkeler etrafında sürdürmektedir. Bu ilkeler;

Kaliteli İçerik Üretimi: Dergi, Temel İslam Bilimleri, Felsefe ve Din Bilimleri, İslam Sanatları ve Tarihi alanlarında kaliteli araştırma makaleleri yayınlamaya devam etmektedir.

Çeşitlilik ve Kapsam: Dergi, farklı disiplinlerden gelen çeşitli araştırma makalelerine yer vererek alanında geniş bir kapsam sunmaktadır. Bu, derginin okuyucu kitlesini artırdığı gibi bilhassa genç akademisyenlere imkan tanınmasını önemli görmekteyiz.

Uluslararası İşbirliği: Dergi, uluslararası alanda tanınmış bilim insanlarıyla işbirliği yaparak, uluslararası düzeyde daha geniş bir kitleye ulaşmaya gayret etmektedir. Hemen her sayıda yabancı yazarlardan da makaleler yayımlanmaktadır.

Açık Erişim Politikası: Dergi, açık erişim politikasını sürdürmekte ve her hangi bir ücret talep etmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Çift körleme hakem değerlendirme uygulamasını titizlikle sürdürürerek, makalelerin kalitesini ve güvenilirliğini sağlamaya gayret etmektedir.

İntihal Kontrolü: Dergi, intihali engellemek için etkili bir intihal kontrol sistemi kullanmaktadır.

Hızlı İnceleme Süreci: Makalelerin hızlı bir şekilde değerlendirilmesi ve yayımlanması, derginin akademik dünyada etkili bir rol oynamasına katkı sağlamaktadır. Bunun için bütün aşamalarda oldukça hızlı ve her zaman makale kabule açık bir uygulama benimsenmektedir.

Endeksleme: Dergi, farklı endeksleme platformlarına kabul edilmiş ve sürekli olarak bu endeksleme hedeflerini güncellemektedir.

Her yayın döneminde bu amaçlar etrafında süreçleri biten çalışmalar bilim dünyasının gündemine taşınmaktadır. 2023 yılının kış dönemi sayısı olan dergimizin 7. cilt 2. sayısında 6 adet Türkçe araştırma makalesi yayımlanmaktadır. Bu yayınları kısaca özetlersek;

Dergimizin bu sayısında ilk çalışma, Prof. Dr. Mehmet Türkeri ve Esin Karazümcüoğlu tarafından 6 Şubat 2023'te Kahramanmaraş'ta meydana gelen büyük depremlerin ardından devlete bağlı sosyal yardım kuruluşları ve sivil toplum kuruluşlarının çağrılarına odaklanarak Twitter ve diğer platformlarda paylaşılan verileri ele almaktadır. Ancak, olumlu gelişmelerin yanı sıra, birçok yeni medya platformunda gazetecilik meslek etiği ve iletişim etiği ihlalleri yaşanmıştır. Türkeri ve Karazümcüoğlu, özellikle doğruluk, haber ile reklamın ayrılması, mahremiyete saygı ve nefret söyleminden kaçınma ilkelerine odaklanarak bu etik ihlalleri vurgular. Google arama sonuçları ve örneklem seçimiyle belirlenen haber siteleri ve Twitter örnekleri üzerinden doküman analizi yöntemi kullanılarak yapılan çalışma, Kahramanmaraş depremleri bağlamında yeni medyada yaşanan etik sorunlara dikkat çekmeyi ve genel olarak etik değerlere vurgu yapmayı amaçlamaktadır.

Zeynep Oktay ve Şükran Fazlıoğlu'nun yürüttüğü ikinci çalışma, 1960'lı yıllardan itibaren tasavvuf ve romanın birleşimini ele alarak tasavvufi roman ya da tasavvuf içerikli roman olarak literatürde yer bulan bir alt türü incelemektedir. Oktay ve Fazlıoğlu, tasavvufi romanlarda kullanılan sembollerin önemini vurgulayarak, bu romanlarda kullanılan sembollerin tasavvufi bakış açısına sahip olduğunu belirtirler. Araştırma, özellikle Arap Edebiyatındaki tasavvufi romanları ele alarak, Mağrib coğrafyasının bu türde zengin bir malzeme sunduğunu ifade eder. Ancak, tasavvufi romanlardaki sembolere dair yapılan araştırmaların eksikliğine dikkat çeker. Çalışmanın amacı, bu eksikliği gidermek ve tasavvuf içerikli Megaribe romanlarındaki sembollerin analizini yaparak alandaki bu boşluğu doldurmaktır. Oktay ve Fazlıoğlu'nun çalışması, 'amaçlı örnekleme' yöntemiyle altı roman üzerinden seçilen semboller üzerinde odaklanır; kuş, kadın, içki, kadeh, ayna, harf, sayı, çöl ve mecazî kelime. Bu sembollerin analizi, Megaribe tasavvufi romanlarında açıkça ifade edilenlerin yanı sıra dolaylı olarak ifade edilenlerin de izini sürerek elde edilen sonuçları değerlendirir.

Erva Nesibe Kuloğlu'nun yürüttüğü üçüncü araştırma, İmam Hatip Liselerinde eğitim gören öğrenciler arasında umut ve dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Nitel araştırma yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen çalışma, Bartın Şehit Mustafa Yaman Anadolu Lisesi ve Bartın Erkek İmam Hatip Lisesi'nde son sınıf öğrencileri arasında yapılan görüşmeleri içermektedir. Toplam 42 katılımcı ile gerçekleştirilen görüşmeler, umut düzeyleri, dindarlık algıları ve inanç-umut ilişkisi olmak üzere üç ana tema etrafında odaklanmıştır. Araştırma, katılımcıların umut düzeylerinin aile, çevre, din, hayaller, hedefler ve geleceğe bakış açıları gibi faktörlerden etkilendiğini ortaya koymaktadır. Özellikle ailenin, katılımcıların umut düzeylerini belirlemede önemli bir etken olduğu ve bu katılımcıların diğerlerine göre daha net ve kararlı hedefler belirlediği, umutsuzlukla mücadelede başarılı stratejiler

geliştirebildiği bulguları dikkat çekmektedir. Katılımcıların umutsuzluk anlarında dinî pratiklere başvurdukları ve inanç-umut ilişkisini namaz, dua, ahiret inancı, dinin rehabilite edici fonksiyonu ve tevekkül inancıyla kurdukları gözlemlenmiştir. Dindarlık algılarına yönelik olarak ise ahlaki yönde ele alan tanımlar ve Allah'ın emir ve yasaklarını vurgulayan tanımlar şeklinde iki ana yaklaşım belirlenmiştir.

İbrahim Kurt ve Zeki Salih Zengin tarafından yürütülen dördüncü çalışma, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) din hizmetleri personeline yönelik hizmet içi eğitim kurslarından biri olan Dini Yüksek İhtisas Eğitim merkezlerindeki "ihtisas eğitimi" programını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu eğitim programları, DİB'in nitelikli personel yetiştirmek amacıyla düzenlediği önemli faaliyetlerden biridir. Araştırma, programın Stufflebeam'in CIPP modeli kullanılarak değerlendirilmesine odaklanmıştır. CIPP modelinin seçilme nedenleri, değerlendirmenin kanıtlama amacı taşımaması ve bilgi sağlama, geliştirme ve karar verme süreçlerine odaklanması olarak belirtilmiştir. Modelin aynı zamanda araştırmacıya esneklik sağlaması ve süreç ve sonuç odaklı değerlendirme yapabilme yeteneği, tercih edilme nedenleri arasında gösterilmiştir. Bu çalışmanın, genel olarak ihtisas eğitimi ve program değerlendirmesi alanındaki literatürdeki eksiklikleri doldurmayı hedeflediği görülmektedir.

Zabihullah Rahmani'nin yürüttüğü beşinci çalışma, Hakîm Senâî-yi Gaznevî'nin "Hadîkatü'l-hakîka" adlı eserinde dinî-tasavvufî edebiyatın gelişimi ve şekillenmesindeki önemli rolüne odaklanmaktadır. Çalışma, Hakîm Senâî'nin eserinde Kur'an-ı Kerîm'den ayetlere yapılan iktibasları inceleyerek, bu sanatın şiirdeki kullanımını ele almaktadır. Hadîkatü'l-hakîka'da sıkça yer alan Kur'an-ı Kerîm ayetlerine lafzî ve manevî iktibaslar üzerinde durularak, bu ayetlerin nasıl kullanıldığına ve eserdeki önemine odaklanılmıştır. Çalışmanın amacı, Hadîkatü'l-hakîka'daki ayet iktibaslarını tespit etmek ve değerlendirmektir. Ayet iktibaslarının tamamı tespit edilerek, bu iktibasların şiirlerdeki bağlamı ve muhtevası analiz edilmiştir. Ayrıca, Hakîm Senâî'nin hayatı ve eserleri de kısaca ele alınarak, çalışmanın temel konusuna bağlam sağlanmıştır.

Raziye Türkan tarafından yürütülen ve derginin bu sayısının son çalışması ise nitel araştırma, Ankara Yenimahalle ilçesinde faaliyet gösteren çeşitli meslek gruplarından 24 esnaf üzerinde iş ahlakı ile dindarlık arasındaki ilişkiyi anlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada, esnaflarla gerçekleştirilen görüşmeler üç ana tema etrafında yoğunlaşmıştır: çalışma hayatında temel değerler, din algısı, iş ahlakı ve dini hayat. Bulgular, esnafların çalışma hayatlarında öncelik verdikleri temel değerlerin özellikle dürüstlük ilkesi üzerinde yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Dürüstlük, iş ahlakı ilkeleri ve ahi teşkilatının temel prensiplerini oluşturmaktadır. Katılımcıların din algısına ilişkin bulgular, din kavramının inançla ilgili olduğunu

göstermiştir. Dindarlık, din algısı gibi konular, farklı boyutlarda ele alınmış ve katılımcıların daha çok inanç boyutunda bir din algısına sahip olduğu belirlenmiştir. İş ahlakı ve dini hayat teması altında yapılan incelemede ise, katılımcıların çalışma hayatları ile dini hayatları arasındaki ilişki anlamlı düzeyde çıkmıştır. Katılımcıların din algıları, çalışma hayatlarındaki davranışları üzerinde belirli ölçülerde etkili olmaktadır, ancak bazı durumlarda dini inanç ve kabullerin etkisiz kaldığı da vurgulanmıştır.

Dergimiz, ERİH PLUS, ATLA, DOAJ, İNDEX COPERNİCUS, EBSCO gibi uluslararası alan indekslerinde taranmakta ve her yıl bu indekslerde etki puan değeri artmaktadır. Bu vesileyle yazar ve editör kurulunda görev yapanlara şükranlarımı bir kez daha sunuyorum.

Son olarak bu sayıyı Cumhuriyetin 100. Yılında Cumhuriyeti kuran ve yaşatanların aziz hatıralarına ve Gazze’de hayatlarını kaybeden masum insanlara ithaf ediyoruz.

Editör

Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR

(AYBÜ, İF/AYBU, Faculty of Theology) Ankara/Türkiye

(ogungor@ybu.edu.tr) ORCID: 0000-0002-0775-023X

Journal of Analytic Divinity

Cilt/Vol: 7, Sayı/Issue: II, 2023.

E-ISSN: 2602-3792

ANKARA-TURKIYE

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Editörden/From the Editor

Journal of Analytic Divinity 7/2

Özcan Güngör-----V-VIII

Araştırma Makaleleri/Research Articles

Kahramanmaraş Depremleri Örneğinde Yeni Medyadaki Etik İhlaller

A Ethical Violations in New Media in the Case of Kahramanmaraş Earthquakes

Mehmet Türkeri-Esin Karaüzümcüoğlu-----185-206

Tasavvuf İçerikli Megaribe Romanlarında Semboller

The Symbols in Sufi Maghrib Novels

Zeynep Oktay-Şükran Fazlıoğlu-----207-230

Lise Öğrencilerinde Umut ve Dindarlık İlişkisi: Bartın İmam Hatip Liseleri Örneği

The Relationship between Hope and Religiosity in High School Students: The Case of Bartın Imam Hatip High Schools

Erva Nesibe Kuloğlu-----231-254

DİB İhtisas Eğitim Programının (2018) Stufflebeam CIPP Modeline Göre Değerlendirilmesi

Evaluation of PRA Specialized Training Program (2018) According to Stufflebeam's CIPP Model

İbrahim Kurt-Zeki Salih Zengin-----255-280

Şiirde Ayet İktibası: Hakîm Senâî Gaznevî'nin Hadîkatü'l-Hakîka Örneği

The Art of Quoting The Qur'an Verse in Poetry: The Example Of Hadîkatü'l-Hakîka of Hakîm Senâî-yi Ghaznavî

Zabihullah Rahmani-----281-316

İş Ahlakı ve Dindarlık İlişkisi (Esnaflar Üzerine Nitel Bir Çalışma)

The Relationship Between Business Ethics and Religiosity (A Qualitative Study on Tradesmen)

Raziye Türkan-----317-338

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
7/2 (2023), 185-206.

Kahramanmaraş Depremleri Örneğinde Yeni Medyadaki Etik İhlaller A Ethical Violations in New Media in the Case of Kahramanmaraş Earthquakes

Mehmet Türkeri

Prof. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Prof. Dokuz Eylül University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and
Religious Sciences, İzmir/Türkiye
E-posta: mehmet.turkeri@deu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-8203-691X

Esin Karüzümcüoğlu

Doktora, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, Felsefe ve Din Bilimleri
PhD. (Cand). Dokuz Eylül University, Institute of Social Sciences, Department of
Philosophy and Religious Sciences, İzmir/Türkiye
E-Posta: esinkaruzum@hotmail.com
ORCID ID: 0009-0006-6119-3717

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 12 Nisan/April 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Ağustos/August 2023
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/December 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış/Winter
DOI:10.46595/jad.1281991

Cite as / Atıf: Türkeri, Mehmet-Karüzümcüoğlu, Esin "Kahramanmaraş Depremleri Örneğinde Yeni Medyadaki Etik İhlaller". *Journal of Analytic Divinity*, 7/2, 2023, 185-206.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mehmet Türkeri-Esin Karüzümcüoğlu)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Mehmet Türkeri % 55, Esin Karüzümcüoğlu % 45

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

6 Şubat 2023'te Kahramanmaraş'ta gerçekleşen ve on bir şehri etkileyen iki büyük deprem sonrasında, gerek devlete bağlı sosyal yardım kuruluşları gerekse sivil toplum kuruluşları için Twitter'da ve diğer platformlarda paylaşılan çağrılar önemli bir veri kaynağı oluşturdu. Ancak bu olumlu olgunun yanı sıra pek çok yeni medya platformunda etik ihlallere de tanık olundu. Bu çalışma, Kahramanmaraş depremleri çerçevesinde çeşitli yeni medya platformlarında karşılaşılan gazetecilik meslek etiği ve iletişim etiği ihlallerine yoğunlaşarak bu konuda farkındalık oluşturmayı; ayrıca değer öncelikli meslek ve iletişim etiğinin yaygınlaşması ve pekişmesine katkı sağlamayı amaç edinerek hazırlanmıştır. Çalışma kapsamında 'doğruluk', 'haberle reklamın birbirinden ayrılması', 'mahremiyete saygı' ve 'nefret söyleminden kaçınma' ilkelerine odaklanılmış olup; ele alınan örnekler bu dört ilkenin ihlaliyle sınırlı tutulmuştur. Bu amaçla Google arama motorunda gerçekleştirilen arama sonucunda yeni medyada yer alan haber sitelerinden ve Twitter'dan 'amaçlı örneklem seçimi' ile ayıklanan örneklerin, doküman analizi yöntemi kullanılarak analizleri gerçekleştirilmiştir. Kahramanmaraş depremlerinin büyük acılara ve derin travmalara yol açmış olduğu bir gerçektir. Özellikle bu tür kriz dönemlerinde toplum üzerinde kritik bir etki ve son derece önemli bir işleve sahip olan yeni medya platformlarının gerek gazetecilik meslek etiği gerekse iletişim etiği açısından incelenmesine ve genel olarak etik alanında değer vurgusuna katkısından dolayı bu çalışma özel bir öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Kahramanmaraş Depremleri, Yeni Medya, Etik, Gazetecilik Meslek Etiği, İletişim Etiği, Etik İhlaller.

Abstract

After the two major earthquakes that took place in Kahramanmaraş and other ten cities on February 6, calls sharered on Twitter and other social platforms formed an important data source for both state-affiliated social welfare organizations and non-governmental organizations. Unfortunately, ethical violations have been witnessed on many new media platforms beside these immediate aid calls. The aim of this study is to create awareness about violations in journalism professional ethics and communication ethics encountered in various new media platforms within the framework of the earthquakes, and also to contribute to the dissemination and consolidation of these ethics. Within the scope of the study, the ethical principles of 'accuracy', 'separation of news and advertising', 'respect for privacy', and 'avoidance of hate speech' were focused and the examples have been limited to violations of these principles. For this purpose, among the search results conducted on the Google, samples selected by the 'purposeful sampling method' and were analysed using the document analysis method. The Kahramanmaraş earthquakes have caused great suffering and deep traumas to the people. This study has special important because of its contributions to the emphasis on value in general ethics, and to the ethical principles in new media platforms which have critical impacts and functions on society during such crisis periods.

Keywords: Kahramanmaraş Earthquakes, New Media, Ethics, Professional Ethics Of Journalism, Communication Ethics, Ethical Violations.

Giriş

İletişim ve teknolojinin birleşimi şeklinde yaşamlarımıza giren yeni medya, günümüzde olduğu gibi geleceğin şekillenmesinde de kritik bir role sahip görünmektedir. Postmodern toplumun dinamikleri ve hızla gelişen iletişim teknolojileri geleneksel medyadan ve geleneksel iletişim biçimlerinden köklü bir kopuşu beraberinde getirmiştir. İletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler internet kullanıcılarını Mc Luhan'ın benzetmesiyle küresel bir köy halkı kadar birbiriyle etkileşimli içerik üreticileri olarak konumlandırmıştır (Mc Luhan, 1967, 157). Yeni medya mecralarında kullanıcılar artık içerikleri ve görselleri aynı anda hem üretip hem de tüketmektedir.

Geleneksel medya olarak tanımladığımız gazete, radyo, televizyon, dergi gibi mecralarda birtakım etik standartlar getirilmiştir. Yeni medyada ise henüz yeterli etik standartlar oluşturulamamıştır. Etik kurallar ve yasalar bu ortamlar kullanıldıkça, bu alanda araştırmalar yapıldıkça ortaya çıkacak sonuçlar doğrultusunda oluşturulacaktır. Etik ilkeler yıllar süren tartışmaların sonucunda belirlenir. Yeni medyada yaşanan etik problemler için de sürecin bu şekilde ilerlemesi beklenebilir. Her yeni teknoloji gibi internet ve dijitalleşmeyle ortaya çıkan yeni medya ve bu ağ toplumu önceleri büyük bir coşkuyla karşılanmış, kullanımı hızla yaygınlaşmış; özgürlükler, katılımcı demokratik koşullar ve etkileşim için önemli bir alan açmıştır. Bununla birlikte yeni medyanın toplumsal etkileri ve dijital bölünme, dijital gözetim, nefret söylemi gibi etik problemler sorgulanmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar yasal düzenlemeleri de yavaş yavaş beraberinde getirmektedir (Kalan, 2016, 75). Bu sorunların çözülebilmesi için öncelikle etik sorunların tespit edilmesi, mesleki etik kuralların bu yeni mecraya uygun biçimde güncellenmesi, kullanıcıların bu yeni teknolojilerin kullanımı konusunda bilinçlendirilmesi, özellikle ticari amaçlı uygulamalar konusunda yasal düzenlemelerin getirilmesi giderek artan bir zorunluluk halini almaya başlamıştır (Kalan, 2016, 86).

Yeni medya mecralarında gazetecilik etiğiyle ilgili bir paradigma belirlemenin kapsamını ve sınırlarını tartıştığı makalesinde Erdoğan, gazetecilik etiğiyle ilgili alan yazını inceledikten sonra yeni medya gazeteciliğinde sıkça karşılaşılan etik sorunları on sekiz maddede ele almaktadır. Bunlar: “editöryel bağımsızlık, editöryel kontrol eksikliği, enformasyonun yeniden dağıtılması-telif hakları, haber-reklam-ticari enformasyon ilişkisi, çevrimiçi (online) içeriğin yayımlanma hızı, ticari baskı, köprülerin (hyperlinks) kullanımı, doğruluk ve güvenilirlik, kaynaklar, mahremiyet, düzenleme, haber toplama yöntemleri, kaynak şeffaflığı, bloggerlar, yurttaş gazeteciler, profesyonel olmayan gazeteciler, dijital manipülasyon ile nefret söylemi ve saldırgan içerik”tir (Erdoğan, 2013, 254).

Sözü edilen bu etik ihlaller kuşkusuz önemli olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ancak toplumsal travmaların yaşandığı durumlarda bu ihlallerin sonuçları çok daha ağır olabilmektedir. Depremler, seller, terör saldırıları, savaşlar, toplu silahlı saldırılar benzeri, çok sayıda insanı etkileyen travmatik olaylar gerek bu olaylardan

birebir etkilenen bireyleri gerekse toplumun tamamını psikolojik, sosyal, fiziksel yönden uzun süre etkileyebilmektedir. Bir felaketle karşılaşıldığında, insanların en önemli gereksinimlerinden biri sevdiklerinin güvende olduğunu bilmektir. Bu tür toplumsal travmalarda iletişimin ve kitle iletişim aygıtlarının önemi artmaktadır. Günümüzde afetler de dahil ve pek çok acil durumda haberler sosyal medya platformlarından saniyeler içinde yayılabilmektedir. Yaşanan son depremde de hem yardım kuruluşları hem bireyler enkaz altından yardım isteyenlerin, bölgedeki ihtiyaçların ve gelişmelerin bilgisine gerçek zamanlı olarak sosyal medya kanallarından ulaştı. Yardımlar hızla bu mecralardan organize oldu. Tam da bu nedenlerle bu ortamlarda meydana gelen teknik ya da etik sorunların önemi bariz bir biçimde belirginleşmiş oldu. Örneğin paylaşılan gerçeklik dışı bir iletinin ("Baraj duvarı patladı" paylaşımında olduğu gibi) ne denli büyük ve gereksiz bir paniğe neden olabileceği görüldü.¹

Yaşanan son depremlerde birçok yeni medya platformunda tanık olduğumuz etik sorunlara odaklanan bu çalışmada öncelikle konuyla doğrudan ilgili kavramlara açıklık getirilecektir. Daha sonra yeni medyada etik konusu irdelenecektir. Son olarak da çeşitli yeni medya platformundan elde ettiğimiz görseller ve içerikler incelenecek ve tespit edilen etik ihlallere dikkat çekilecektir.

Araştırma boyunca etik kavramı sıklıkla kullanılacağı için öncelikle bu kavram kısaca açıklanacaktır. Bu çalışmada etik bağlamda değerlendirme kriteri olarak gazetecilik meslek etiği ve iletişim etiğinden yararlanılacaktır. İletişim etiği uygulamalı etiğin bir dalı olduğu; gazetecilik meslek etiği de meslek etikleri içerisinde ele alındığı için etik hakkındaki bu kısa açıklamalara uygulamalı etik ve meslek etiği kavramları da dâhil edilecektir.

1. Etik, Uygulamalı Etik ve Meslek Etiği Nedir?

Ahlak felsefesinin diğer adı olan etik, ahlak alanıyla ilgili düşünme, sorgulama, analiz, bilinçlenme ve temellendirme disiplindir (Türkeri, 2017, 9). Ahlak ise, tıpkı sanat ve din gibi, bir değer alanıdır. Ahlak, aynı zamanda, bir 'insan olma' sanatı ve 'erdemlerin nasıl kazanılacağını' inceleyen bir ilimdir (Türkeri, 2017, 9). Bu anlamda ahlakta üç temel unsurun bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki insanın yapısıyla ilgilidir. İkincisi topyekûn bir hayat felsefesini ifade eder. Üçüncüsü ise davranışı yöneten ilkeler ve kurullarla ilişkilidir. Belli bir mesleğin dayandığı temel ilkeleri içermesi etiğin bu yönünü ortaya koymaktadır (Türkeri, 2014, 21). Dolayısıyla etiğin bir düşünceye, alana, tutuma, davranışa, mesleğe dâhil olması, o konuda ahlaksal değer üretmeyi beraberinde getirir (Türkeri, 2017, 9).

MÖ 5. yüzyılda Sokrates tarafından kurulduğu kabul edilen etik, 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar teorik bir yapı sergilemiştir (Cevizci, 2016, 18). 1960'lı yıllardan itibaren pek

¹ "Hatay'da baraj patladı" paylaşımı sonrası hakkında soruşturma başlatılan Oğuzhan Uğur adliyeye geldi - Haberler (Erişim 30.05.2023)

çok alanda yaşanan büyük değişim ve gelişmeler uygulamalı etiği daha bâriz hale getirmiştir (Lafollette, 2003, 2). Uygulamalı etik iki ana unsurdan oluşmaktadır. Uygulamalı etiğin dalları da diyebileceğimiz bu unsurlardan biri "meslek etikleri", diğeri de "problemler etiği" dir. "Kapitalizm", "ırkçılık", "adil savaş kuramı", "insan hakları", "sivil itaatsizlik", "savaş suçları", "dünyadaki açlık", "savaş ve terörizm", "kirli eller", "cinsellik", "eşcinsellik", "pornografi", "kürtaj", "ötenazi", "klonlama" gibi konular uygulamalı etiğin müstakil alt dallarını ve alanlarını oluşturmaktadır (Cevizci, 2016, 19).

Meslek etikleri ise mesleklerde karşılaşılan etik sorunları gidermek için öncelikle bir "meslek ahlakı" geliştirmeye girişmişlerdir:

"Amerika Birleşik Devletleri'nde ve kimi Avrupa ülkelerinde öncelikle basın ve tıp alanında görülen meslek etikleri, kimi zaman iş kolu kimi zamansa belirli bir firma çerçevesinde, bir meslek ahlakı kodları (ilkeleri) geliştirme çabaları olarak karşımıza çıkmıştır. O meslekte yapılması ve yapılmaması gereken davranışları saptayan normlardan oluşan bir liste ortaya konulmakta; meslek mensuplarından bu normlara ya da temel ilkelere göre değerlendirme yapılması ya da davranışta bulunulması beklenmektedir. Bu kodlar etik sorunları gidermede her zaman tek araç olarak görülmesi de temel enstrüman olarak görülmektedir" (Tepe, 2006, 48).

Meslek etiklerinin aradıkları normlar, kişilerin, sahip oldukları dünya görüşlerinden, kültürlerinden, ideolojilerinden, dinlerinden bağımsız olarak uygulanmaları beklenen normlardır (Kuçuradi, 2003, 24).

İnsanın ve insan ilişkilerinin söz konusu olduğu her alanda etik düşünce önemli bir görev üstlenir. Giderek karmaşıklaşan toplumsal yapı içinde insan ilişkileri de karmaşıklaşmıştır. Bu ise etiğin önemini bir kat daha artırmaktadır. Modern toplum yapısının en önemli unsurlarından biri olan medya, iletişim çağı olarak da değerlendirilen günümüz koşullarında yeni medya mecralarına doğru evrilmektedir ve bu mecralar etiğin kapsamı dışında tutulamaz. Çünkü geleneksel medya gibi yeni medya mecraları da insanın ve insan ilişkilerinin söz konusu olduğu alanlardır. Etik, uygulamalı etik ve meslek etiği kavramlarını bu şekilde hatırladıktan sonra, bu araştırmanın üzerinde gerçekleştirileceği alan olan "yeni medya"nın ne olduğu, neleri kapsadığı ve belirgin özelliklerinin neler olduğu konularına açıklık getirelim.

2. Yeni Medya Nedir?

Pek çok iletişim kanalını birleştiren ve bir çatı altında toplayan "yeni medya" terimini ilk olarak 2000'li yıllarda Lev Manovich kullanmıştır (Yanık, 2016, 898). Bu terim aslında "yeni" sözcüğü ile geleneksel medyadan (gazete, dergi, televizyon, sinema, radyo gibi kitle iletişim araçları) farklılaşmayı ifade etmektedir. Aydoğan ve Kırık yeni medyanın ses, görüntü ve veri içeriklerini etkileşim unsurunu da kapsayacak biçimde bir araya getirmesi bakımından geleneksel medyadan ayrıldığını belirtir. Diğer bir deyişle yeni medya

“bilgisayarların işlem gücü olmadan oluşturulmayacak ortamlar” olarak da tanımlanabilir (Aydoğan - Kırık, 59). 1980’lerin ortalarından itibaren gerçekleşen sosyal, teknolojik ve kültürel değişimlerin beraberinde gelen ve yaşamın tüm alanlarını kuşatan yeni medya; medya üretimi, dağıtımı ve kullanımı konusunda bir dizi dönüşüme işaret etmektedir. Bu dönüşümlerin sonucunda ortaya çıkan temel kavramlar; dijitallik, etkileşimlilik, hipermetinsellik, sanallık, ağ bağlantılılık ve simüle edilmişliktir (Lister, 2009, 13). Konunun biraz daha netleşebilmesi için bu kavramların her birini kısaca açıklayalım.

2.1. Dijitallik: Yeni medya ortamı söz konusu olduğunda dijitallik hakkında şunları ifade edebiliriz: dijitallik her şeyi sayısal kodlara dönüştürür. Böylece hem üretici için hem de kullanıcı için bir arayüz üstünde devasa bir depolama olanağı sağlar. Bu teknoloji ayrıca verilerin iletim hızını artırır. Bunların yanında dijital teknoloji sayesinde üreticiyle kullanıcı artık keskin bir biçimde birbirinden ayrılmaz (Binark - Löker, 2011, 9).

2.2. Etkileşimlilik: Etkileşim aslında genel bir insan özelliğidir. Geleneksel medyadaki sınırlı etkileşimlilikten farklı olarak yeni medyada kullanıcıya da içerik üretiminde alan açılarak etkileşimin boyutu büyük ölçüde değişmiştir. Bu durum esasında analog ve dijital medya arasındaki farklılıkların karakteristik özelliğidir. Dijital medya sayesinde arayüzeyde birçok kişi karşılıklı katılım sağlar ve birbirleriyle etkileşimde bulunabilir (Dewdney, 2006, 216).

2.3. Hipermetinsellik: İnsan beyninin çağrışım prensibiyle benzerlik gösteren hipermetni (Novruzov, 2022, 357), “her biri ayrı ayrı malzeme birimlerinden oluşan bir çalışma” olarak tanımlayabiliriz. Bir hipermetin diğer birimlere giden bir dizi yol içerir. Söz konusu çalışma, kullanıcının arayüz tasarımının gezinme yardımcılarını kullanarak keşfettiği bir bağlantı ağıdır. Bu ağın içindeki her ayrı düğümün bir dizi girişi, çıkışı ya da bağlantısı vardır. Dijital olarak kodlanmış bir metinde herhangi bir bölüme kolayca erişilebilir. Öyle ki metnin her bölümünün okuyucudan eşit uzaklıkta olduğunu söyleyebiliriz (Lister, 2009, 26).

2.4. Ağ bağlantılılık: Van Dijk “ağ”ı (network) “bir birimin elemanları arasındaki bağlantıların bir koleksiyonu” olarak tanımlamaktadır (Van Dijk, 2012, 28). Bu ağlar sistem içindeki birimlerin birbiriyle etkileşimini destekler. Telekomünikasyon ve bilgisayar ağları, üyelerinin iletişim ve etkileşimindeki zamansal ve mekânsal sınırlılıkları azaltır (Van Dijk, 2012, 35).

2.5. Sanallık: Sanal dünyalar, mekanlar, nesnelere, ortamlar, gerçeklikler, benlikler ve kimlikler, yeni medyaya ilişkin söylemlerde bol miktarda bulunur. Nitekim uygulamalarının birçoğunda yeni medya teknolojileri sanallıklar üretir (Lister, 2009, 35). Chalmers’a göre sanal nesnelere bir bilgisayardaki hesaplama süreçlerinden oluşan dijital nesnelere ve bunlar temellendirilmiş veri yapıları olarak kabul edilebilirler (Chalmers, 2017, 317).

2.6. Simüle edilmişlik: Simüle ve simülasyon terimleri "bir şeyi gerçekliğe en yakın şekliyle tasarlamak" anlamıyla bilişim ve teknoloji alanında sıklıkla kullanılır. Simülasyon, gerçek bir dünyanın işleyişinin taklididir. Hem mevcut hem de kavramsal sistemler simülasyon ile modellenilebilir (Banks, 1999, 7). Bir simülasyon kesinlikle yapay, sentetik ve uydurmadır; ancak bu onun "yanlış" veya "yanıltıcı" olduğu anlamına gelmez. Üretim, sentez ve yapaylık süreçleri gerçektir ve hepsi yeni gerçek nesnelere üretir. Simülasyonların içeriği elbette ki "temsillerden" türeyebilir fakat tüm simülasyonlar taklit değildir. Bir video oyunu dünyası orijinal bir alanı veya var olan yaratıkları taklit etmek zorunda değildir, ancak buna rağmen vardır; yani varlığı tartışılmazdır. (Lister, 2009, 38).

Cep telefonlarıyla neredeyse vücutlarımıza eklenmiş hale gelen yeni medya yalnız bireysel yaşamlarımızı değil toplumsal yaşamı da büyük ölçüde kuşatmakta ve etkisi altına almaktadır. Artık günlük hayatın her alanında varlığını sürdüren yeni medyanın etik ilişkisi her geçen gün önemini daha da fark ettirmektedir.

3. Yeni Medyada Etik

Yeni medya terimindeki yenilikler yalnızca teknolojik ve araçsal yenilikleri değil medyaların iletişim modellerinde, felsefesinde ve tüm sisteminde teknik, hukuksal, sosyolojik, psikolojik ve daha pek çok unsurun dönüşümünü içermektedir (Yanık, 2016, 898-899). Yeni medyalar yalnız içerikleri ve kazandırdıkları uzantıları aracılığıyla değil yapısal olarak kendileri de anlamlar üretmektedir. Bu dönüşümün aynı zamanda insanı da dönüştüren bir gücü söz konusudur (Yanık, 2016, 899). Dijital çağda medya kültürü daha kişisel, şüpheli, ironik, bozulabilir, kendine özgü, işbirlikçi hale gelmiş; yerleşik endüstriler ve kurumlar kalıcı mesajlar ve takipçiler üzerindeki hakimiyetlerini sürdürmeye ve iş modellerini online olarak geliştirmeye çalışırken neredeyse akıl almaz bir şekilde çeşitlenmiştir (Lievrouw, 2013, 214). Dijital iletişim teknolojilerinin tamamını kapsayan yeni medya, geleneksel medyaya da farklı bir boyut kazandırmıştır (Serçelik - Kasımoğlu, 2022, 131).

Yeni medyada etik olgusu, yeni medyanın yapısı itibarıyla hem medya etiğini hem de iletişim etiğini bir arada ele almayı zorunlu kılmaktadır. Zira yeni medya dijital ortamda gerçekleştirilen profesyonel gazeteciliği kapsadığı gibi tamamen bireysel içerik paylaşımına dayalı sosyal medya kullanımını da kapsamaktadır. Üstelik bu iki tür yayıncılık yurttaş gazeteciliği formunda kesişmekte ve çoğu zaman aralarındaki çizgi silikleşmekte hatta tamamen yok olabilmektedir. Bu nedenle yeni medyada etik konusu ele alınırken sadece profesyonel gazetecilikle ilgili etik kodlara ve bu alandaki tartışmalara odaklanılması durumunda, yapılacak çalışmada eksik bir yaklaşım geliştirilmesi kaçınılmaz olacaktır. Dolayısıyla yeni medya etiği "hem profesyonel olarak gazetecilikle ilgili kişi ya da kuruluşların yeni medya alanına taşıdıkları haber, bilgi ve görüntülerin etik ilkeler çerçevesinde ne şekilde değerlendirilmesi gerektiğine hem de gazetecilikle ilgili

olmayan vatandaşlar tarafından sağlanan haber, bilgi ve görüntülerin internette nasıl kullanılması gerektiğine dair sorulara yanıt aramaktadır” (Erdoğan, 2013, 255).

Türkiye’de medyanın içinde bulunduğu etik çöküntü, medyayla ilgili güven yitiminin önemli nedenlerinden biridir (Alankuş, 2005, 34). Araştırmanın bu bölümünde yeni medya yayıncılığında geçerli dört temel etik ilke ele alınacaktır. Bu ilkeler: a) doğruluk, b) haber ve reklamın birbirinden ayrılması, c) mahremiyete saygı, son olarak da d) nefret söyleminden kaçınmadır. Araştırmanın bu dört ilke ile sınırlandırılmasının nedeni araştırmanın hacminin bunu zorunlu kılmasıdır. Diğer ilkelerin araştırmaya dahil edilmesi durumunda çalışma planlanandan çok daha geniş olmak zorundadır. Diğer ilkeler arasından bu dört ilkenin seçilmesinin nedeni ise öncelikle bu ilkelerle ilgili ihlallerin yaygınlığı, dolayısıyla da ortaya çıkardığı etkilerin büyüklüğü ve görünürlüğüdür. Ayrıca bu ilkelerin ihlalinin tespit edilmesi diğerlerine göre bu araştırmanın kapsamına ve araştırma yöntemine yani doküman analizine daha uygundur.

Kahramanmaraş depremleri çerçevesinde yeni medya platformlarında bu dört temel ilkenin ihlaliyle ilgili örneklerle geçmeden önce, bu ilkelerin ne anlama geldiğine ve kapsamlarına kısaca değinmekte yarar bulunmaktadır.

3.1. Doğruluk: Doğruluk ve onun sonucunda oluşan güven doğası gereği, insanların kendilerine yalan söylenmediğinden emin olmalarını sağlar. Bu nedenle etik sosyal etkileşimin temeli doğruluğun bir ürünü olan güvendir. “Güven tahrip edilir ya da yıpratılırsa, kurumlar ve ilişkiler çöker. Gazeteciler için bu güveni temin etmenin yolu, asla ayrılmaz bir biçimde rollerin, değerlerin ve içeriğin birbirine bağlı olduğu güvenilir bilgiyi düzenli bir şekilde sağlamaktır” (Hayes vd., 2002, 263). Yeni medya ortamlarında kullanıcıların da arayüzdeki metinlere kendi yorumlarını iletip bu metinleri dolaşıma sokabildiğini ya da söz konusu metinleri değiştirerek kullanabildiğini göz önünde bulundurursak, doğruluk ilkesi çevrimiçi kullanıcıları da kapsar.

Yeni medyada sıklıkla karşılaştığımız dijital manipülasyonların da doğruluk ilkesi bağlamında ele alınması gerekir. Dijital teknoloji, resim veya fotoğrafları manipüle etmek için birçok imkân ve teknik sunar. Ayrıca sanal ya da hiç gerçekleşmemiş olayların resimleri bu teknolojiler sayesinde üretilip tüm dünyaya hemen dağıtılabilir (Evers, 2001, 9).

3.2. Haber ve reklamın birbirinden ayrılması: Yeni medyada sıkça karşımıza çıkan bir diğer etik problem de web sayfalarında ve bloglarda reklamlarla haber içerikleri arasındaki ayrımın kaybolmasıdır. “Web sayfalarında haber içeriği ve reklâm için kullanılan alanların net olarak ayrılması ve haberlere linkler eklenerek ağ üzerindeki başka bir sayfaya yönlendirme yapılması şeklinde hazırlanan reklamlar güvenilirliği zedeleyen uygulamalar olarak ortaya çıkmaktadır” (Kalan, 2016, 81). Benzer bir durum sosyal medya ve bloglarda da gözlemlenebilmekte; Instagram’da ve Twitter’da fenomenler ürettikleri içerikleri reklam içerikleriyle harmanlayarak sunmaktadır. Hızla gelişen yeni

iletişim teknolojileri durmadan yeni pazarlama alanlarının ve yeni reklam biçimlerinin doğmasına yol açmaktadır.

Aslında Pazarlamanın kapsamına giren reklamcılık kendi meslek ilkelerine sahip bir alandır. Reklamlarla ilgili etik sorunların denetlenmesi ve tüketici haklarının korunması için ülkemizde ve dünyada meslek ilkeleri ve yasal düzenlemeler vardır. (Kalan, 2016, 76). Bununla birlikte pek çok yeni medya platformunda internet kullanıcıları etik dışı reklam uygulamalarına maruz kalmaktadır. Teknolojik gelişmeler sonucunda çığırından çıkan bu durumu birçok devlet ve hükümet, engellenmek şöyle dursun politik olarak kullanmaktadır (Kalan, 2016, 79).

3.3. Mahremiyete saygı: Birleşmiş Milletler'in 1948'de kabul ettiği İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 12. maddesi "Kimsenin özel yaşamı, ailesi, konutu ya da haberleşmesine keyfi olarak karışılmaz, şeref ve adına saldırılamaz. Herkesin, bu gibi karışma ve saldırılara karşı yasa tarafından korunma hakkı vardır" ifadelerine yer vermektedir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 20. Maddesi de mahremiyete saygı konusunda aynı vurguyu içermektedir: "Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz."

Yeni iletişim teknolojileri kişisel mahremiyetin yok olmasında önemli bir etki oluşturmaktadır; ayrıca kişisel yaşamların sistemli bir biçimde gözetlenerek analizine ve yorumlanmasına olanak sağlamaktadır (Bitirim Okmeydan, 2017, 362).

"Dijital yaşamın temelini oluşturan yeni iletişim teknolojileri, yeterli önlem alınmadığı takdirde; gizliliğin, güvenliğin ve mahremiyetin ortadan kalkmasına ve küresel ağ üzerinden gönderilen bilgilere üçüncü kişilerce erişilmesine; hatta bunların, söz konusu kişilerin amaçları doğrultusunda her an değiştirilmesine açık, tehlikeli bir yapı sergilemektedir. Özellikle yeni iletişim teknolojilerinin her türlü veri gözetimini mümkün kılan ve kolaylaştıran doğası, bu gibi sorunları ortaya çıkarıp beslemektedir" (Bitirim Okmeydan, 2017, 362).

3.4. Nefret söyleminden kaçınma: Nefret söylemi, ırk, etnik yapı, ulus, dini inanç, cinsel farklılık ve engellilikleri nedeniyle bir grup insanı aşağılamak, korkutmak, bunlara karşı şiddete başvurmayı tahrik etmek veya ön yargı oluşturmak amacıyla gerçekleştirilen söylemleri ifade eden tartışmalı bir kavramdır (Demirbaş, 2017: 2693). Bu tahammülsüzlük ve hoşnutsuzluk adaletsizliklere, başkalarının haklarının gasp edilmesine, barışı yaralamaya yol açabilme potansiyeline de sahiptir (Alğan - Şensever, 2010, 7).

"Yeni medya ortamları sahip oldukları multimedya türevi, eş zamanlılık, etkileşim gibi özellikleri ile bireylere geleneksel kitle iletişim araçlarının sağlayamadığı ifade özgürlüğü imkânı sağlamaktadır. Ancak yeni medya ortamlarının bireye sağladığı bu özgürlük, iletilerin kim tarafından üretildiğinin bilinmemesi ve bir yayının organının

denetiminden geçmemesi ekseninde; nefret söyleminin üretimi ve paylaşılması gibi dezavantajlı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Kullanıcı türevli içerik olarak ifade edebileceğimiz yeni medya iletileri örtük veya açık olarak nitelendirebileceğimiz ayrımcı ve ötekileştirici ifadeleri İnternet üzerinde dolaşıma açık hale getirmektedir. Nefret söylemi kapsamında ele alabileceğimiz bu iletilere örnek olarak küfür, hakaret, alay gibi ifadeler örnek verilebilir” (Dondurucu - Uluçay, 1057).

Ele aldığımız bu dört ilke pek çok yeni medya platformunda sıklıkla ihlal edilmektedir. Çalışmanın “bulgular” bölümünde Kahramanmaraş depremleri çerçevesinde, yeni medyada yer alan ve bu dört yayıncılık ilkesinin ihlaline örnek teşkil eden haber ve paylaşımlara yer verilecektir.

4. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada bir nitel araştırma yöntemi olan doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Keşfedici yönden verilerin ortaya konulmasının amaçlandığı bu çalışmanın analiz birimi Kahramanmaraş depremleriyle ilişkili olan içerik, yorum ve paylaşımlardan oluşmaktadır. “Doküman analizi, araştırılan konu ile ilgili dokümanların bilimsel esaslara uygun olarak incelenmesi anlamına gelmektedir” (Kıral, 2020, 185). “Kitaplar, mektuplar, dergiler, günlükler, haritalar, çizelgeler, istatistikler, anayasa ve yönetmelikler, yasal metinler, gazeteler, fotoğraflar, anılar, röportajlar, okul kayıtları, sağlık ve kamu kayıtları, resimler, videolar, mesajlar vb.” birer dokümandır (Kıral, 2020, 170). Doküman analizinde araştırma süreci konunun seçilmesiyle başlar. Dokümanlarla çalışma yapılmasına karar verilmişse “dokümana ulaşma, dokümanı sınırlama, dokümanın orijinalliğini teyit etme, dokümanı detaylı okuma” aşamaları gelir. Daha sonra içerik analizi yapılır, dokümanlarla ulaşılan veriler çalışmada kullanılır. Son aşama ise araştırmanın yayına dönüştürülmesidir (Kıral, 2020, 183).

4.1. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi: Bu araştırmanın evreni, yeni medya platformlarında Kahramanmaraş depremleri ile ilgili içerik, paylaşım ve yorumlardaki etik ihlallerden oluşmaktadır. Çalışmada kullanılan örnekler Google arama motorunda yer alan ve Kahramanmaraş depremleriyle ilişkili etiğe aykırı paylaşımları konu alan belgelerden, görsellerden, twitlerden, internet haberlerinden ya da kendisi etik ihlal içeren internet haberlerinden seçilerek belirlenmiştir. Örneklerin bu şekilde seçilmesinin nedeni, zaman ve maliyet kullanımı bakımından verimli bir yöntem oluşudur.

5. Bulgular

6 Şubat 2023 günü ve takip eden günlerde Kahramanmaraş ilinin Pazarcık ve Elbistan ilçeleri başta olmak üzere pek çok ilde meydana gelen depremler Güneydoğu Anadolu’da on bir ilimizi doğrudan etkiledi. İlk andan itibaren pek çok kullanıcı internet aracılığıyla deprem bölgesinden anlık haberlere erişim sağladı. Yardım ve destek çağrıları sosyal

medya hesaplarından yayımlandı ve bilgi akışı büyük ölçüde bu mecralardan gerçekleştirildi. Dayanışma ve yardım organizasyonları aynı şekilde sosyal medya platformlarında örgütlendi.

Ancak bu aşamada yeni medyada olumsuz örnekler de tanık olundu. Çalışmamız çerçevesinde dört başlık altında değerlendireceğimiz bu olumsuzluklardan ilki yukarıda değindiğimiz “doğruluk” ilkesinin ihlaliyle ilgilidir

5.1. Doğruluk ilkesinin ihlali: Deprem sonrası süreçte pek çok yanlış bilgi ya da güncelliğini yitirmiş çeşitli içerikler birçok sosyal medya hesabında doğruluğu onaylanmadan paylaşıldı ve hızla yayıldı. Bu tür gerçeklik dışı haberlerin dolaşıma girmesi yaşanan travmayı artırdı hatta depremzedelerin panikle bölgeyi terk etmeye çalışmaları, bunun sonucunda da yollarda uzun araç kuyruklarının oluşması ve yardım konvoylarının trafikten dolayı saatlerce ilerleyememesi gibi yeni olumsuzlukların meydana gelmesine neden oldu. Sadece deprem bölgesinde değil, birçok çevre ilde de ikinci depremin ardından sosyal medyada oluşturulan panik sebebiyle araç sahipleri benzin istasyonlarına akın etti. Bu yüzden pek çok ilde benzin sıkıntısı ve trafik sıkışmaları yaşandı.

Kahramanmaraş'ta meydana gelen depremlerle ilgili olarak Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Dezenformasyonla Mücadele Merkezi tarafından Dezenformasyon Bülteni (T.C.İ.B., 8 Şubat 2023) yayımlandı; gazeteci Nedim Şener de gerçeği yansıtmadığı ispatlanan bu haberleri köşesinde kaleme aldı (Şener, 13 Şubat 2023). Bu süreçte pek çok internet mecrasında tanık olduğumuz, ancak yalan olduğu açıklandıktan sonra kaldırılan gerçeklik dışı haberlerin bazıları şunlardır:

“AFAD, akşam 8.5 şiddetinde deprem beklendiğini açıkladı.”

“Hatay'da baraj patladı.”

“Kahramanmaraş'ta yanardağ patladı.”

“Maraş'ta fay hattı kopmuş 8.5 büyüklüğünde deprem bekleniyor.”

“Atatürk Barajı'nda çatlaklar oluştu.”

“Hatay Samandağı'na teröristler geldi, eylem yapacaklar.”

“Kahramanmaraş'taki depreme ABD'li şirketin açtığı 6 bin metrelik petrol kuyusu sebep oldu.”

Herhangi bir kontrol mekanizmasının bulunmadığı çeşitli yeni medya ortamında saydığımız bu haberler paylaşıldı ve hızla yayıldı. Bunun sonucunda zaten son derece zor durumda olan bu bölgelerde işler çok daha zor duruma girdi.

5.2. Haber ve reklamın birbirinden ayrılmaması: On bir Güneydoğu Anadolu ilinde etkili olan depremler bağlamında yeni medyada sıkça tanık olduğumuz ikinci etik problem, haber içeriğiyle reklam içeriğinin birbirinden ayrılması ilkesinin ihlaliyle ortaya çıkmıştır.

İnternet üzerinden yapacağımız arama sonucunda ulusal medyanın internet siteleri de dahil pek çok haber sitesinde bariz bir biçimde bu ihlale tanık olmak mümkündür. Örnek olarak bunlardan üçüne aşağıda yer verilmiştir.

Görsel 1: Haberle reklamın ayrılması ilkesinin ihlali (Kaynak: 7.4 büyüklüğünde deprem: 284 can kaybı - Güncel Haberler Milliyet_(Erişim 15.03.2023))

Görsel 2: Haberle reklamın ayrılması ilkesinin ihlali (Kaynak: Son dakika: Depremde can kaybı 43 bin 556'ya yükseldi - Son Dakika Haberler (sabah.com.tr)_(Erişim 15.03.2023))

Görsel 3: Haberle reklamın ayrılması ilkesinin ihlali (Kaynak: <https://www.haberturk.com/depremin-aci-bilancosu-kahramanmaraş-depreminde-olu-ve-yarali-saysi-kac-oldu-icisleri-bakani-soylu-rakamlari-acikladi-3570932> (Erişim 15.03.2023))

Bu örneklerde de görüldüğü gibi, internette yayın yapan birçok haber sitesinde, deprem sürecinde yayınlanan deprem haberlerinde de etik ilkelere aykırı olacak biçimde reklamlarla haberin net bir ayrımının yapılmadığı ve okurun tüketici olarak konumlandırıldığı gözlenmektedir. Çeşitli medya kuruluşlarının haberlerinden seçtiğimiz yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere yaşanan büyük felaketin ardından yeni medyadaki deprem haberleri de diğer tüm haberler gibi kâr amacıyla değerlendirilmiştir. Bu haberlerin konusu Kahramanmaraş depremindeki can kayıpları olmasına karşın, reklam içerikleri sayfada büyük bir yer kaplamaktadır. Dolayısıyla haber başlığı ve metin, reklam içeriklerinin arasında sıkışıp kalmıştır. İnternet kullanıcılarının kişilik haklarına aykırı olarak, bu şekilde yoğun reklama maruz bırakılması etik açıdan yanlıştır. Ayrıca bu travmatik süreç içinde halkın acısı ve hassasiyeti göz ardı edilerek haberlerin reklam kirliliği içinde internet kullanıcılarına servis edilmiş olması da etik bağlamda sorunlu bir uygulamadır.

5.3. Mahremiyetin ihlali: Ele alacağımız üçüncü etik problem olan bireylerin mahremiyetlerinin ihlali konusunda özellikle deprem gibi çok sayıda insanı etkileyen büyük travmalarda bilinçli ve sorumlu yayıncılığın çok defa zedelendiği gözlenmektedir. Son yaşanan depremlerde de depremedelerin mahremiyet haklarını önemsemeyen görseller ve içerikler paylaşıldı. Bu konuda en hassas ve kırılgan konumda olan çocukların dahi isimleri verilerek, yüzleri tanınacak biçimde fotoğrafları yayınlandı. Mahremiyet ihlaline örnek teşkil eden, yayıncılık etiği bakımından sorunlu pek çok görsel ve içeriğe internet üzerinden kolayca ulaşmak mümkündür.

Görsel 4: Mahremiyetin ihlali (Kaynak: 8 yaşındaki ***** 91 saat sonra enkazdan sağ çıkarıldı (ulusal.com.tr)_(Erişim 15.03.2023))

Görsel 5: Mahremiyetin ihlali (Kaynak: 81'inci saatte gelen mucize! O görüntüler ortaya çıktı... 6 yaşındaki *****: "Susamaktan, açlıktan öleceğim" - Haber ve Ötesi (haberveotesi.com.tr) (Erişim 15.03.2023))

Seçtiğimiz bu örneklerin ikisinde de enkazdan çıkarılan küçük çocuklar yer almaktadır. Farklı yayın organlarından elde ettiğimiz bu örnekler çoğaltılabilir. Her iki görselde de depremzede çocukların yüzleri gizlenmemiştir. Haber metninde çocukların adları, soyadları, adresleri ve yaşları gibi özel bilgilerine yer verilmiştir. Oysa Basın

Kanunu'nun 21. maddesine göre mağdur da olsa, fail de olsa, çocukların kimliklerinin anlaşılacağı biçimde yayın yapılamaz.

Sadece toplumun en hassas üyeleri olan, bu yüzden korunmaları gereken çocuklarla ilgili içeriklerde değil, erişkin bireylerle ilgili görsel ve metinlerde de kişilerin mahremiyetlerini bu şekilde ihlal etmek yayıncılık etiğine aykırıdır. Kişilerin mahremiyetlerine saygılı olmak ve bu mahremiyeti ihlal etmemek hukuken de zorunludur. Aşağıdaki iki örnekte yetişkin bireylerin mahremiyet sınırları çiğnenmektedir.

Görsel 6: Mahremiyetin ihlali (Kaynak: İtfaiye erinin botlarını verdiği 23 yaşındaki ***** sağ çıkarıldı (ulusal.com.tr)_(Erişim 15.03.2023))

Görsel 7: Mahremiyetin ihlali (Kaynak: Elbistan'da Bir Kişi Daha Enkaz Altından Kurtarıldı (olay53.com)_(Erişim 15.03.2023))

Bu haberlerde daha çok tıklanma hırsıyla depremzedelerin bu çok zor anları görüntülenmiş ve hiçbir perdeleme yapılmadan kamuya açık hale getirilmiştir. Haberde kadın depremzedenin birkaç farklı açıdan çekilen üç fotoğrafının kullanılmış olması ayrıca dikkat çekicidir. Erkek depremzedenin ise isim, soy isim ve yaş gibi kimlik bilgilerine de açıkça yer verildiği görülmektedir. Böylece bu depremzedelerin acıları ve zor durumları kendi rızaları dışında herkesin görebileceği bir hale getirilmiştir. Etik bağlamda sorumlu bir yayıncılığın hayata geçirilebilmesi için bu tür paylaşımların gerek afetzedelerin gerekse onları bu halde gören yakınlarının üzerinde ikinci bir travma etkisi yaratabileceği hesaba katılmalıdır ve paylaşılan içerikler ve görseller bu sorumluluk bilinci ile düzenlenmelidir.

5.4. Nefret söylemi: Bu araştırma çerçevesinde ele alacağımız dördüncü ve son etik problem ise nefret söylemidir. Kahramanmaraş depremleri bağlamında pek çoğumuzun sosyal medyada duyduğumuz; gerçeği yansıtmayan haberler yayarak nefret ve ayrımcı ifadeleri dolaşımda tutmaya çalışan bazı örnekleri ele alacağız. Bu örneklerde yalan haber dolayısıyla yabancı düşmanı duygu, düşünce ve ideolojiler yayılmaya çalışılmaktadır. Bu haberlerin tamamı Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Dezenformasyonla Mücadele Merkezi tarafından yalanlanmıştır.

“Suriyeliler itfaiye erinin telefonunu çaldı.”

Görsel 8: Ayrımcılık ve nefret söylemi içeren yalan haber (Kaynak: Ümit Özdağ'ın “Suriyeli canlı yayında itfaiyecinin telefonunu çaldı” iddiası fos çıktı (gazeteilksayfa.com) (Erişim 15.03.2023)

“Bir Afgan, çıkan cesetlerin elini kesip altınlarını çalıyor.”

Görsel 9: Ayrımcılık ve nefret söylemi içeren yalan haber (Kaynak: Afganlar deprem bölgesinde kol kesip altınları çalıyor diyen Masterchef'in eski yarışmacısı Uğur Kardeş tutuklandı (ahaber.com.tr),(Erişim 15.03.2023))

“Suriyeliler Fenerbahçe tırını yağmaladı.”

Görsel 10: Ayrımcılık ve nefret söylemi içeren yalan haber (Kaynak: Ortadoğu Haber Twitter'da: " Ümit Özdağ'ın 'Suriyeliler #Fenerbahçe tırını yağmaladı' haberine kulüp yöneticisi yalanladı. #depremsondakika https://t.co/6uslLuK05R https://t.co/IYtDJiToKF" / Twitter_(Erişim 15.03.2023))

“Arap ülkelerinden deprem yardımı gelmedi.”

Görsel 11: Ayrımcılık ve nefret söylemi içeren yalan haber (Kaynak: (3) Dezenformasyonla Mücadele Merkezi on Twitter: ““Arap Ülkelerinden Deprem Yardımı Gelmedi” İddiası <https://t.co/Y6Dqf5KUDk>" / Twitter_(Erişim 15.03.2023))

“Mersin KYK'da kız öğrenciler Suriyeli erkekler tarafından taciz ediliyor.”

Görsel 12: Ayrımcılık ve nefret söylemi içeren yalan haber (Kaynak: Dezenformasyonla Mücadele Merkezi Twitter'da: "Mersin'deki KYK Yurdu ile İlgili İddialar <https://t.co/7EFEDPwx9p>" / Twitter_(Erişim 15.03.2023))

Tamamı sosyal medyada yayınlanan bu yalan haberlerin birçoğu belli bir halkı suçla ilişkilendirmekte ve suçu onların asli bir unsuru olarak sunmaktadır. Bu haberlerde sözü geçen suçlar hırsızlık, kapkaççılık, yağmacılık, yankesicilik ve tacizdir. Bu suçlarla ilişkilendirilenler Suriyeli ve Afganlardır. Görsel 11'de ele alınan iddia ise diğerlerinden farklıdır. Burada "Arap ülkelerinden deprem yardımı gelmedi." iddiasıyla ima edilen Arap ülkelerinin zor zamanlarında Türklere destek vermediğidir. Bu yalan haberlerle yayılmaya çalışılan belli milletlere yönelik yabancı düşmanlığıdır (zenofobi). Görünen boyutun arkasında bu tutum tahammülsüzlük ve hoşgörüsüzlükten beslenmektedir.

Nefret söylemi, içinde aşırılıklar barındıran önyargılarla ilişkilidir ve adaletsizliği, başkalarının haklarının gasp edilmesini, barışın yaralanmasını meşrulaştırma eğilimi gösterir. Bu nedenle nefret söylemi çoğu kez nefret suçlarının önünü açmakta, bu suçları teşvik etmektedir (Alğan - Şensever, 2010, 16). Ayrıca bu tür pratiklerin çoğaldığı toplumlarda karşılıklı saygı ve hoşgörü kültürü zedelenir ve farklı görüşler hakkaniyetli bir düzlemde değerlendirilemez.

Sonuç

Demokratik bir toplumda yasama, yürütme ve yargı gücü, dördüncü güç medya ile desteklenmek durumundadır. Bu nedenle günümüzde geleneksel ve yeni medya olarak iki biçimde varlığını sürdüren kitle iletişimi araçları sosyal yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır.

Yaşadığımız son deprem yeni medya teknolojilerinin, özellikle de sosyal medya mecralarının hashtag, video ve anlık mikroblog paylaşımı gibi imkânlar sayesinde, haberi çok hızlı bir şekilde çok büyük topluluklara ulaştırabildiğini ve büyük felaketlerde afetzedelerin ihtiyaçlarının giderilmesi noktasında çok önemli bir vasıta olduğunu hepimize açık bir biçimde göstermiştir. Fakat gerçek dışı ya da zararlı içerikler de ne yazık ki bu büyük hızla çok büyük kitleleri etkisi altına alabilmektedir. Dolayısıyla yeni medya kitlesel travmalarda vereceğimiz tepkileri şekillendirmede yadsınamaz bir işleve sahiptir.

Bu çalışmada 2023 Kahramanmaraş depremleri sürecinde yeni medya platformlarında yer alan, depremle ilişkili yayınlar dört temel yayıncılık ilkesi bağlamında incelenmiştir. Bunlar: doğruluk, haberle reklamın birbirinden ayrılması, mahremiyete saygı ve nefret söyleminden kaçınmadır. İncelemelerimiz sonucunda yeni medyada deprem bağlamında gerçek dışı, abartılı, manipülatif, mahremiyeti ihlal eden ve nefret söylemi içeren pek çok yayın tespit edilmiştir. Ayrıca yeni medyadaki haber sitelerinde depremle ilişkili haberlerin de diğer haberler gibi, herhangi bir ayırım uygulanmadan reklamlarla sarmalanmış bir biçimde sunulduğu görülmüştür. Bu denli büyük bir yayıncılığa sahip olan yeni medyada ortaya çıkan bu tür ahlaki/etik uygunsuzluklar,

toplumsal travmaların yaşandığı bu gibi durumlarda bir kat daha tehlikeli hale gelebilmektedir.

Sonuç olarak yeni medyanın ahlaki kalitesinin artması ve daha köklü bir dayanışma pratiği geliştirebilmek için bu alana yönelik farkındalıklarımızın gelişmesi gerekmektedir. Yeni medyada karşımıza çıkan etik problemlerin çözümünde en önemli husus yeni medya kullanıcılarının bilinçlenmesi ve ahlaki duyarlılığın artmasıdır. Bu noktada yeni medyayı daha iyi anlamak, bu mecrada ortaya çıkan etik sorunları tespit etmek ve duyurmak oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu alanda yapılan bilimsel çalışmaların nitel ve nicel olarak artırılması gerekmektedir. Reklamlarla ilgili sorunlar gibi kimi etik problemler için devletin ve ticari firmaların getireceği etkin çözümler zorunludur. Ancak internet kullanıcılarının, sivil toplum örgütlerinin ve bu alanda araştırmalar yapan akademisyenlerin de diyalog ve tartışma ortamları geliştirerek bu konuda kamuoyu gücü oluşturmaları önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Alankuş, Sevda. Medya Etik ve Hukuk. İstanbul: Ips İletişim Vakfı Yayınları, 2005.
- Alğan, T. Cengiz - Şensever, F. Levent. Ulusal Basında Nefret Suçları: 10 Yıl, 10 Örnek. İstanbul: Sosyal Değişim Derneği, 2010.
- Aydoğan, Filiz - Kırık, Ali Murat. "Alternatif Medya Olarak Yeni Medya". Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi 18 (2012), 58-69.
- Banks, Jerry. "Introduction to Simulation". Proceedings of the 31st Conference on Winter Simulation: Simulation---a Bridge to the Future. 1/7-13. Arizona: Association for Computing Machinery, 1999. <https://doi.org/10.1145/324138.324142>
- Binark, Mutlu - Löker, Koray. Sivil Toplum Örgütleri İçin Bilişim Rehberi. Ankara: Uzerler Matbaası, 2011.
- Bitirim Okmeydan, Selin. "Yeni İletişim Teknolojilerini Sorgulamak: Etik, Güvenlik ve Mahremiyetin Kesiştiği Nokta". E-Gifder 5/1 (Mart 2017), 347-372.
- Chalmers, David J. "The Virtual and The Real". Disputatio 9/46 (2017), 309-352. <https://doi.org/10.1515/disp-2017-0009>
- Cevizci, Ahmet. Uygulamalı Etik. İstanbul: Say Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Demirbaş, Timur. "Nefret Söylemi ve Nefret Suçları". Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 19/3, (2017), 2693-2701.
- Dewdney, Andrew. The New Media Handbook. New York: Routledge, 2006.
- Dondurucu, Zeynep Benan - Uluçay, Ayşe Pınar. "The hate speech in new media environments: The analysis of videos which include hate speech for gay people",

International Journal of Social Sciences and Education Research 1/3 (2015), 875-902.
<https://doi.org/10.24289/ijsser.279166>

- Erdoğan, İlker. "Yeni Medya Gazeteciliğinde Etik Bir Paradigma Belirlemenin Kapsamı ve Sınırları". İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi 36 (Bahar 2013), 254-272. E-ISSN: 2147-4524.
- Evers, Huub. "New Moral Dilemmas in Online Journalism?". Forum medienethik Kopaed 1, (2001), 37-47.
- Hayes, Arthur vd. "Shifting Roles, Enduring Values: The Credible Journalist in a Digital Age". Journal of Mass Media Ethics: Exploring Questions of Media Morality, ed. R. D. Barney - J. Black. 262-279. New York: Routledge, 2002.
- Kalan, Özlem. "Yeni Medyada Reklam ve Etik Sorunlar". Atatürk İletişim Dergisi 10 (Ocak 2016), 71-90.
- Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi". Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 15, (2020), 170-189. ISSN: 2147-8406
- Kuçuradi, İoanna. "Etik ve Etikler". Felsefe Söyleşileri 1-2. ed. Betül Çotuksöken. 23-27. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Lafollette, Hugh. The Oxford Handbook Of Practical Ethics. New York: Oxford University Press, 2003.
- Lievrouw, Leah A. Alternative and Activist New Media. Cambridge: Polity Press, 2013.
- Lister, Martin. New Media: A Critical Introduction. New York: Routledge, 2. Basım, 2009.
- McLuhan, Marshall. The Medium is the Massage: An Inventory of Effects. London: Penguin Press, 1967.
- Novruzov, Nurida Samed Kızı. "Farklı Ekollerde Metin, Söylem ve Hipermetin Kavramları". İdil Sanat ve Dil Dergisi 1/5 (2012), 350-360. DOI: 10.7816/idil-01-05-23
- Serçelik, Hande - Kasımoğlu, E. Sinem. "Yeni Medyada Etik İhlaller: İzmir Depremi Örneği". International Journal of Social Sciences and Art Studies 1/1 (Ocak 2022), 128-141. ISSN: 2792-0968
- Şener, Nedim. "50 deprem yalanı: Ne bu acı, ne bu yalanlar unutulur". Hürriyet (13 Şubat 2023), <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/nedim-sener/50-deprem-yalani-ne-bu-aci-ne-bu-yalanlar-unutulur-42218954> (Erişim 15.03.2023)
- T.C.C.İ.B., T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Dezenformasyonla Mücadele Merkezi, Dezenformasyon Bülteni. (8 Şubat 2023). <https://www.iletisim.gov.tr/images/uploads/dosyalar/8-subat-bulteni.pdf> (Erişim 15.03.2023)

- Tepe, Harun. "Meslek Etikleri: Temelleri ve Sorunları". Felsefe Söyleşileri 3-4, ed. Betül Çotuksöken. 45-51. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Türkeri, Mehmet. Etik Bilinç. Antalya: Lotus Yayıncılık, 2. Basım, 2014.
- Türkeri, Mehmet. Etik Değer. Antalya: Lotus Yayıncılık, 2. Basım, 2017.
- Van Dijk, Jan. The Network Society. London: Sage Publications, 2012.
- Yanık, Akan. "Yeni Medya Nedir Ne Değildir?", The Journal of International Social Research 9/45 (2016), 898-910. DOI: 10.17719/jisr.20164520666

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
7/2 (2023), 207-230.

Tasavvuf İçerikli Megaribe Romanlarında Semboller

The Symbols in Sufi Maghrib Novels

Zeynep Oktay

MEB, Doktora (Aday), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı

MNE, Phd (Cand), Marmara University, Institute of Social Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric.
Istanbul/Turkiye

E-Posta: zeynepoktay81@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0561-8753

Şükran Fazlıoğlu

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Ana Bilim Dalı
Prof. Dr., Marmara University Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Istanbul/Turkiye.

E-Posta: sukran.fazlioglu@marmara.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-3738-4635

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 05 Ağustos/August 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Kasım/November 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış/Winter

DOI: 10.46595/jad.1323026

Cite as / Atıf: Oktay, Zeynep-Fazlıoğlu, Şükran. "Tasavvuf İçerikli Megaribe Romanlarında Semboller". *Journal of Analytic Divinity*, 7/2, 2023, 207-230.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zeynep Oktay-Şükran Fazlıoğlu)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Zeynep Oktay % 55, Şükran İhsanoğlu % 45

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Birbirinden farklı iki kategoride yer alan tasavvuf ve roman 1960'lı yıllardan itibaren bir birliktelik oluşturmuş, tasavvufi roman ya da tasavvuf içerikli roman adlandırmasıyla romanın bir alt türü olarak literatürde yerini almıştır. Bu tür romanı diğer roman türlerinden ayıran en önemli özellik hiç kuşkusuz bu romanlarda kullanılan tasavvufi bakış açısına sahip sembollerdir. Bir başka ifadeyle hermönetik metinler olarak betimlenen tasavvufi anlatı, kurgu sanatı romanlarda da alegorik bir biçimde ifadesini bulmuştur. Dolayısıyla tasavvufi romanlardaki sembolleri doğru analiz etmek romanları doğru anlamak için son derece önemlidir. Arap Edebiyatında tasavvufi roman denince ilk akla gelen Mağrib coğrafyası, bu manada zengin malzeme barındırır. Ancak bu zenginliğe zıt olarak tasavvufi romanlarda sembollere dair yapılan araştırmalar oldukça azdır. Bu araştırmanın amacı alandaki bu eksikliği gidermeye yönelik olup sonrasında yapılacak çalışmalara da öncülük etmektir. Tasavvuf içerikli Megaribe romanlarında kullanılan semboller altı roman üzerinden 'amaçlı örnekleme' yöntemi ile ele alınacaktır. Bu bağlamda çalışmada ele alınan semboller; kuş, kadın, içki, kadeh, ayna, harf, sayı, çöl ve mecazî kelimedir. Bu sembollerin izi sürülerek Megaribe tasavvufi romanlarında söylenenler yanında doğrudan söylenmeyenlerin izi sürülecek, elde edilen sonuçlar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Romancılığı, Tasavvufi Roman, Mağrib Coğrafyası, Tasavvuf Sembolizmi, Remz.

Abstract

It is indubitable that the most important feature differentiating Sufi novels from other kinds of novels is the symbols having Sufi perspectives. In other words, The art of mystical narrative fiction, which is described as hermeneutic texts, is also expressed in an allegorical way also in the novels. Analyzing Sufi novels in the light of this phenomenon is important for a correct understanding. Maghrib geography, which comes to mind first when it comes to Sufi novel in Arabic literature, is a region where there is plenty of material for researchers in this sense. However, As a contrast to this richness, very few works on symbols in Sufi novels exist. The aim of this research is to remove this deficiency in the field and to pioneer the researches to be done later. The symbols used in Megaribe novels with Sufi content will be discussed with purposive sampling method over six novels. The symbols discussed in this context are; bird, woman, drink, goblet, mirror, letter, number, quartet and metaphorical word. By using these traces as symbols, concrete and functional information about Maghrib Sufi novelism can be obtained.

Keywords: Arabic Novelism, Maghrib Area, Sufi Novel, Sufi Symbolism, Remz.

Giriş¹

Günümüz Mağrib coğrafyası sınırlarında bulunan Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya ülkelerine atfen kullanılan *Megâribe* romancılığı son dönemde tasavvufu konu edinen ya da herhangi bir boyutunda yer veren romanları ile anılmaya başlanmıştır.² Tasavvuf içerikli romanların Mağrib coğrafyasında yaygın olmasının nedeni ise tasavvufun bölge ülkelerinin dini, siyasi ve sosyal hayatında önemli bir etkiye sahip olmasındandır.

Çağdaş Arap romancılığının çokça rağbet gören yeni türü tasavvuf içerikli romanların ilk örneği Arap edebî çevrelerde Necip Mahfûz (ö.2006)'un *الطريق - Yol* (1964) adlı romanıdır. Sonraki yıllarda görülen Tahir Vattâr (ö.2010)'ın *الحوات والقصر - Balinalar ve Saraylar* (1980) ve Cemal el-Gitânî (1945-2015)'nin *إكتاب التجليات* (1983) ve *إكتاب التجليات II* (1985) adlı romanları da yine bu alanın öncü romanları olarak sayılmaktadır.³

Araştırmanın birinci bölümünde Arap edebiyatında tasavvuf romancılığına genel bir bakış sunulurken ikinci bölümünde tasavvufi romanların özelliklerinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde tasavvuf içerikli Megaribe romanları hakkında bilgi verilmiş, dördüncü bölümde örneklem olarak seçilmiş romanlar üzerinden araştırmaya konu olan semboller anlatılmıştır. Beşinci ve son bölümde ise elde edilen bulgular ışığında tasavvuf içerikli Megaribe romanlarında geçen semboller işaret ettikleri anlamları ile ifade edilmiştir.

1. Tasavvuf İçerikli Romanlara Genel Bakış

Arap edebiyatında ilk belirlediği altmışlı yıllar sonrasında seksenlere kadar durağan bir dönem geçiren tasavvuf içerikli romanlar, bu evresinde sadece Tunuslu yazar Mahmud el-Mes'adî (ö.2004)'nin *Haddese Ebû Hureyre Kâle - Ebû Hureyre Şöyle Anlattı* (1973) adlı romanıyla görülür. Seksenli yıllara gelindiğinde Arap toplumlarında tasavvuf içerikli romanlara yoğun bir rağbet olur. Bu rağbetin arkasında kimi edebi tenkitçilere göre Batı toplumlarında yaygınlaşan spiritüel ve felsefi New Age akımının öncüleri Brezilya asıllı yazar Paulo Coelho (d.1947), Norveçli yazar Joestin Gaarder (d.1952) ve İtalyan asıllı filozof Lanza Del Vasto (1901-1981)'nin seksenli yıllardan itibaren yayımladıkları romanları vardır⁴. Ancak her ne kadar global dünyada bu manada bir etkileşim söz konusu olsa da bu rağbetin asıl nedeni, Arap toplumlarında süregelen krizlerin yarattığı sosyal buhranlar ve bunun sonucunda Arap insanının huzur arayışıdır. Zira bitmek bilmeyen mezhep çatışmaları, şiddet ve terör eylemleri, Filistin sorunu ve Arap-İsrail Savaşları, I. ve II. Körfez savaşları (1990-2000), iki binli yıllarda ekonomik krizlere dayanan halk ayaklanmaları

¹ Bu makale, devam etmekte olan "Modern Dönem Mağrib Coğrafyasında Tasavvuf İçerikli Romanlar" başlıklı doktora tezinden (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) üretilmiştir.

² Feryal Cebûri Gazûl, "er-Rivâyetü's-Sûfiyyetu fi'l-Edebî'l-Megâribî" Alif: Journal of Comparative Poetics, 27.12.2022.

³ Ethem Demir, "Modern Arap Edebiyatında Tasavvufî Roman", Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi. 11.12.2021. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/745364>

⁴ Emânî el-Âkil, "et-Tahavvulâtu'l-Ma'rifiyyetu'l-Cedîde fi'r-Rivâyeti'l-Arabiyye Ba'de 1990. Sekâfât, 23.05.2022.

(Arap baharı) siyasi ve iktisadi belirsizliklere yol açmıştır. Bu belirsizlik atmosferindeki insanların sükûnet ve dinginlik ihtiyacı tasavvuf içerikli romanlara olan ilgiyi arttırmıştır.⁵

Doksanlı yıllardan itibaren yaşanan siyasi ve sosyal çalkantıların müsebbibi olarak görülen Batı kaynaklı küreselleşmeye karşı Arap romancılığında bir öze dönüş akımı başlar. Arap kültür mirasının yeniden canlandırılması ve modern insanla buluşturulması bu adı konmamış akımın temel esası olmuştur. Aslında tasavvuf içerikli romanların rağbet görmesi de bu kadim kültürün diriltilmesi çabalarının bir sonucudur. İbrahim Dergûsi (d.1955)'nin *الدراويش يعودون إلى المنفى* *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* (1990), İbrahim el-Kûnî (d.1948)'nin *نزيف الحجر* *Kanayan Taş* (1991), Abdülhalik er-Rakkâbî (d.1946)'nin *Sâbi Eyyami'l-Huluk – Yaratılışın Yedinci Günü* (1994), Tahir Vattar (1936-2010)'ın *الولي الطاهر يرفع يديه بالدعاء* *Tâhir Veli Ellerin Duaya Kaldırıyor* (1999), Abdilillâh Benarafe (d.1962)'nin *جبل قاف* *Kaf Dağı* (2002), Necvâ Berakât (d.1960)'ın *لغة السر* *Sırrın Dili* (2004) ve Hamîd el-Muhtar (d.1956)'ın *صحراء النيسابور* *Nisabur Çölü* (2007) bu dönemin başlıca romanlarıdır.

1960-1980 arası telif olunan romanlarda tasavvuf, didaktik bir öğretiler ve günlük yaşamın bir parçası, olmazsa olmazdır. Seksen sonrası özellikle doksanlı yıllarda ise dinin bir göstergesi olarak tasavvuf, Arap ülkelerinin Batı karşısında geri kalmışlığının bir nedeni olarak görülür ve kinâyeli bir üslupla eleştiri konusu olur. Kadim geleneğe toplumun kanaat önderleri olarak değer gören şeyhler, var olduğu kabul edilen kerametlerini (olağanüstü güçlerini) neden yaşanan sıkıntıların giderilmesinde de kullanmadıkları sorusu üzerinden hicvedilmekten kurtulamazlar. Söz konusu kinayeli üsluba Tahir Vattar'ın *Tâhir Veli Ellerin Duaya Kaldırıyor* (1999), İbrahim Dergûsî'nin *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* (1990) ve İbrahim el-Kûnî'nin *Kanayan Taş* (1991) adlı romanları örnek olarak verilebilir.

Görüldüğü gibi seksen sonrası Arap tasavvufî romanlarına dair paradoksal bir durum söz konusudur. Bir yanda en genel anlamıyla tasavvufun yükselerek devam eden bir ivmeyle modern insanın bunalımlarına manevi merhem olması, öte yanda bu romanlar aracılığı ile tasavvufun Arap toplumlarının Batı karşısındaki geri kalmışlığının sebebi olarak sorgulanmasıdır.

Benzer tartışmalı bir durum da tasavvuf içerikli romanların adlandırılmasında görülmektedir. Konuya dair yapılan araştırmalarda bu konuda ortak bir uzlaşının sağlanamadığı belirlenmiştir. “Mistik Roman”, “Ma’rifet Romanı” ve “Nûrânî Roman” şeklinde adlandırıldığı gibi Faslı yazar Abdilillah Benarafe'nin ikibinli yılların başında ilk romanı *Kâf Dağı* (2002) ile başlattığı projesinde tanımladığı “İrfânî Romanlar” da denilmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde açıklanacağı üzere bu türden romanlar tasavvufa kısmen ya da tamamen yer veren romanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu

⁵Hasan Hafız, “er-Rivâyetü’s-Sûfiyye Tezdehiru Fi Asri'l-Maddiyye”, Ahbaru'l Yevm. 18.07.2021.<https://akhbarelyom.com/news/newdetails>

nedenle çalışmada tasavvufa herhangi bir boyutunda az ya da çok yer vermiş tüm romanları işaret etmek üzere *tasavvuf içerikli romanlar* ifadesi tercih edilmiştir. Bu ifadenin yanı sıra ait olduğu roman türünü işaretlerle *tasavvufi roman* ibaresi de kullanılmıştır.

Çalışmada tasavvuf içerikli romanların neşvünema bulduğu Mağrib coğrafyasından örneklem olarak seçilen romanlar aracılığı ile tasavvufun sembolik dilinin izi sürülecektir. Bu manada daha önce yazılmış bir araştırmanın ya da telif eserin olmaması araştırmamızı değerli kılmaktadır. Araştırmaya kaynaklık eden başlıca eserler ise: Feryal Cebûri Gazûl'un *The Sufi Novel in the Maghreb* (1997), Nasr Hamid Ebuzejd'in *Sufi Hermenötik* (2018, çev. Semih Ceyhan), Esmâ Huvâlidîyye'nin *er-Remzu's-Sûfî* (2014) ve Ziad Elmarsafy'nin *Sufizm in the Contemporary Arabic Novel* (2012)'dir.

Araştırmanın yöntemi, alan yazın taraması olup nitel araştırma stratejisi kullanılmıştır. Araştırmanın evreni tasavvuf içerikli Megaribe romanlarıdır ve amaçlı örnekleme yöntemi ile Megaribe edebiyatından altı tasavvuf içerikli roman belirlenmiştir. Bu romanlar kronolojik sırası ile şöyledir:

- a) القبر المجهول أو الأصول - *Bilinmeyen Mezar veya Kökler* (1984) : Moritanyalı yazar Ahmet Velid Abdulkadir (d.1941).
- b) نزيه الحجر - *Kanayan Taş* (1990) : Libyalı yazar İbrahim el-Kûnî (d.1948).
- c) الدراويش يعودون إلى المنفى - *Deroişler Sürgüne Dönüyorlar* (1992) : Tunuslu yazar İbrahim Dergûsî (d.1955).
- d) جنوب الروح - *Güney'in Ruhü*⁶ (1996) : Faslı yazar Muhammed el-Eş'arî (d.1951).
- e) الولي الطاهر يرفع يديه بالدعاء - *Tâhir Veli Ellerini Duaya Kaldırıyor* (1999): Cezayirli yazar Tâhir Vattar (ö.2010).
- f) الحواميم - *Hâmîmler* (2011) : Faslı yazar Abdillillah Benarafe (d.1962).

2. Tasavvuf İçerikli Romanların Özellikleri

Iraklı araştırmacı Dr.Ferial Gazûl tasavvufî romanı: "İzleksel kurgusuyla, felsefi üslubuyla, tarihi ya da dini bir töreni canlandırmasıyla tamamen tasavvufa yer veren" şeklinde tanımlar.⁷ Bir diğer araştırmacı Fatıma Mahmud Ahmed ise tasavvufun Arap romanlarında görülme şekli üzerinden niteler ve tikel (kısımlı) - tümel (tamamı) olmak üzere ikiye ayırır.⁸ Buna göre:

- a) Tikel (kısımlı) görülme; roman karakterlerinin mistik özelliklerinde, yer adlarında ya da sembollerde tasavvufî işaretlerin ve tasavvufa dair kelimelerin/terimlerin

⁶ Arapça gramer kurallarına göre roman başlığının tercümesi: "Ruhun Güneyi"dir. Ancak romanın geçtiği coğrafi konum Fas'ın güney bölgeleridir ve romanda o bölgenin öz kültürü ve ruhu anlatıldığı için "Güneyin Ruhü" ifadesi tercih edilmiştir.

⁷ Feryal Cebûri Gazûl, "er-Rivâyetu's-Sûfiyyetu fi'l-Edebi'l Megâribi" Alif: Journal of Comparative Poetics, Erişim: 27.12.2022.

⁸ Fatıma Mahmud Ahmed, *er-Rivâyetu ve't-Tasavvuf Beyne Necîb Mahfûz ve'l Gitâni* (Beyrut: Mektebetu Lübnan Nâşirun,2018).

kullanılması şeklindedir. Örneğin, Suriyeli yazar Ahmed Yusuf Dâvud (d.1945)'un *Firdevsu'l-Cünûn-Delilik Cenneti* adlı romanında başkarakter rahip Süleyman'ın sûfi özellikler göstermesi. Yani bu romanda tasavvuf, karakterin münzevi yaşamı ve özellikleri üzerinden kısmî olarak tek boyutuyla görülür.

b) Tümel (Tamamı) görülme: Tasavvufun gerek terimler gerekse eylem olarak fiili şekilde bütünüyle hâkim olduğu romanlardır. Mısırlı yazar Cemal el-Gitânî'nin meşhur romanı *et-Tecelliyât* bir tümel tasavvufî romandır.

Tasavvufî roman, *inkitâb* (yazılmış) denilen ve yazmayı ilahi kaynağa dayandıran, kişide var olan bir yetenek olarak görülen yeni bir yaratıcı kavramı üretmiştir. Bir başka deyişle inkitâb, tasavvuftaki hal ilmiyle ilahi kaynaktan yazılmış, okuyucunun özne olduğu ve yazarın okuru Hakk'ın zatını keşfe davet ettiği metinlerdir⁹. Esasen inkitâb kavramı tasavvuf geleneğinde aynı adla olmasa da var olan bir kavramdı. Örneğin, Mağrib coğrafyasının ünlü mutasavvıfı Muhyiddin İbnü'l-Arabî (1165-1240), *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserini rüyasında Hz. Peygamber (s.a.v)'in kendisine yazılmış bir halde verdiğini, kendisinin de hiç yorum katmadan bu kitabı aktardığını söylemektedir¹⁰. Böylece inkitâb/yazılmış olarak hazır bir halde müellifine verilmiş esere ilahi bir vasıf atfedilmiştir.

İlginçtir ki bazı araştırmacılar bir romana tasavvufi roman denmesi için biçimsel bazı şartların yerine getirilmesi gerektiğini de savunmuşlardır. Kapak görselinin ulvi anlamlar taşımaması bu şartlardandır¹¹. Örneğin; Tunuslu yazar İbrahim Dergûsi'nin *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* adlı romanının kapağında tasavvuf dendiğinde ilk akla gelen görsel olan semâ halindeki derviş görseli vardır.¹²

Ayrıca bir romana tasavvufi denebilmesi için romanın kişi, zaman ve mekân gibi yapısal unsurlarının ya da anlatı dilinin tasavvufi söyleme, tema boyutu ile de romanda birbiriyle mücadele eden fikirlerden birinin tasavvufi bakışa sahip olması gerekir. Keza roman başlığı da romanın içeriği ya da ana düşüncesini ele veren önemli bir unsur olduğundan tasavvufî çağrışımlar barındırmaktadır. Örneğin, Cezayirli yazar Tâhir Vattâr'ın *Tâhir Veli Ellerini Duaya Kaldırıyor* ve Suudi yazar Muhammed Hasan el-Elvan (d.1979)'ın *موت صغير Küçük Ölüm*" (2016) adlı romanları bu manada birer örnektir.

Tasavvuf içerikli romanlar, fizik ötesi bir dünyayı zaman ve mekân sınırlarını aşan boyuttaki hayal gücü ile kurguladığı için diğer romanlardan ayrılmaktadır. Sûfiler için zaman, "an"da donmuştur. Bir başka ifadeyle sûfi, ibnu'l-vakt (vaktin oğlu)'tir.¹³ Bu kavram, kişiye bulunduğu zaman ve mekândan sorumlu olduğunu ve geçip gitmiş zaman ile belirsiz gelecek arasında savrulmak yerine bulunduğu ânın hakkını verme gerekliliğine

⁹ Abdillillah el-Berîkî, *el-Mütehayyil Fi'r-Rivâyeti'l-İrfâniyyeti* (Fas:Kültür Bakanlığı Yayınları,2018),9.

¹⁰ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017),9.

¹¹ Benarafe ve Diğerleri, *Cemaliyyetu's-Serdi fi'r-Rivâyeti'l-İrfâniyyeti* (Beirut: Daraladab, 2014),105.

¹² İbrahim Dergûsi, *ed-Derâviş Ye 'ûdüne ilâ'l-Menfâ* (Tunus: Kitab Savti, 2017).

¹³ Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili* (İstanbul:Ensar Neşriyat,2016),415.

işaret etmektedir. Gerçek zamanın (nesnel) öznel zamana (batınî) doğru evrildiği görülür. Çünkü bu romanlardaki zaman, sūfinin yaşadığı hallerin zamanıdır. Birbirine geçmiş zaman kesitlerinde zihinsel bilgidен kopuş ve duyuların idraki üzerinde ortaya çıkan bir unsur haline gelir; yani sūfi için zaman psikolojiktir. Bu bağlamda tasavvufi bir kavram olan “bast-ı zaman”ı dikkate almak gerekir. Zira bast-ı zaman kavramıyla ifade edilen “zaman içinde zaman yaratılması ve uzun zaman kesitlerinin kısa bir vakte sığdırılması”¹⁴ tasavvufi romanlarda sık görülen bir durumdur. *Güneyin Ruhu* romanında baba el-Fersîvî evlendikten dokuz hafta sonra bir sabah fecir vakti abdest için çıkıp beş sene sonra yine sabah namazı vaktinde saç sakalı abdestten ıslak bir halde geri dönmesi bast-ı zamanın romanlarda kullanımına iyi bir örnektir. Zira baba el-Fersîvî’ye göre bu kayboluş, yıkanma ve abdest almayı içine alacak yarım saatlik bir zamandır.¹⁵

Olay örgüsünde anlatılan hadiselerin sahnelendiği *mekânlar*, tasavvuf içerikli romanlarda soyut-somut ya da açık-kapalı mekânlar olarak karşımıza çıkar. *Kanayan Taş* romanında başkarakterler Esvef ve babası, sık sık kapalı mekân ‘Aviyyinât zaviyesi’nde zikir halkalarına ve dini sohbetlere katılırlar.¹⁶ *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* romanında ise olaylar açık mekân olarak nitelenebilecek bir ‘köy’de geçer. Bu köyün “Bir milyon palmiye ağaçlı vahada, sarı, kırmızı ve beyaz renk boyalı, duvarlarında sanatçıların fırçalarından çıkmış geometrik desenlerle süslü evlerin olduğu, turistlerin ziyaret ettiği bir müzesi, geceleri susmadan havlayan köpekleriyle geniş sokakları” vardır.¹⁷ *Güneyin Ruhu* romanında başkarakter Muhammed el-Fersîvî’nin zaman zaman ziyaret ettiği veli zatların türbeleri ve makamları da romanda geçen tasavvufi mekânlara örnek olarak verilebilir.¹⁸ *Makam*, ancak tasavvufi romanlarda karşılaşılabilecek bir mekândır. Makamın iki türlü anlamı vardır. Bunlardan birincisi sūfinin tekrar etmek suretiyle kendisinde özellik haline getirdiği riyazetle ulaştığı derecesi, ikincisi de velilerin mezarları veya onlardan hatıraların bulunduğu yerlerdir.¹⁹ Soyut mekâna örnek olarak yine *Güneyin Ruhu* romanındaki Muhammed’in bu dünyada kavuşamayacağını düşündüğü sevgilisi Nuriye ile *ebedi Melekût âleminde* buluşma arzusu gösterilebilir²⁰. Melekût âlemini ünlü mutasavvıf Gazzâlî, insanlar tarafından bilinmeyen gayb âlemi olarak nitelemiş ve bu âleme ancak herkesin hissedip gördüğü ‘şehâdet âlemi’ ile çıkılabileceğini söylemiştir. Yani şehâdet âlemi yükselme yeridir. Melekût âleminde melekler, nûrani ve ulvi ruhlar, şehadet âleminde ise ay, güneş ve yıldızlar vardır.²¹

¹⁴Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012), 66.

¹⁵Muhammed el-Eş’arî, *Cenûbu’r-Ruh* (Fas: el-Merkez es-Sekâfi Daru’l-Beyda, 1996),25.

¹⁶İbrahim el-Kûnî, *Nezîfu’l-Hacer*(Limasol: Dâru’t-Tenvîr,1992),24.

¹⁷Dergûsi, *ed-Derâvîş Ye ‘ûdüne ilâ’l-Menfâ*,19-20.

¹⁸Muhammed el-Eş’arî, *Cenûbu’r-Ruh*,62 ve 94.

¹⁹Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*,485.

²⁰el-Eş’arî, *Cenûbu’r-Ruh*, s.116.

²¹Nihat Azamat, “Melekût”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/47..

Bunlara ek olarak bir de daha çok mutasavvıf ve veli zatların biyografilerinde görülen *tayy-ı mekân* vardır ki bu da ancak bu romanlarda görülür. Arapçada “dürülmek” anlamında olan *tayy-ı mekân*, tasavvufta tıpkı Miraç gecesinde olduğu gibi bedenlerin bir anda uzun mesafeler kat ederek yer değiştirmesidir. Ruhun zaman ve mekân kısıtlamasından sıyrılıp yükseldiği manevi halidir.²² Örnek olarak *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* romanında Şeyh Abdülkadir Geylânî, gecenin üçte birinde zaviyede zikir halkasında dervişlere irşad eder, seher vakti teheccüd namazını kılar ve aniden ortadan kaybolur. Fecir vakti zaviyeye geri döner. Olup biteni şaşkınlık içinde izleyen romanın başkarakteri Derviş’e, Bağdat’a gidip geldiğini, demirden kuşların üzerinde uçan Rumların oraya saldırdığını ve her yerin alevler içinde kaldığını anlatır.²³ İç muhasebenin ve iç monolog konuşmaların yapıldığı tefekkür halinde olunan iç mekân da tasavvufi romanlarda görülen bir başka mekân türüdür. Bunun en güzel örneklerinden birini *Güneyin Ruhu* romanında Muhammed el-Fersîvî’nin zaman zaman dağdaki mağarada ibadet ve tefekkür amacıyla uzlete çekilip kendisini riyazete çekmesinde buluyoruz.²⁴ Öyleyse, çoğunlukla sûfilerin dini ilimleri ve tasavvuf terbiyesi aldıkları, zikir halkası kurdukları zaviyeler; ibadet ettikleri camiler, halvet odaları; tefekkür ettikleri çöl; uzlete çekildikleri mağaralar ve kabristan gibi yerler yanında aşkın mekânı olarak isimlendirilebilecek mekân ötesi mekânlar bu roman türüne ev sahipliği yapmaktadır denebilir.

Tasavvuf içerikli romanlara hayat veren karakterler gerçek şahsiyetler olabildiği gibi kurgusal ve yarı mitolojik şahsiyetlere de rastlanmaktadır. Karakterlerini gerçek kişilerden seçen tasavvufi romanlara Abdilillah Benarafe’nin kaleme aldığı Ebu’l-Hasan eş-Şûsterî’nin hayatını ve tasavvufi hallerini anlatan *Bilâdu’s-Sâd* (2009) ve İmam Gazzâlî’nin ilim yolculukları ile sûfi yaşantısını konu edinen *Tavâsinü’l-Gazzâlî* (2011) adlı romanları iyi birer örnektir.

Kurgu karakterler ile örgüsünü oluşturan tasavvufi romanların ilham kaynağı Arap İslam tarihi ve kültür mirası olmuştur. Bu türden karakterlerin de tasavvufun hedeflediği sûfi tiplemesine uygun, edep ve ahlâklı, örnek bir yaşamları olan, toplumun sorunlarına duyarlı ve ilkeli kişilikler olduğu görülür. Örneğin, Necip Mahfuz (1911-2006)’un *Rihletu İbn Fatûma- İbn Fatûma’nın yolculuğu* (1983) adlı romanı, Orta Çağ’da yaşamış olan Berberi Mağrib bilgini, kâşif ve seyyah İbn Battuta’dan esinlenilmiştir. Romanın başkişisi İbn Fatûma yaşadığı toplumdaki haksızlıklara isyan ederek adalet aramak için seyahatler yapan bir karakterdir.²⁵

²² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 698.

²³ Dergüsi, *ed-Derâvîş Ye ‘ûdüne ilâ’l-Menfâ*, 110.

²⁴ Eş’arî, *Cenûbu’r-Ruh*, 15.

²⁵ Semir Sedr, “Tahlilu Rivâyeti Rihleti İbn Fatûma, Hayr Celis Dergisi (28.07.2021) <https://khaerjalees.com>

Tasavvuf içerikli romanlar, tasavvuftaki hallere ve kişisel deneyimlere yer vermesinden dolayı zaman zaman başkarakterleri olağanüstü durumlar yani *kerametler* gösterebilmektedir. Örneğin, *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* romanının baş kişisi Derviş, suda yürüyen, akrep yiyen, kâğıttan uçaklarla gökyüzünde uçan hatta semada oturan ve istemsiz şekilde ayaklarının altından ateş çıkan bir figürdür.²⁶

Yukarıda zikredilen verilerin ışığında tasavvuf içerikli romanların gerek tema gerek yapısal unsurlarıyla diğer roman türlerinden farklı olduğu ve tasavvufi bakış açısıyla kaleme alındıkları söylenebilir. Buraya kadar içerik ve biçim olarak ele aldığımız tasavvuf içerikli romanların en belirgin özelliği hiç kuşkusuz bu araştırmanın da konusu olan dil ve üslubudur.

2.1. Tasavvuf İçerikli Romanların Dili

Tasavvufun kendine özgü bir sözlükçesi vardır. Diğer ilimlerdekinin aksine tasavvuf, bu dili kapalı tutmuş ve böylelikle kendisinden olmayanların anlamasını zorlaştırmıştır. Bunun nedeni coşku halinde iken sûfîlerin istemsiz şekilde söyledikleri ve tasavvuf terminolojisinde “şatah” olarak adlandırılan bir takım dini kurallara uymayan sözlerdir. En bilinen “şatah” örneği şehid mutasavvıf Hallâc-ı Mansur (ö. 309/922)’un söylediği “Ene’l Hak”tır. Başkalarının öfkesinden korkup oluşturdukları kapalı dile sığınan sûfîlerin sözlü/yazılı anlatımlarını doğru anlayabilmek için din dilinden farklı bu terminolojiyi iyi bilmek gerekmektedir.

Tasavvufi metinler imgelerle dolu hermönetik metinler olduğundan tasavvufi romanların da sembolik bir dili vardır. Edebî söz sanatlarının (teşbih, mecaz vd.), metaforların kullanıldığı ve metnin bâtinî (gizli) anlamının alegorik bir biçimde ifade edildiği görülür. Bu dil özelliğinden ötürü tasavvufi romanların okuyucusunun tarihine, edebiyatına aşina, felsefi düşünme ve sorgulama yeteneğine haiz entelektüel birikime sahip olması beklenmektedir. Faslı yazar Abdilillillah Benarafe *el-Havamîmin*, Tunuslu yazar İbrahim Dergûsî de *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* romanının önsözünde bu beklentilerini açıkça dile getirmişlerdir. Aksi durumunda romanların layıkıyla anlaşılamayacağına dikkat çekmişlerdir.

Sembol, kelime kökeni olarak Yunanca “symbolon” kelimesinden gelmekte olup “kabul etme, işaret, yaklaştırma, kavşak, sözleşme, amblem, karşılaşma” gibi anlamlara gelmektedir.²⁷ Türkçe sözlükte: “Duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret, remiz, rumuz, timsal ve simge” olarak açıklanmıştır.²⁸ Arapçada ise aynı anlamları ifade eden “رمز-remz” kelimesi ile karşılık bulmaktadır.

²⁶ Dergûsî, *ed-Derâvîş Ye ûdûne ilâ’l-Menfâ*,12.

²⁷ Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kabcacı Yayınevi,2011),622.

²⁸ Türkçe Sözlük (Ankara Türk Dil Kurumu Yayını,1988) II/1278.

Tasavvuf sembolizmi tasavvufi bakış açısına sahiptir ve bu yönüyle edebî sembollerden farklılaşır. Bu semboller; soyut düşünceyi ifade etmede kullanılan fonetik “الرمز الذهني- Zihnî sembol”, tek bir kelimeyi içeren algısal “الرمز الحسي- duyuşal sembol” ve kelimenin sahip olduğu ikili anlamdan” mecaz” olanın ifadesi “الرمز المجازي- mecazî sembol” olarak nitelenmektedir.²⁹

Kelimelerin bilindik algılara dayalı anlamlarından çıkıp bilinmeyen metafizik dünyaya atfen batınî anlamlara bürünmesi tasavvufi romanların en belirgin özelliğidir. Sözcüklerin semantik yapılarını kaybedip birleşik bir anlamsal referansa işaret etmeleri modellenmesiyle genellikle soyut ve somut kelimelerin bir araya gelerek sembolik bir ifade oluşturdukları görülür. Örneğin, somut kelime شجرة (ağaç) ve soyut kelime محبة (sevgi) bir araya gelerek شجرة المحبة ifadesi ile aşkın kök saldığı ve büyüdüğu kalbe işaret edilmektedir.³⁰

Her sūfinin tasavvufi deneyimi farklı olduğundan kendine özgü mahremiyeti ifade eden semboller de haliyle çeşitlenmekte ve sayıca artmaktadır. Tasavvuf içerikli romanlarda pek çok ve farklı semboller kullanılmakla birlikte bunlardan en sıklıkla görülenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

İlahi aşkın ifadesinde “kavuşulamayan platonik aşkın” sembolü olarak kadın, Allah aşkından kendinden geçmeyi ve bunun sonunda hissedilen zevke işaretle içki/şarap, hayatın varlığı, sırrı ve Ahireti simgelemek adına su, kâinattaki tüm varlıkların İlahi yaratıcının yansıması manasında ma’rifete (ilahi bilgi) ulaşmada araç manasında doğa, gökyüzünde sınırsız yükselmenin, ma’rifeti aramanın ve daimi yolculuğun imgesi kuş, hakikatleri temsil etmede Arapça harfler, cisimlerin hareketlerinden doğan enerji sebebiyle gizemli kabul edilen sayılar.³¹

Sembolik dili ve retorik yapısı ile tasavvufi romanlar daha önce de zikredildiği üzere daha çok Mağrib coğrafyasında yaygındır. Bu kadar yaygın olmasının nedenini tasavvuf geleneğinin çok eskilere (Murâbitlar-1056-1147) dayanması gerçeği ile ilişkilendirmek mümkündür. Zira bölge halklarının İslamlaşması sūfiler yoluyla olmuştur.³² Dolayısıyla bu kadim gelenek bir kültürel miras olarak tasavvufi anlatı şeklinde Megaribe ülkelerinde temayüz etmiştir.

3.Tasavvuf İçerikli Megaribe Romanlar

Hiç kuşkusuz Megaribe tasavvufunun kaynağı Meşrik (Dođu)’tir. Zira hac, ticaret ve İslami ilimleri merkezinde öğrenmek amacıyla Dođu’ya yapılan yolculuklar beraberinde oraya ait eserleri ve öğrenilen tasavvufi öğretileri de getirmiştir. Megaribe sūfilerini Meşrik sūfilerinden farklı kılan özellik ise onların tarih boyunca gösterdikleri kahramanlıkları ve

²⁹ Vadahi Yunus, *el-Kadâya en-Nakdıyye fi’n-Nesiri’s-Sûfi* (Şam: İttihadu’l-Kitab,2006),108-109.

³⁰ Abdusselam Eklemûn, *er-Rivâyet ve’l-Ma’rifet* (Agadir:2019),95.

³¹ Esmâ Huvâliidiyye, *er-Remzu’s-Sûfi* (Rabat: Menşurat Dıfâf,2014),43-60.

³² Kadir Özköse, *Fas’ta Tasavvufi Hayat* (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2019),10.

direnışçi ruhlarıdır. Orta Çağ Haçlı Seferlerine ve Hristiyanlaştırma politikalarına, modern dönemde ise bölgeyi işgale gelen sömürgeci Fransız ve İtalyan güçlerine karşı gösterdikleri direniş onları farklı kılmıştır. Bu durumu “küçük ve büyük cihatları birleştirme” olarak ifade eden Mağribî sûfiler tasavvufi romanların da ilham kaynağı olmuşlardır. Abdusselâm b. Meşîş (1140-1227)'in *es-Salatu'l-Meşîşiyye* isimli eserinin bu manada önemli bir rolü vardır.³³

Mağrib coğrafyasına tasavvuf H.3/M.9.Yy'de Tunus'taki Kayrevan okulunun açılması ile girmiştir. Okul kısa zamanda ihtiyaç duyulan nahiv, fıkıh, urcuzeler gibi doğulu kaynaklara nüfuz eder ve zaman içinde bölgenin en büyük tasavvuf ilim ve kültür merkezi haline gelir.³⁴ H.7/M.13.Yy'dan itibaren tasavvufi eserler telif olunmaya başlar. Mağrib coğrafyasının tarihinde *Tekkeler ve Zaviyeler Dönemi* olarak bilinen bu evreden itibaren yazılmış olan başlıca eserler arasında şunlar zikredilebilir: Şerafeddin el-Bûsırî (1213-1294)'nin *el-Burde* ya da *el Bür`e*, İbrarim et- Tâzi (1390-1462)'nin *Risaleleri*, Şazeli Ebu'l Hasan Ali b. Meymune'l Gumârî (1450-1511)'nin *Mebadiu's-Sâlikîn İla Makamati'l-Ârifin*, Süleyman el-Cezûlî (1404-1465)'nin *Delailu'l-Hayrat*, Abdurrahman el-Meczub (1506-1568)'un *Rubaiyyat* ve Abdülkadir el-İlmî (1742-1850)'nin *Tevesseliyyat* ve *el-Mevalidi'n-Nesriyye* adlı eserleri.³⁵ Toplumsal hafızada önemli bir yeri olan bu eserler Megaribe tasavvufi romancılığının da referanslarıdır.

Tasavvuf içerikli Megaribe romancılığı, ilk eserini Meşrik (Doğu) Arap edebiyatı tasavvuf romancılığına nispeten daha erken bir zamanda vermiştir. Faslı yazar Tuhami el-Wazzani (1903-1972)'nin *ez-Zâviye* (1942) adlı romanı bölgenin ilk tasavvuf içerikli roman örneğidir. Yazar, çocukluk yıllarını, ailesini ve yakın çevresini anlattığı romanda ilk gençlik yıllarında Kur'anı Kerim ve dini eğitimini aldığı, mürit olarak bağlı olduğu şeyhi İdris el-Harrâk'a ve zâviyedeki günlerine odaklanır.³⁶ Aslında bu eserin öncesinde ilk tasavvufi roman olarak 1939 yılında Tunuslu yazar Mahmûd el-Messâ'dî (1911-2004)'ye ait *Ebu Hureyre Şöyle Anlattı* adlı romanın adı geçer; ancak bu eser kısmî olarak basılmış, yarım kalmıştır. Tamamı ancak 1973 yılında yayımlanmıştır. Romanın başkahramanı Mekke'de yaşayan Ebu Hureyre'dir. Roman, ontolojik olarak varoluş, kâinat ve insan konularını işleyen felsefî üslupta bir tasavvufi romandır.³⁷ Keza aynı yazarın *Mevidu'n-Nisyan - Unutkanlığın Doğumu* (1974) adlı romanı da Megaribe tasavvufi romanların öncü romanlarından.

³³Muhammed et-Tihâmî, "Fi'l-Edebi's-Sûfi el-Mağribi Hasaisu'r-Ru'ya ve Almatu'l-Cemâl", Tawaseen (Erişim: 29.05.2022).

³⁴Geertz Clifford, *İslam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia* (Chicago: The University of Chicago Press, 1968), 5.

³⁵et-Tihâmî, "Fi'l-Edebi's-Sûfi el-Mağribi Hasaisu'r-Ru'ya ve Almatu'l-Cemâl", Tawaseen.

³⁶Fetîha Gazali, *Tecelliyâtu's-Sûfiyyeti fi't-Tecrubeti'r-Rivâiyyeti'l Muâsireti Liselam Ahmed İdrisu* (Cezayir: Biskra Muhammed Haydar Üniversitesi, İnsani ve Beşeri Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2018), 34.

³⁷Mahmûd el-Messâ'dî, *Haddese Ebû Hureyre Kâle..* (Tunus: Dâru'l-Cenûb, 1994).

Megaribe tasavvufi romanlar seksenli yıllara değin durağan bir dönem geçirir. Bunun başlıca sebebi, sömürgeci güçlere karşı verilen mücadelelerin geç sonuçlanmasıdır. Bölge ülkeleri ancak altmışlı yıllarda bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Seksenli yıllara gelindiğinde bitkin Mağrib coğrafyasında edebi tür olarak romana özellikle de tasavvufi romanlara büyük bir rağbet olur. Edebi çevreler bu rağbeti o yıllarda dünyada artan mistisizm eğilimine dayandırmışlardır. Ancak söz konusu Mağrib coğrafyası olunca her dönem tüm canlılığıyla devam etmiş olan tasavvuf geleneğinin edebi eserlerde yeşermesi dışarıdan bir etkiye ihtiyaç duymayacak kadar tabii bir durumdur. Nasıl ki dünya klasiklerinde önemli bir konuma sahip Rus romancılığı toplumun sosyo-ekonomik yapısına uygun *Toplumcu Gerçekçiliği* ile şöhret buldu ise Megaribe romancılığı da geleneksel kültürel kimliğine uygun *tasavvufi romanları* ile anılmaktadır. Öte yandan çağdaş romanlarda tasavvufun bu kadar yer almasının gerekçesi, toplumsal sorunların ifadesinde modern Arap edebiyatının divanı olarak addedilen roman aracılığıyla aşına olunan geleneksel kültür mirasının dilinden yararlanma isteğidir. Bir başka deyişle okura ulaşabilme ve popüleritenin arttırılmasıdır. Nitekim Megaribe ülkelerinde tasavvufi romanların yoğun ilgi görmesinden bu hedefe ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Keza 2011 yılında sadece Fas'ta yayınlanan tasavvuf içerikli roman sayısı yüz yirmi altıdır.³⁸

Tasavvuf içerikli Megaribe romanlarından başlıca eserler şunlardır:

Moritanyalı yazar Abdül Velid Abdülkâdir (d.1941)'in *القبر المجهول - Bilinmeyen Mezar* (1984), Libyalı yazar İbrahim el-Kûnî'nin *التبر - Saf Altın* (1991), Tunuslu yazar İbrahim ed-Dergûsî'nin *Sürgüne Dönen Dervişler* (1992), Faslı Muhammed el-Eş'arî'nin *Güneyin Ruhu* (1996), Faslı yazar Ahmed Tevfik (d.1943)'in *حجرات ابي موسى - Ebu Musa'nın Komşuları* (1997), Cezayirli yazar Tâhir Vattâr'ın *Veli Tahir Ellerin Semaya Kaldırıyor* (1999), Faslı yazar Abdilillah Bin Arafé'nin ilk romanı *جبل قاف - Kaf Dağı* (2002) ile başlayan ve 'İrfani Romanlar'³⁹ olarak adlandırdığı tüm romanları⁴⁰, Cezayirli yazar Abdülkadir Amişe (d.1950)'nin *Beydâu'l-Yakîn - İnancın Beyazlığı* (2006) ve Faslı Mustafa Lağtîrî (d.1965)'nin *el-Atlasıyyu't-Tâihu - Sürüklenen Atlantik* (2015) adlı romanları.⁴¹

4. Tasavvuf İçerikli Megaribe Romanlarında Semboller

Tasavvuf içerikli Megaribe romanların en belirgin özelliği, Kur'anı Kerim ve Hadis'i Şeriflerden doğrudan alıntılar yapması (iktibâs) ya da telmihte bulunması (hatırlatma);

³⁸ Gazali, *Tecelliyâtı's-Sûfiyyeti fi't-Tecrubeti'r-Rivâiyeti'l-Muâsreti Liselam Ahmed İdrisu*,35.

³⁹ *İrfânî Roman* adlandırmasının sahibi Abdelillâh Benarafe, kendisiyle yapılan bir söyleşide; tasavvufa yer veren tasavvufi romanlardan farklı olarak bu romanların irfan üzere olması ve bireyin manevi deneyimini akıl dahil farklı algılarıyla ele alma, değerlendirme, ölçme ve bu deneyim hakkında bilgi sahibi olmasının gözetilmesidir (Zevât Dergisi, 2015:56).

⁴⁰ Yazarın diğer romanları şöyledir: *Bahrü Nûn* (2007), *Bilâdu's-Sâd* (2009), *el-Havâmîm* (2010), *Tavâsînu'l-Gazzali* (2011), *İbnu'l-Hatîb Fi Ravdati Tâhâ* (2012), *Yâsin Kalbu'l-Hilâfe* (2013), *Tavku Sırrı'l-Mehabbe: Sıretü'l-Aşk inde İbn Hazm* (2015), *el-Cüneyd* (2016), *Hunâse* (2018) ve *İdris Elif Lam Mim Sâd el-Velâye* (2019).

⁴¹ el-Âkil, et- et-Tahavvulâtü'l-Ma'rifiyyetu'l-Cedîde fi'r-Rivâiyeti'l-'Arabiyye Ba'de 1990.

ayrıca dini, edebi ve tarihi figürler üzerinden metinlerarası göndermelerle halk hikayelerinden yarı mitolojik ve efsanevi olayları dâhil etmesidir. Romanların bir diğer ortak özelliği de anlatıma dayalı olması ve dolayısıyla bir anlatıcının varlığıdır. Genellikle de bu anlatıcı hâkim bakış açısı ile yazardır.

Megaribe romanlarında tasavvufun iki şekilde yer aldığı görülmüştür. Birincisinde, kadim ve köklü bir miras olarak tekke, zaviye, derviş, şeyh, zikir halkaları vb. gibi geleneksel yapısı ile sosyal yaşamın içinde doğal bir unsurdur. İkincisinde ise toplumsal sorunların çözümünde etkisiz hatta bu sorunların ana sebebidir. Bu boyuttaki tasavvuf, daha çok şeyh figürü üzerinden alaycı ve kinayeli bir üslupta yer almıştır. Örneğin; Vattar'ın *Tâhir Velî Ellerini Duaya Kaldırıyor* adlı romanında şeyh figürü, nefsinin isteklerine boyun eğen ve kolaylıkla günah işleyen bir tiptedir.⁴² Yine aynı romanda şeyh, tahtında oturup zelil durumdaki Arap ülkelerini seyretmekte, iddia edildiği gibi keramet gösterip sıkıntıları yok edememektedir.⁴³ Dergûsi'nin *Dervişler Sürgünden Dönüyorlar* romanında da benzer şekilde Derviş'in köyündeki şeyh, Fransız turistin düzenlediği ev partilerinde uyuşturucu ve içki ile kendinden geçen günahkâr bir figürdür.⁴⁴ Tasavvufun bu şekilde olumsuz bir şekilde işlendiği romanlar daha çok doksanlı yıllardadır. Bu yıllarda özellikle Cezayir ve Tunus'un batıyla etkileşimleri artmış ve bölgedeki siyasi iktidarlar büyük oranda seküler bir dünya görüşüne kaymıştır. Dolayısıyla bu eksen kaymasına karşı tehdit oluşturan ve üstelik toplumun nazarında önemli bir yeri olan tasavvuf geleneği, hicvedilerek değersizleştirilmek istenmiştir. Cezayir ve Tunus'un aksine Fas'taki romanlarda tasavvuf, kültürel mirasın yeniden inşasında aracılık etmiş ve öğüt verici, ahlaki yönüyle işlenmiştir.

Tasavvufun sembolik dili tasavvuf içerikli Megaribe romanlarının da ana karakteristiğidir. Sembolik dilin yanı sıra retorici merkeze alan (söz sanatları) yapısı da göze çarpan bir diğer özelliğidir. Şiirselliği, belagati ve tasavvufi terimlerden oluşan bu anlatıların inşasında semboller önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda çalışmada ele alınan tasavvuf içerikli romanlar üzerinde yapılan incelemede kuş, kadın, içki, kadeh, ayna, harf, sayı, çöl ve mecazi kelimeler öne çıkan sembollerdir. Araştırmanın bu bölümünde bu sembollerin izi sürülerek romanlarda simgeledikleri tasavvufi bakış serdedilecektir.

4.1. Kuş sembolü

Tasavvuf ve *kuş* kelimeleri birlikte anıldığında hiç kuşkusuz akıllara ilk gelen eser Feridüddîn Attâr'ın *Mantıku't-Tayr - Kuşların Dili* adlı eseridir. Kuşların toplanıp Hühüd'un rehberliğinde padişahları Simurg'a ulaşabilmek için katettikleri bu yolculuğun hikayesi aslında sûfilerin ma'rifete ermek uğrunda seyri-sülûklarıdır. Soyut ve somut dünyalarından ibaret olan insanoğlu için *kuş*, her zaman bilinmeyen âlemlere uçabildiği

⁴² Tâhir Vattar, *Tâhir Velî Ellerini Duaya Kaldırıyor* (Cezayir: Müessestü'l Vataniyyetu li'l Fünûni'l Matbaiyyeti, 2007), 16.

⁴³ Vattar, *Tâhir Velî Ellerini Duaya Kaldırıyor*, 29-30.

⁴⁴ İbrahim Dergûsi, *ed-Derâviş Ye 'ûdüne ilâ'l-Menfâ*, 71.

için özgürlüğün timsali olmuştur. Tasavvufi anlatıda da *kuş* aynı anlamlara gelmekte olup gökyüzünde sınırsız yükselmeyi, özgürlüğü, sonsuz özlemi, mutlak hakikati aramayı ve sürekli bir yolculuğu simgeler.⁴⁵ *Kuş* sembolü yukarıda zikredilen romanlardan Faslı yazar Eş'arî'nin romanı *Güneyin Ruhu'nda* ölüm temasının metaforu olarak manevi yükselişe işaret eder. Romanın başkarakteri Muhammed el-Fersîvî, babasının cenazesinin başında evlerinin avlusunda toplanmış akrabalarına babası ölmeden önce gördüğü rüyasını anlatır. Buna göre, aniden gökyüzünden avluya doğru inen kocaman, heybetli bir beyaz kuş ayaklarıyla babasını kavrayıp semaya doğru yükselmiştir.⁴⁶ Burada kuş, kişinin maddi âlemden bilinmeyen âleme yolculuğunun bir başka deyişle ten kafesinde hapsolmuş ruhunu ait olduğu berzah âlemine götüren aracıdır.

Kuş sembolü Tunuslu yazar Dergûsi'nin romanı *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar'* da romanın başkarakteri Derviş'in öldükten sonra kartala benzeyen büyük bir kuşun bedeninde tenâsüh etmesi şeklinde görülür. Tenâsüh, Arapçada biri diğerini takip edip yok etmek anlamında olup, terim olarak insan ruhunun başka bir insana ya da bir hayvana girmesi demektir. Bu düşünce daha çok Hind kültüründe görülür. Az da olsa bazı ehl-i sünnet dışı tasavvuf okullarında da benzer görüşler vardır.⁴⁷ Romanda Derviş, öldükten sonra hayatta iken mücadele ettiği Fransua Martel'e teslim edilmek üzere bir cüzdan bırakır. Cüzdanı bir çocuk bulur ve cüzdanı açtığı anda canlı canlı yılanlar belirir. Korkuyla cüzdanı kapatır, evine getirir. Babası da merakla cüzdanı açınca aynı durumla karşılaşır ve cüzdanı hemen üzerinde yazılı adrese götürür. Adres Martel'in evidir. Cüzdan Martel'e gönderildiği için yılanlar kaybolur ve içinden: "Derviş'ten Martel'e.. Uyarandan özür diliyorum.." yazılı not çıkar. Derviş, geçmişte Martel'in evine girip fotoğraf makinesinden Tunus'un tarihi mirasını korumak adına Martel'in çektiği film rulosunu çıkarıp yutmuştu. Martel o film rulosunda yaratılışın başlangıcına ait resimlerin de olduğunu söyleyip "vahşi Şarklı" dediği Derviş'e çok kızmıştı. Derviş geçmişte yaşanan bu olay nedeniyle özür notu ile sözüne başlar. Geçmişteki hatasını telafi etmek üzere Martel'e cüzdan içinde yaratılıştan günümüze insanlığın tarihçesi şeklinde kısa kısa hikâyeler, Hint felsefesinden hikmetli sözler, Ebu Nuvas'tan şiirler, İmam Verş'in hattıyla Kur'an'dan Sureler ve Hadis-i Şerifler göndermiştir. Martel geçmişin etkisiyle bu not kâğıtlarını açıp okumak istemez. Ancak o esnada kapkara iri bir *kuş* belirir. Martel gözlerine inanamaz çünkü dikkatli bakınca kuş suretindeki Derviş'i görür. *Kuş* evin etrafında döner durur ve uzun süre havada asılı kalır. En sonunda Martel'in başına konar ve onu gagalar. Martel istemeye istemeye cüzdanı eline alır ve içindeki kâğıtları okumaya başlayınca *kuş* ortadan kaybolur.⁴⁸

⁴⁵ Hamza Hammade, "Tasavvufi Bakış İle Sanatsal Yaratıcılık Arasında Sembol" (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014),293.

⁴⁶ Eş'arî, *Cenûbu'r-Ruh*,27.

⁴⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*,710.

⁴⁸ Dergûsi, *ed-Derâvîş Ye 'ûdüne ilâ'l-Menfâ*,80-81.

Kuş bu romanda, Martel'in yaratılışın gerçek bilgisine ulaşmasını sağlayan aracı konumundadır. Ayrıca Derviş'in manevi miracını (yükselişini) sağladığını ve mana âleminde özgürce uçarak gelmesi de artık kemale ermiş, ma'rifete ulaşmış olduğunu ifade etmektedir. Her iki romandaki *kuş*, algısal sembol (الرمز الحسی) kullanımına dair güzel örneklerdir.

4.2. Kadın Sembolü

Sûfinin "ilahî aşk" ifadesinde *kadın*, ilahi bahşedilmişliğin en eksiksiz tezahüründen başka bir şey değildir. Kadın, ilâhî güzelliğin bir tecellisi olarak tek sevgili yani kendisine ortak koşulmayan Allah (c.c) sevgisini simgeler. Arap edebiyatının Cahiliye döneminin meşhur aşk şiirlerinin figürü *kadın*, Emeviler döneminde Ömer b. Rebia, İbn Kays er-Rakıyyât ve diğerlerinin elinde bir tarafla da başka bir yöne evrilmiştir. Artık *kadın* tasavvuf edebiyatında ilahi aşka işaretle "kavuşulamayan aşkın" bir imgesi olmuştur.⁴⁹

Öte yandan Kur'an-ı Kerim'deki Adem ile Havva kıssasından hareketle *kadın* ilk günahın sebebi ve nefsin simgesi olarak da nitelendirilmiştir. Nitekim *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* adlı romanda, Adem efendimiz ile Havva anamızın Cenab-ı Hakk'ın kendilerine haram kıldığı ağaçtan yedikten sonra cennetten çıkışlarının hikâyesinin anlatıldığı bölümde kadın, baştan çıkarma sebebidir.⁵⁰

Kadın, Güneyin Ruhu adlı romanda ilahi aşkın sembolüdür. Romanın başkarakteri Muhammed el-Fersivî'nin katıldığı zikir halkasındaki deneyimi şu şekilde tasvir edilmektedir:

"... kalabalığın içinde sendelemiş, kendisini büyüleyici İseviyye melodilerine teslim etmişti. Sanki denizin karanlığında yüzüyordu, etrafında onu saran insanlardan kimseyi duymuyor, aldırış etmiyordu. Rüzgâr gibi bir şey onu yukarı kaldırıyor, onu uçuruyordu. Artık hiçbir şey hissetmiyordu, sanki bulutların arasında sarhoş gibi yüzüyordu. İşte onu gördüğü an da bu andı: bir çift simsiyah göz. Yüksekten soğuk bir çukura düşmüş gibiydi. Aman Allahım! Bu kapkara iri gözlerin sahibi, tüm vücudunu saran bembeyaz haykılı⁵¹ bu kadın da kimdi? Sadece gözleri görünüyordu. Etrafında döndükçe ondan bir ışık hüzmeleri yayılıyordu. Şimşegin çarpması gibi hızlıca bir anda çarpmıştı onu. Onu sarhoş etmişti, yükseklerden atlamıştı sonunda yeşil kubbeyi gördü, beyaz sarıklı bedenler sağa sola sallanıyor, derin derin nefeslerle zikrediyorlardı..."⁵²

Muhammed'in sema halinde cezbeye kapıldığında gördüğü ve aniden kaybolan kadın silüeti onun içindeki ilahî aşkın tezahürüdür. Kaybolması da kavuşulamayan aşktır. İbnü'l-Arabî, tasavvuftaki kadın algısını şöyle ifade eder: "Sûfinin kadındaki hakikat

⁴⁹ Hammade, "Tasavvufi Bakış İle Sanatsal Yaratıcılık Arasında Sembol", 282.

⁵⁰ Dergûsi, *ed-Derâvîş Ye 'ûdüne ilâ'l-Menfâ*, 28-30.

⁵¹ Hâyık (حايك), Fas'ta kadınların yukarıdan aşağıya doğru sarındıkları beyaz örtü.

⁵² Eş'arî, *Cenûbu'r-Ruh*, 61-62.

şahadeti eksiksiz ve tamdır... Yani hakikati özünden ayrı görmez..." Böyle bir algı, beşerî cinsiyet bağlamında dişiliğin sınırlarında olmayan, onu ilahi güzelliğin bir tecellisi olarak kabul eden bir düşünme biçimidir.⁵³

Tâhir Velî Ellerin Duaya Kaldırıyor romanında kadın, tâhir (arınmış, temiz) Veli'yi yoldan çıkararak ve günaha sevk eden bir figürdür. Veli zatlardan birinin türbesinde gökyüzünden inen Bellare, Tâhir Veli'nin nefsiyle mücadelesinin öznesi olur. İnsan mı cin mi olduğuna karar veremediği öte yandan güzelliği ile göz kamaştıran Bellare'nin davetkâr sözleri, Veli'nin nefesine yenik düşmesine ve günah işlemesine yol açar. Gördüğü kadın hayalinin ortadan kaybolmasıyla kendine gelen günahkâr Veli, secdeye kapanır ve iki rekât namaz kılarak tövbe eder.⁵⁴

Bilinmeyen Mezar veya Kökler romanında ise kadın, ilahi aşkın simgesidir. Meymûne ve Selami'nin sonu ayrılıkla biten aşk hikâyesinde kavuşulamayan beşerî aşk ilahi aşka gidişteki ilk basamak mesabesinde. Selami'nin büyük bir aşkla bağlı olduğu Meymûne'yi ma'rifeti elde etme yolculuğu uğruna "terk" etmesi, mâsivâdan Allah'a yönelişi sembolize etmektedir. Bu zorunlu terk ediş her zaman Selami'nin vicdanını sızlatmış ve bir elem olarak yüreğinde hep var olmuştur⁵⁵. Bu ayrılık acısı aşkını diri tutmuş özlem ve kavuşma arzusu da onun ma'rifet yolculuğundaki cehdini (gayretini) artırmıştır.

Bu romanlardaki kullanımına bakarak kadının, hem ilahi aşk hem de sûfiyi günaha sevk eden şey anlamlarında algısal sembol (الرمز الحسى) olarak kullanımı dikkat çekmektedir.

4.3. İçki Sembolü

İçki/şarap خمر tasavvufun vazgeçilmez öğelerinden biridir. İçkinin tasavvufî bir simge olarak ilk defa H. II. yüzyılda Hz.Rabiatu'l-Adeviyye'nin şiirlerinde görülür. Keza el-Hallâc, İbn'ul Fârîz ve Ömer Hayyâm'ın şiirlerinde de içki motifini görmek mümkündür. Burada kastedilen içki, ma'rifet, Allah'a duyulan derin sevgi ve özlem gibi anlamlarda kadeh, nedim, sâki gibi motiflerle beraber kullanılmıştır.⁵⁶ (Yeşildağ, 2017: 306).

İçki imgesi *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* romanında bir zikir halkasında sabah gün doğumuna yakın fecr vaktinde cezbe⁵⁷ halinde iken dervişlerin söylediği ilahide geçmektedir. İlahideki "عطش-susamak" ve "خمرة-şarap" kelimeleri birer mecazi sembol (الرمز المجازي) örneğidir.⁵⁸

⁵³ Huvâliyye, *er-Remzu's-Sûfi*,59.

⁵⁴ Tâhir Vattar, *Tâhir Velî Ellerin Duaya Kaldırıyor*,16.

⁵⁵ Ahmed Velid Abdülkadir, *Bilinmeyen Mezar veya Kökler*,149.

⁵⁶ Abdussamed Yeşildağ. "Arap Şiirinde Şarap" (Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2017), 306.

⁵⁷ Arapçada "kendine çekmek" anlamına gelen کذب kelimesi tasavvufta Allah'ın veli kullarını kendisine yaklaştırmaya demektir. Sûfiler cezbe, kulun beşerî özelliklerden çekilip ilâhî özellikleri kazanarak vahdet tecellilerini müşahade etmesidir (Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, s.183).

⁵⁸ Dergüsi, *ed-Derâviş Ye'ûdüne ilâ'l-Menfâ*,56.

يا خليلي
 الحمرة ري للحائم العطشان
 فاسقياي بين الدنان إلى أن
 تربياني كبعض تلك الدنان
 واسقياي، فقد رأيت بعيني
 في قرار الجحيم أين مكاني؟!

“Ey dostum! Susamıştım, susamış semazeni kana kana sulayan şaraptır

Beni görene kadar şarap testilerinin arasında beni sula,

Bazı şarap testileri gibi sen de beni sula, gözlerimle görmüştüm

Hükmü verilmiş cehennemde yerim neresi?”

Muhabbetin ve ilahî aşkın sûfiyi kendinden geçirmesi, kalbinin aşk ateşiyle yanması onun susuzluğudur (عطش). Sûfideki bu muhabbet içkiye benzetilmiştir. İçki nasıl sarhoş ederse ilahî aşk da sahibinde sarhoşluğa (sekr) yol açar. İçmenin safhaları da tasavvuf terminolojisinin ana unsurları haline gelmiştir. İlk aşama “tatma” manasında ‘ ذوق –zevk’, ikinci aşama ‘ içme-شرب’ ve son aşama yukarıdaki şiirde geçen ‘ ري – reyy’ kelimesinin işaret ettiği ‘ içkiye kanma’dır. Sûfilerin ilahî sırların tadına vardıkları makam *zevk*, buldukları makamdan bir üst makama yükselmeleri *şurb* ve çok içtikleri için artık sarhoşluktan arı olmaları *reyy* makamıdır ki işte burada artık Hakk ile beraberdirler.⁵⁹

Romanda geçen içki/şarap sembolü, sûfilerin ilahi aşktan duydukları lezzeti ve mest olmayı ifade etmektedir. Dolayısıyla içki/şarap kelimesi asıl anlamından çıkıp soyut bir halin tasvirinde yeni bir mecazi anlama nakledilmiştir.

4.4. Kadeh sembolü

Kadeh de içki/şarap ile bağlantılı olarak tasavvufun vazgeçilmez sembollerinden bir diğeridir. *Güneyin Ruhu*’nda Muhammed el-Fersîvî, ‘Aynu’s-Sî ‘Ammar Camisinde ibadetle geçirdiği gece rüyasında, bir kuyunun başında etrafını ellerinde *kadeh* olan insanların sardığını görür. Bu insanlar, kadehleri kuyudan çektikleri gümüşlerle doldurmalarına rağmen kadehler aslında hiç dolmazlar.⁶⁰

Sûfizimde *kadeh* kâmil insan gönlünü sembolize etmektedir. Arapça olan bu kelime Türkçede de aynı manada olup ayaklı içki bardağıdır. Tasavvufta manevi hal, cezbe, ruhi zevk, şevk ve vecd gibi tasavvufi anlamlara da gelmektedir⁶¹. Romanda sûfi Muhammed’in

⁵⁹ M. A. Yekta Saraç, “Tasavvuf Edebiyatında İçki Kavramına Giriş ve Yunus Emre Örneği”, <https://isamveri.org/>, Erişim:02.06.2023.

⁶⁰ Eş’arî, *Cenûbu’r-Ruh*,60.

⁶¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*,416.

gönlü mana âleminde aşk şarabından içmekte ama kanmamakta, kadehi boş kalmaktadır. Bu da onun henüz daha kâmil insan olamadığının ve manevi yolculuğunun daha sonuna ulaşamadığının bir göstergesidir. Zira Muhammed rüyasını şeyhinin vefat edeceğine yorar ve köyüne döndüğünde rüyasının doğru çıktığını görür. Şeyhi vefat etmiş dolayısıyla manevi eğitimi yarım kalmıştır⁶². Dolayısıyla romanda geçen *kadeh*, algısal bir semboldür.

4.5. Ayna Sembolü

Tasavvuf düşüncesinde *ayna*, Allah'ın varlığının göstergesi olan bütün âlemleri ve kâmil insanın kalbini simgelemektedir. Buna göre Allah'ın sıfatları ve isimleri diğer varlıklardan çok insanda tecelli eder. Bu manada bir Hadis-i Şerif'te de işaret bulunduğu üzere "mü'min mü'minin aynasıdır". Yani kişi kendisinde göremediği hata ve kusurlarını din kardeşi vasıtasıyla görerek hem kendini hem mü'min kardeşini bu eksikliklerden arındırır.

Dervişler *Sürgüne Dönüyorlar* romanında bir algısal sembol örneği olarak *ayna* imgesi geçmektedir. Romanın baş karakteri Derviş'in yüzü, "dünyanın bütün güneşlerini tutuşturan bir ayna" olarak tasvir edilmiştir. ⁶³ Derviş köyünden ayrılarak ruhi inkişafı için çıktığı yolculuğundan kemale ermiş olarak dönmüş ve köy halkına bir *ayna* olmuş, Allah'tan aldığı ışığını ayna gibi köy halkına yansıtmıştır. Böylelikle köye gelip giden turistler yüzünden dini yaşantılarını, ibadetlerini terk eden ve günahlara gark olan köy ahalisine hatalarını göstermiştir.

4.6. Harf Sembolü

Tasavvuf sembolizminde gizemli manaları barındırdıkları gerekçesi ile *harfler* önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Arapçada harf; bir şeyin sınırı, bir şeyden vazgeçilmesi ve bir şeyin takdir edilmesi anlamlarındadır.⁶⁴ Büyük mutasavvıf İbnü'l-Arabî, lafızlar ve manalar arasında ontolojik bir bağ kurar ve "harfler de bizim gibi bir âlemdir" diyerek kendilerine ait anlamlandırılmayı bekleyen şifreli bir dünyaları olduğuna işaret eder. İbnü'l-Arabî, insanın nefesi vasıtasıyla harfleri meydana getirmesi ile Tanrı'nın âlemi ve âlemdeki varlıkları var etmesi arasında benzerlik ilişkisi kurar ve harflere bu şifreli dünyalarına atfen metafizik anlamlar yükler.⁶⁵

Harfler her zaman sûfilerin dikkatini çekmiş ve keşfedilmeyi bekleyen sırlar olarak görülmüştür. Bu manada Kur'andaki harflerle başlayan sureler (Huruf-u Mukattaa) tasavvufi metinlere ve romanlara ilham kaynağı olmuştur. Hallâc-ı Mansur'un "et-Tavâsîn الطواسين" adlı eseri tasavvufta harf sembolizminin başat eseridir. Faslı yazar Abdilillah Benarafe'nin *Hâmîmler* adlı romanı harflerin sembol olarak kullanımına güzel bir örnektir.

⁶² Eş'arî, *Cenûbu'r-Ruh*, 61.

⁶³ ويصبح وجهه امرأة تشتعل فيها كل شموس الدنيا Dergüsi, *ed-Derâvîş Ye 'ûdüne ilâ'l-Menfâ*, 14.

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab* (Beyrut: Dâr Sâdır, 2005), "Harf", 4/88.

⁶⁵ Ekrem Demirli, *İbnü'l-Ârabî Metafizigi* (İstanbul: Sûfi Kitap, 2017), 3.basım, 229.

Zaten başlık da buna işaret eder: el-Havâmîm-(الحواميم). Romanda ح harfi حياة hayatu, م harfi de موت ölümü simgelemektedir. Hayat aynı zamanda romandaki baş kadın karakterin de ismidir. Romanda, nur (aydınlık) ile karanlık, ihya (canlandırma) ile ifna' (yok etme) vb. ikilemelerle okuyucuya irfâni mesajlar verilmektedir.⁶⁶ Yazar romanın giriş bölümünde “حم -Hâmim” harfleri ile ilgili şunları kaleme almıştır:

“Havâmim’in Hâ’sı surelerdeki Allah’ın sırrıdır, onun hakikatini insanların nazarlarından sakladı. Eğer (bir gün) kâinattan ve onun silüetinden göç edersen, ruhların ve gerçek sûretlerin dünyasına gidersen. Arşın hakikatlerini taşıyanlara bak, (hepsi) bir kader üzerine gelmiştir. Kabuğunu (seni sarmalayan zarını) sultan olarak bulursun. Onun izzeti (şanı), onun benzersiz olması ve başkalarından korkmamasındadır”.

4.7. Sayı Sembolü

Kâinatın uyumlu döngüsünden hareketle ortaya çıkan ve sayıların Tanrı ile evren arasında aracı oldukları düşüncesi ile gelişen sayı gizemciliği zaman içinde sayı sembolizmine dönüşmüştür. Böylelikle de sayılara metafizik anlamlar yüklenmiştir.⁶⁷ Bu düşünceye benzer şekilde sûfiler de batını ilimlerin sırlarını keşfettikçe cisimlerin hareketlerinden mütevellit sayıların sırları olduğuna işaret etmişlerdir. 1, 3, 7 ve 40 sayıları sûfilerin ulvi anlamlar yüklediği sayılardır.⁶⁸

Sayılarla atfedilen sırlar tasavvuf içerikli romanlara da malzeme olmuştur. *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* romanında geçen yedi (7) sayısı buna bir örnektir. Derviş’in Martel’e gönderdiği gizemli hikâyelerle dolu cüzdan, onu bulan çocuğun evinde altı gece kaldıktan sonra yedinci gün sahibine yani Martel’e teslim edilir.⁶⁹ Bu durum yazarın olayı olgunlaştırma ve bu bekleyişin sonucu hakkında okuyucuda merak uyandırma isteğinin bir göstergesidir.

Yedi sayısı, tasavvufta Kur’an’da geçen: “Allah yedi göğü ve yerden de onların benzerini yarattı.” (Talak, 65/12) ifadesi ile gökyüzü katmanlarının sayısı ve haftanın yedi gün olması, Kâbe’nin etrafında yedi kere dönülmesi, Merve ve Safa arasında yedi kere gidip gelmesi gibi ilahi kaynaklı durumlardan ötürü mukaddes bir sayıdır.⁷⁰ Keza yedi sayısı, kadim ve yerel Megaribe Amazig (Berberi) kültüründe de “tılsımlı sayı” olarak kabul edilir.

4.8. Çöl Sembolü

Tasavvuf içerikli romanlarda çöl insanlardan uzaklaşıp onlardan ayrı bir yaşamı, inzivaya çekilmeyi ve iç muhasebeyi simgelemiştir. Bir başka ifadeyle çöl, sırların, gizemlerin ve saklı dünyanın sembolüdür. Örneğin, *Kanayan Taş* adlı romanda Esvef’in

⁶⁶ Abdilillah Benarafe, *el-Havâmîm* (Fas: Dâru’l-Beyda, 2010),9.

⁶⁷ Annemaria Schimmel, *Sayıların Gizemi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 23.

⁶⁸ Esma Huvâliyye, *er-remzu’s-Sûfî* (Beyrut: Difaf yayinevi, 2014),49.

⁶⁹ Dergûsi, *ed-Derâvîş Ye ’ûdüne ilâ’l-Menfâ*, 80.

⁷⁰ Schimmel, *Sayıların Gizemi*, 25.

ailesi insanların kendilerine zarar vermelerinden korkarak çölde yaşamayı tercih etmiştir. Nitekim Esvef'in babası çölü şu şekilde tarif etmektedir.⁷¹

"الصحراء كنز . مكافأة لمن أراد النجاة من استعباد العبد وأذى العبد. فيها الهناء، فيها الفناء، فيها المراد."

"Çöl, bir hazinedir. İnsanlardan uzaklaşmak isteyen bir ödül (yakınlaşmak isteyen) ise ezadır. Mutluluk onda, yok oluşta, murada erme ondadır".

Bu tarifte çöl sadece uzletin değil aynı zamanda tasavvufun özünü oluşturan Allah'a yakınlaşmanın, fenâ fillahin⁷² ve Allah'a vuslatın da mekânıdır. *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* adlı romanda Derviş için çöl zaman zaman köyünden uzaklaşıp uzlete çekildiği ve tefekkür ettiği bir sığınaktır.

Bilinmeyen Mezar veya Kökler romanında da çöl, benzer şekilde uzlete çekilip insanlardan uzaklaşmayı ve Allah'a yakınlaşmayı imgelemiştir. Romandaki meczup karakter Hamedan, bir süre çölde kalır ve gece gündüz namaz kılarak Rabbiyle hemhal olur. Yakınları onu aramaya çıkarlar ve rastladıkları çoban onu şu sözlerle tasvir eder: "Allah'ın salih kulları böyle yapar. Görünüşte gayesiz, derbeder bir meczup ama zahiren de batinen de Allah ile beraber."⁷³

4.9. Mecazi Sembol

Kanayan Taş romanında "الهواية- uçurum" kelimesi hem gerçek hem de mecazi anlamda kullanılmış bir semboldür. Romanın ana karakteri Esvef, anne ve babasının uyarılarına kulak asmayıp Veddan (yabani geyik türü) avına çıkar ve taşlık dağ yolunda ayağı kayar. Uzunca bir süre bir ağaç dalında asılı kalır. Aşağısı uçurumdur. Esvef uçuruma yuvarlanmaktan çok korkmaktadır ve o halde bir iç muhasebeye girişmiştir:

"لماذا لم يخبره لا الأب ولا الأم أن الموت بسيط والحياة قصيرة، ولحظة حماقة يمكن أن تقودك إلى الهواية؟"

"Niçin ne annesi ne de babası ölümün bu kadar basit hayatın da (bu kadar) kısa olduğunu ona söylememişlerdi? Bir anlık aptallık seni uçuruma sürükleyebilir."

Uçurum kelimesi, yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere nefsinin heveslerine uyan ve anlık gaflete düşen insanın hem bu dünyada hem de ahiret âleminde aşağıların aşağısına düşebileceğini sembolize etmektedir. Bu veciz cümlede ifade edilen uçurum aynı zamanda insanoğlunun her an ölümün eşiğinde olduğunu da simgelemektedir. Kelimenin sözlük anlamı uçurum, çukur iken dini literatürde cehennem azabının en şiddetli olduğu tabakasıdır.⁷⁴

⁷¹ İbrahim el-Kûnî, *Nezîfu'l-Hacer*, 24.

⁷² Arapça "Allah'da yok olmak" demektir. Dünyaya dair heva ve heveslerden vazgeçip Allah'a yönelmedir. Sûfi bu merhaleye ulaşabilmek için her şeyi terkeder (Cebecioglu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, 1997) 269

⁷³ Abdülkadir, *Bilinmeyen Mezar veya Kökler*, 46.

⁷⁴ Harman, Ömer F., "Cehennem". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 7/225-226.

5. Sonuç

Önceleri halk kutlamalarından ilham alan tören tiyatrosu (المسرح الاحتفالي), vatan sevgisini anlatan Őiirleri, kısa nükteli hikâyeleri ve evliya menkıbeleri ile tanınmış olan Megaribe romancılığı son dönemde tasavvuf içerikli romanlarıyla anılmaya başlanmıştır. Günümüz Mağrib coğrafyasında Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya ülkelerine atfen kullanılan Megaribe kavramı sadece ortak bir coğrafi konumu ifade etmeyip köklü bir tasavvuf geleneğine dayanan kültürel mirası da göstermektedir. Tasavvuf içerikli romanların bu bölgede bu kadar yaygın olmasının nedeni kadim tasavvuf geleneğinin günümüzde de aynı canlılıkta devam etmesinden ve toplum üzerinde önemli bir etkiye sahip olmasındandır.

Tasavvuf içerikli ilk Megaribe roman örneğini Faslı yazar Tuhami el-Wazzani (1903-1972) “ez-Zâviye” adıyla telif etmiştir. Seksenli yıllara kadar fetret devrini yaşayan Megaribe tasavvufi romancılığı seksenli yıllardan itibaren dikkat çekici bir ivmeyle yükselişe geçmiştir. Bu romanların en belirgin özelliği, metinlerarası göndermelerle Kur’an-ı Kerim, Hadis-i Őerifler, yarı mitolojik efsanevi yerel halk hikâyeleri, Arap edebiyatından öyküler ve evliya menkıbelerinden doğrudan/dolaylı alıntılar yapmasıdır. Meşrik (Dođu) Arap tasavvufi romanlarından farklı olarak tarih boyunca Batılı sömürgeci güçlere karşı mücadele veren Megaribe sūfizminin tasavvufi romanlara da ilham kaynağı olmasıdır. Megaribe tasavvufi romanların diğer bir özelliği romanda yerel dil Amazig (Berberice) kelimelerin /tabirlerin yer almasıdır.

Tasavvuf bireysel deneyime dayalı olduğu için kullanılan semboller de çok çeşitli olmaktadır. Ancak sıklıkla kullanılan semboller; ilahi aşktan bahsederken Şarap ve kadın, ölümsüzlük anlamında su ya da deniz, özgür ruhu simgeleyen kuş ve ışık, ölümü tasvirde kelebek vb. doğadan seçilmiş imgeler ile sayılar ve harflerdir. Bu bilgilerin ışığında Megaribe tasavvufi roman örneklerinde sembol taraması yapılmış ve Şu sonuçlara ulaşılmıştır:

a) Kuş, *Güney’in Ruhu* romanında ölüm ve ruhun özgür kalıp yükselişini, *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* romanında ise öldükten sonra özgür kalan insan ruhunun kuşun bedeninde canlanmasını simgelemiştir.

b) Kadın, *Güney’in Ruhu* ve *Bilinmeyen Mezar veya Kökler* romanlarında kavuşulamayan platonik aşkın simgesi olarak ilahi aşkı sembolize ederken *Tâhir Veli Ellerini Duaya Kaldırıyor* romanında nefisle mücadelenin öznesi olarak yoldan çıkaran, günaha sevk eden olarak tasvir edilmiştir.

c) İçki / Şarap, *Dervişler Sürgüne Dönüyorlar* romanında ilahi aşktan dolayı kendinden geçecek kadar sarhoş olma halini (sekan) ve muhabbeti simgelemiştir.

d) Kadeh, *Güney'in Ruhu* romanında boş kalmış ve bir türlü dolmamıştır. Şeyhin vefatı ile yarım kalan manevi irşadı ve kâmil insan olma vasfına erişilemediğini simgelemiştir.

e) Ayna, *Deroişler Sürgüne Dönüyorlar* romanında Allah (c.c)'ın tecelli ettiği kâmil insanın kalbini simgelemiştir.

f) Harfler, *Hâmîmler* romanında hayat ve ölümü simgelemiştir.

g) Sayı, *Deroişler Sürgüne Dönüyorlar* romanında büyü ve mukaddes olmayı simgelemiştir. Romanda sayı olarak yedi (7) kullanılmıştır.

h) Çöl, *Kanayan Taş*, *Deroişler Sürgüne Dönüyorlar* ve *Bilinmeyen Mezar veya Kökler* romanlarında insanlardan uzaklaşıp uzlete çekilme ve tefekkür yolu ile Allah'a yakınlaşmayı simgelemiştir.

i) Mecazi kelime olarak *Kanayan Taş* romanında uçurum kullanılmıştır. Bu kelime insanın bir anlık gafletle Allah'ın yolundan sapacağını ve esfele safiline (aşağıların aşağısına) düşebileceğini simgelemiştir

Kaynakça

- Ahmed, Fatıma Mahmud, *er-Rivâyetu ve't-Tasavvuf Beyne Necîb Mahfûz ve'l Gitânî*, Mektebetu Lübnan Nâşirun, Beyrut: 2018.
- Âkil, Emânî. "et-Tahavvulâtu'l-Ma'rifiyyetu'l-Cedîde fi'r-Rivâyeti'l-Arabiyye Ba'de 1990". *Sekâfât* (2019).
- Azamat, Nihat. "Melekût". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/47-48. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Berikî, Abdellillâh. *el-Mütehayyil fi'r-Rivâyeti'l-İrfâniyyeti*. Fas: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2018
- Benarafa, Abdellillah. *el-Havâvîm*. Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, 2010.
- Benarafe ve Diğerleri, *Cemaliyyetu's-Serdi fi'r-Rivâyeti'l-İrfâniyyeti*. Beyrut: Daraladab, 2014.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber yayınları, 1997.
- Clifford, Geertz. *İslam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia*. Chicago: The University of Chicago Press, 1968.
- Çelgin, Güler. *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2011
- Demir, Ethem. "Modern Arap Edebiyatında Tasavvufi Roman". *Tasavvur* 5/1 (2019), 39-60.
- Demirli, Ekrem. *İbnü'l-Ârabî Metafiziki*. 3.Baskı. İstanbul: Sûfi Kitap, 2017.

- Dergûsî, İbrahim. *ed-Derâvîş Ye 'ûdûne ilâ'l-Menfâ*. Tunus: Kitab Savti, 2017.
- Eklemûn, Abdusselam. *er-Rivâyet ve'l-Ma'rifet*. Agadir:2019.
- Eş'arî, Muhammed. *Cenûbu'r-Ruh*. Fas: el-Merkez es-Sekâfi Daru'l-Beyda, 1996
- Gazûl, Feryal Cebûrî, "er-Rivâyetu's-Sûfiyyetu fi'l-Edebi'l Megâribî", *The Sufi Novel in the Maghreb*, Alif: Journal of Comparative Poetics, No. 17, Literature and Anthropology in Africa, (1997), pp. 28-53. Erişim: 16 Mart 2022 <https://www.jstor.org/stable/521620>
- Gazali, Fetîha. *Tecelliyâtu's-Sûfiyyeti fi't-Tecrubeti'r-Rivâiyeti'l Muâsireti Liselam Ahmed İdrisu*, Cezayir: Biskra Muhammed Haydar Üniversitesi, İnsani ve Beşeri Bilimler Enstitüsü. Doktora tezi, 2018.
- Hafız, Hasan. "er-Rivâyetu's-Sûfiyye Tezdehiru Fî Asri'l-Maddiyye", *Ahbaru'l Yevm* (2021). Erişim: 18 Temmuz 2021. <https://akhbarelyom.com/news/newdetails>.
- Hammade, Hamza. "Tasavvufi Bakış İle Sanatsal Yaratıcılık Arasında Sembol". *İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014.
- Harman, Ömer F. "Cehennem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/225-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Huvâliidiyye, Esmâ. *er-Remzu's-Sûfi*. Rabat: Menşurat Dıfâf, 2014.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-Hikem*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.
- Kûnî, İbrahim. *Nezîfu'l-Hacer*. Limasol: Dâru't-Tenvîr, 1992.
- Messâ'dî, Mahmûd. *Haddese Ebû Hureyre Kâle..* Tunus: Dâru'l-Cenûb, 1994.
- Özköse, Kadir. *Fas'ta Tasavvufi Hayat*. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2019.
- Saraç, M. A. Yekta. "Tasavvuf Edebiyatında İçki Kavramına Giriş ve Yunus Emre Örneği", *İslam Araştırmaları Merkezi*. Erişim: 2 Haziran 2023. <https://isamveri.org>.
- Sedr, Semir. "Tahlilu Rivâyeti Rihleti İbn Fatûma". *Hayr Celîs*. Erişim: 28 Temmuz 2021. <https://khaerjalees.com>
- Schimmel, Annemaria. *Sayıların Gizemi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Tihâmî, Muhammed. "Fî'l-Edebi's-Sûfi el-Mağribi Hasaisu'r-Ru'ya ve Alamatu'l-Cemâl". *Tawaseen*. Erişim: 29 Mayıs 2022. <https://tawaseen.com>
- Türkçe Sözlük, "Sembol". II/1278. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, 1988.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvufun Dili*. 2. baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı yayınları, 2012.
- Vattar, Tahir. *el-veli et-Tâhir Yerfa 'Yedeyhi bi'd-Dua*. Cezayir: Müessestu'l Vataniyyetu li'l Fünûni'l Matbaiyyeti, 2007.

Yeşildağ, Abdussamed. "Arap Şiirinde Şarap". Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: 7/281-316 sayı:1,2017.

Yunus, Vadahi. *el-Kadâyâ en-Nakdiyye fi'n-Nesr es-Sûfi Hatta el-Karni's-Sâbi'l-Hicri*. Şam: İttihadu'l Kitab el-Arab, 2006.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
7/2 (2023), 231-254.

Lise Öğrencilerinde Umut ve Dindarlık İlişkisi: Bartın İmam Hatip Liseleri Örneği

The Relationship between Hope and Religiosity in High School Students: The Case of
Bartın Imam Hatip High Schools

Erva Nesibe Kuloğlu

Bilim Uzmanı (Din Psikolojisi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Science Specialist (Psychology of Religion). Ankara Yıldırım Beyazıt University, Social
Sciences Institute, Department of Philosophy and Religious Studies,
Ankara/Türkiye

E- posta: ervanesibe@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4918-9679

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 31 Ağustos/August 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted: 10 Eylül/September 2023
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/December 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış/Winter
DOI: 10.46595/jad.1353152

Cite as / Atıf: Kuloğlu, Erva Nesibe. "Lise Öğrencilerinde Umut ve Dindarlık İlişkisi: Bartın İmam Hatip Liseleri Örneği". *Journal of Analytic Divinity*, 7/2, 2023, 231-254.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/ **Etik Kurul İzni**
Etik onay, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından verilmiş olup 06.01.2022 tarihli ve 36 Numaralıdır. **Ethics Committee Permission**
Ethical approval was granted by Ankara Yıldırım Beyazıt University, Social and Human Sciences Ethics Committee and dated 06.01.2022 and numbered 36.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Erva Nesibe Kuloğlu)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Erva Nesibe Kuloğlu

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Bu araştırma, İmam Hatip Liselerine devam eden öğrencilerde umut ve dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma yöntemi kullanılarak, Bartın Şehit Mustafa Yaman Anadolu Lisesi ve Bartın Erkek İmam Hatip Lisesi son sınıf öğrencilerinden toplam 42 katılımcıyla görüşme yapılmıştır. Görüşmeler, umut düzeyleri, dindarlık algıları ve inanç-umut ilişkisi olmak üzere üç ana temada gerçekleşmiştir. Katılımcılardan alınan veriler tematik analiz ve içerik analizi yöntemleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Araştırma bulguları katılımcıların umut düzeylerinin aile, çevre, din, hayaller, hedefler ve geleceğe bakış açıları gibi faktörlerden etkilendiğini göstermektedir. Özellikle aile faktörünün katılımcıların umut düzeylerini önemli ölçüde etkilediği, bu katılımcıların hayal ve hedef belirlemede diğer katılımcılara nazaran daha net ve kararlı oldukları, umutsuzlukla mücadelede başarılı stratejiler geliştirebildikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra katılımcıların büyük çoğunluğunun umutsuzluk anında dine başvurdukları ve inanç-umut arasındaki ilişkiyi namaz, dua, ahiret inancı, dinin rehabilite edici fonksiyonu ve tevekkül inancıyla kurdukları görülmüştür. Katılımcıların dindarlık algılarına bakıldığında ise dindarlığı ahlaki yönden ele alan tanımlar ve Allah'ın emir ve yasaklarını ön plana çıkaran tanımlar olarak iki şekilde tanım ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Umut, Umutsuzluk, Dindarlık, İnanç-Umut, Ergenlik.

Abstract

This study was conducted to examine the relationship between hope and religiosity among students attending Imam Hatip High Schools. In this study, in which qualitative research method was used, a total of 42 participants from Bartın Şehit Mustafa Yaman Anatolian High School, Science and Social Sciences Project School and Bartın Male Imam Hatip High School were interviewed. Interviews were conducted within the framework of three main themes: levels of hope, perceptions of religiosity and the relationship between faith and hope. The data obtained from the participants were evaluated using thematic analysis and content analysis methods. The findings of the study show that the participants' levels of hope are affected by factors such as family, environment, religion, dreams, goals and perspectives on the future. It was concluded that especially the family factor significantly affected the participants' levels of hope, that these participants were more clear and determined in setting dreams and goals than other participants, and that they were able to develop successful strategies to combat hopelessness. In addition, it was observed that the majority of the participants resorted to religion in times of despair and established the relationship between faith and hope through salaah, prayer, belief in the hereafter, the rehabilitative function of religion and the belief in trust. When we look at the participants' perceptions of religiosity, two definitions emerge: definitions that deal with religiosity in terms of morality and definitions that emphasize the commands and prohibitions of Allah.

Keywords: Hope, Hopelessness, Religiosity, Faith-Hope, Adolescence.

Giriş¹

Umut, kişinin geleceğe dönük olumlu beklentiler beslemesi, yaşamla ilgili olumlu düşünceler geliştirmesi ve engelleri aşma isteği olarak tanımlanabilir.² Bu bakış açısı gençlerin gelecekleriyle ilgili planlar yapmalarını, bir amaç edinmelerini ve zorluklar karşısında mücadele etmelerini sağlar. Aynı zamanda umut, bireyin olumsuz durumlar karşısındaki tutumunu da etkiler. Umutlu olan bireyler, zorluklarla karşılaştıklarında daha az çabalamak yerine, daha fazla çaba gösterme eğilimindedirler. Ergenlikte umudun gelişimi, gençlerin içsel deneyimleri, aileleri, çevresel ve toplumsal faktörler bir araya gelerek şekillenir. Bu dönemdeki umutlar, gençlerin geleceği planlamalarını, kişisel gelişimlerini ve yeteneklerini fark etmelerini sağlayan itici güç haline gelir.

Umut, insanın yaşamını daha mutlu, huzurlu ve tatmin edici bir biçimde devam ettirmesine yardımcı olur. Umutlu olan birey, daha sağlıklı bir zihinsel ve duygusal dengeye sahiptir. İnsanın ruhsal açıdan sağlıklı olduğunun işaretlerinden biri ise, bireyin geleceğe ilişkin amaç edinmesidir. Çünkü insan, hedefleri sayesinde yaşam azmi artarak hayata bağlanır, sorumluluk alır ve yaşamına anlam katar.³ Bireyin yaşamında anlam bulması, onun gelecek planlarına ve umutlarına yansır. İnsan, hayatına verdiği anlam ile kişiliğinin kapısını aralar ve kendini keşfeder. Kişisel anlamın gerçekleştirilmesi, kişinin kendini psikolojik olarak tamamlaması ve yaşam memnuniyetiyle birlikte gelir.⁴

Gençler, ergenlik döneminde yeni bir kimlik oluşturma, özerklik kazanma ve geleceğe ilişkin planlar yapma gibi konularda aktif olarak çaba gösterirler. Bu süreç içinde umut, ergenlerin bu döneme özgü görevlerle başa çıkmalarında kritik bir faktör olarak ortaya çıkar. Gençler bu dönemde, hedef belirleme sürecine girdikleri için umutlarını da şekillendirme fırsatı bulurlar. Bu hedefler, onların hayatlarını anlamlı kılan, motive eden ve içsel tatmin sağlayan unsurları içerir. Bu olumlu beklentiler, gençlerin geleceğe dair umut dolu bir bakış açısı geliştirmesini sağlar.

Ergenlik dönemi aynı zamanda bazı olumsuz duyguların da zaman zaman artabildiği bir dönemdir. Akademik baskılar, akran ilişkilerindeki zorluklar, geleceğe dair belirsizlikler, kimlik karmaşası ve bedensel değişimler gibi faktörler ergende umutsuzluk duygusunu tetikleyebilmektedir. Erikson'a göre, yaşamın ilk yıllarında çocuğun güven ve güvensizlik arasındaki dengeyi sağlama çabası sonucunda umut gelişmektedir. Oluşan bu umut duygusu olumsuzluklara ve içsel dürtülere rağmen olumlu sonuç bekleyen kalıcı bir

¹ Bu çalışma "Lise Öğrencilerinde Umut ve Dindarlık İlişkisi: Bartın İmam Hatip Liseleri Örneği" başlıklı Doç. Dr. Behlül Tokur danışmanlığında Erva Nesibe Kuloğlu tarafından tamamlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Emine Çiğdem, *Pansiyonda ve Ailesi Yanında Kalan Liseli Öğrencilerin Umut, Dindarlık ve Akademik Başarı Durumlarının Karşılaştırılması* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020), 24.

³ Sinem Tarhan - Hasan Bacanlı, "Sürekli Umut Ölçeği'nin Türkçe'ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması", *The Journal of Happiness & Well-Being* 3/1 (2015), 2.

⁴ Behlül Tokur, *İmtihan Psikolojisi Var Olmanın Hakkını Verebilmek: İmtihan* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 48.

inancı içermektedir. Bu sebeple Erikson umudu, yaşamın en temel ve vazgeçilmez erdemi olarak kabul etmektedir. Aynı zamanda en erken dönemlerden itibaren var olan bir unsurdur.⁵ Hayatın zorluklarıyla başa çıkmak için gereken direnç ve iyimserlik, erken dönemde gelişen umut duygusunun sonucudur. Güvenen bebek, dünyaya iyimser bir bakış açısıyla yaklaşmaya ve çevresindeki dünyayı güvende ve destekleyici olarak görmeye yatkın olur. Bu güven duygusu, ilerleyen yıllarda bireyin kimlik duygusuyla şekillenen ilişkilerin de temelini oluşturur.⁶ Bu ilişkilerden biri de Yaratıcı ile kurduğu ilişkidir.

Yaşamın anlam ve amacı arayışında olan gençler için din, benlik kimliğinin inşasında ve dünyayı anlama arzusunu tatmin ederek, bireyin zihinsel açıklığını arttıran hayati bir rol oynar.⁷ Din, bireyin yaşama anlam katmasına, kendi varlığının farkına varması ve yaşamın zorluklarıyla baş etme ihtiyacına destek sunan önemli bir başvuru kaynağı olarak yorumlanabilir. Din, umut üzerinde olumlu veya olumsuz etkiler yaratabilir. Bu etkiler, bireyin dini inançlarına, dindarlık düzeylerine ve dine verdiği öneme göre şekillenir. Din mevcut anda umutlu bir bakış açısı sürdürebilme, geleceğe yönelik umut besleme ve umutla ilgili planlar yapabilme konularında önemli bir rehber kaynağı olarak işlev görür.⁸

Bu noktadan hareketle bu araştırmada; gençlerin umut düzeylerinin nasıl olduğu, umut ile din arasındaki ilişkiyi nasıl kurdukları, umutlarını desteklemek ve olumsuzlukla baş etme noktasında inançlarını nasıl kullandıkları ve nasıl bir dindarlık algısına sahip olduklarını ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırmanın bulguları ışığında ergenlerin, özelde ise Bartın Şehit Mustafa Yaman Anadolu Lisesi ile Bartın Erkek İmam Hatip Lisesi son sınıf öğrencilerinin, umut ve dindarlık ilişkisi anlaşılmasına çalışılacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

Ergenlik dönemi, tabiatı gereği sorunlu ve bunalımlı bir yaşam evresi olarak kabul edilir.⁹ Birey, çocukluk ile tam anlamıyla yetişkinlik arasında yer alan bu aşamada, hem geçmişteki bağımlılıklarını geride bırakma çabası içinde olur hem de gelecekteki yetişkin sorumluluklarına adım atmaya başlar. Bu dönemde farklı rollerin keşfedildiği, denenip sınındığı bir evreye adım atılır.¹⁰ Bu dönemde gencin, uyum sağlarken kimi zaman zorlandığı, fizyolojik, psikolojik ve sosyal olmak üzere pek çok değişimler yaşanmaktadır.

⁵ Mahiyenur Oğuz - Behlül Tokur, "Erik Erikson'un Psiko-sosyal Gelişim Kuramı Bağlamında Erdemlilik", *İnsan, Din ve Erdemlilik*, ed. Mustafa Çakmak - Hüseyin Algur (İstanbul: Dem Yayınları, 2022), 384.

⁶ Rolf E. Muuss, "Ergenlikte Kimlik Bunalımı", çev. Meral Çileli, *Ergenlik Psikolojisi*, ed. Bekir Onur (Ankara: Hacettepe Taş Kitapçılık, 1987), 199-200.

⁷ Hayati Hökelekli, "Gençlik ve Din", *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (Ankara: Ankara Okulu, 2002), 18.

⁸ Abdullah Dağcı, *Pozitif Psikoloji Bağlamında Umudun Dindarlıkla İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014), 85.

⁹ Mustafa Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (2004), 232.

¹⁰ Richard Cloutier, "Ergenlik Psikolojisinde Kuramlar", çev. Bekir Onur, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 27/2 (01 Ağustos 2019), 875.

Bilişsel gelişimde yaşanan patlama, toplumsal kimlik ve cinsel olgunlaşma gibi gelişim görevleri göz önünde bulundurulduğunda ergenlik, “kargaşa dönemi” olarak da tanımlanabilir.¹¹

Fizyolojik olarak beden hızlı büyürken, cinsel olgunluğa erişilir.¹² Bu değişiklikler genellikle gençler arasında fiziksel görünüm kaygılarına ve özsaygı sorunlarına yol açabilir.¹³ Bir taraftan kim olduğuyla ilgili olarak yaptığı sorgulamalar, kimlik gelişiminde ergenliği kritik bir dönem haline getirmektedir. Erikson’un “kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası” olarak isimlendirdiği bu dönemde ergen, kendine özgü kimliğini bulma arayışına girerken, aynı zamanda rol karmaşasıyla da mücadele eder. Bu karmaşıklık, bireyin kendine özgü kimliği bulma ve toplumun beklentileri arasında denge kurma çabasından kaynaklanır. Bu süreçte gençlerin çevresindeki kişilerin tepkileri, kimlik gelişimini büyük ölçüde etkiler.¹⁴ Zira gençler, toplumsal kabul ve onay ihtiyacı duyarlar. Bu ihtiyacı karşılamak için farklı rolleri deneyimleyerek, kendi benliklerini şekillendirmeye başlarlar.¹⁵

Ergenler, bireysel kimliklerini bulmaya çalışırken aynı zamanda etik ve ahlaki değerleri de sorgulamaya başlarlar. Adalet, hoşgörü, dürüstlük, eşitlik gibi değerlere dayalı olarak akıl yürütme becerileri gelişir. Somut durumlar için kullandıkları soyut kuralları uygulayarak pek çok ahlaki ikilem karşısında daha etkili çözümler bulabilir hale gelirler. Bu durum gençlerin ahlaki düşünce kapasitelerinin derinleşerek, daha karmaşık etik sorunlara adapte olmalarına olanak sağlar.¹⁶ Bu dönemde ahlaki değerlerin yanı sıra dini inançlar da büyük ölçüde şekillenir ve derinleşir. Ergenler, dini uyanış ve farkındalık süreçlerini deneyimleyerek, geleneksel değerlere karşı eleştiri, tepki, kuşku ve güvensizlik tutumları geliştirmeye başlar. Aynı zamanda yeni dini arayışlara girme ve yönelme, geçici veya uzun süreli dini ilgiden yoksunluk ya da dini topluluk içinde tamamen bir dini bağlılık yaşama gibi davranış eğilimleri de belirgin hale gelir. Bu süreç, bireyin kendi dini ve manevi yolu üzerinde arayış içerisinde olduğu aşamayı ifade ederken,¹⁷ aynı zamanda bireyin umuda yönelik tutumlarını da etkiler. Dini inançlar, insanlara geleceğe dair umut verirken, yaşadıkları zorluklar karşısında dayanma gücü sağlar.¹⁸ Dolayısıyla insanın hayatındaki en temel ve en değerli duygulardan biri olduğunu düşündüğümüzde umut, önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹¹ Cloutier, “Ergenlik Psikolojisinde Kuramlar”, 875.

¹² Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001), 264.

¹³ C. Bühler vd., “Ergenlik Dönemine Toplu Bakış”, çev. Sezen Zeytinoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, ed. Bekir Onur (Ankara: Hacettepe Taş Kitapçılık, 1987), 24.

¹⁴ Laurence D. Steinberg, *Ergenlik*, çev. Fiğen Çok (Ankara: İmge Kitabevi, 2007), 315.

¹⁵ Fatih Bayraktar, “Olumlu Ergen Gelişiminde Ebeveyn/Akran İlişkilerinin Önemi”, *Çocuk Ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi* 14/3 (2007), 159.

¹⁶ Steinberg, *Ergenlik*, 105-106.

¹⁷ Hökelekli, “Gençlik ve Din”, 13.

¹⁸ Abdülkerim Bahadır, “Ergen Kişiliği Bağlamında Din-Kişilik İlişkisi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (2002), 117.

Umut “*ummaktan doğan duygu, ümit, bu duyguyu veren kimse, olması beklenen veya olacağı düşünülen şey*” şeklinde tanımlanır.¹⁹ İngilizcede “*hope*”, “*promise*”, “*esperance*”, “*trust*”, “*wish*” gibi kelimelerle ifade edilen umut, genellikle “*hope*” kelimesiyle ifade edilmektedir.²⁰

Psikolojide umut, geleceğe yönelik beklentileri yönlendiren ve kişinin davranışları etkileyen bir faktör olarak kabul edilir. Umut, kişinin çeşitli yaşam alanlarında olumlu sonuç beklentisinde olması, ileriki zamanlarda elde edebileceği başarıları öngörmesi ve bu beklentiler doğrultusunda hareket etmesini içerir. Bu duygu bireyin çevresiyle olan ilişkisini, motivasyonunu, psikolojik sağlamlılığını ve başa çıkma stratejilerini etkileyen etmenler olarak değerlendirilir. Bu bağlamda umut kavramının, farklı açılardan ele alınan pek çok tanımı yapılmıştır. Fromm, umudu kendi içinde paradoksal olarak görür ve umudu sıçrama anını çömelmiş hazır olarak bekleyen bir kaplana benzetir. Ona göre umut, henüz gerçekleşmemiş bir şeyi umutsuzluğa kapılmadan her an hazır bir şekilde beklemektir.²¹ Bloch (2007) da benzer bir tanım yaparak umudun, henüz gerçekleşmemiş olan mümkün dönmük beklenti olduğunu ileri sürer. Ona göre bu duygu, tüm gönül hareketlerinin en insanisidir. Sadece insana açık olan bu duygu, kişinin en geniş ufuklara açılmasını sağlar.²² Tiger (1999)’a göre umut, bedende ve insanın doğasında yer alan gerçek bir güçtür. İnsanın hayatta kalma ve gelişme yönündeki en temel parçayı oluşturur. Dolayısıyla umut, insanın doğasının anlaşılmasında önemli rol oynar.²³ Frankl ise, umuda hayatın anlamı açısından yaklaşarak insanın hayata tutunabilmesi ve umudunu kaybetmemesi için yaşamının bir anlamı ve amacı olması gerektiğini vurgulamıştır.²⁴

Umutla ilgili yapılan bu tanımlar, umudun karmaşık, aynı zamanda çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu tanımlar, umudun sadece olumlu beklentileri içermekle kalmayıp, aynı zamanda insanların zorluklarla başa çıkma stratejilerini şekillendiren, geleceğe dair plan yapma ve anlam arayışlarını destekleme işlevlerini de içerdiğini ortaya koymaktadır. Yaptığı çalışmalarda umut konusuna sıklıkla yer veren Snyder (1998), “*umut teorisi*” ile öne çıkmaktadır. Bu teoriye göre umut, harekete geçme güdüsü ve yollar olmak üzere iki bileşenden oluşmaktadır. Buna göre, harekete geçme güdüsü, kişinin hedeflerine yönelik kararlılığını ve potansiyelini ifade ederken; yollar ise, bireyin amaca ulaşmak için kullanacağı yöntemleri ifade etmektedir. Umudlu bireyler bu iki bileşeni başarılı bir şekilde kullanarak, olumlu sonuç elde etmek için gerekli olan çabayı

¹⁹ TDK, “Umut Ne Demek TDK Sözlük Anlamı” (Erişim 08 Mart 2023).

²⁰ Tureng, “Tureng - umut - Türkçe İngilizce Sözlük” (Erişim 08 Mart 2023).

²¹ Erich Fromm, *Umut Deurimi*, çev. Şemsa Yeğin (İstanbul: Payel Yayınevi, 1995), 23.

²² Ernst Bloch, *Umut İlkesi*, çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 1/103.

²³ Lionel Tiger, “Hope Springs Internal”, *Social Research* 66/2 (1999), 613.

²⁴ Viktor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Okuyan Us Yayın, 2019), 91-92.

sarf ederler.²⁵ Bu anlamda umut, bireyin içsel motivasyonunu canlı tutarak, olumlu sonuçlara ulaşma yolunda yönlendirici bir güç olarak işlev görmektedir.

İnsan, zor durumlarla karşılaştığında, kendisini hayata bağlayan amaçlarının tehlikede olduğunu veya zarar gördüğünü düşünür. Bu tür durumlarla yüzleşirken, yaşanan olayları anlamlandırma, kaybedilen kontrolü yeniden elde alma ve teselli bulma çabaları ön plana çıkar. Kişinin problem çözme yeteneğinin azaldığı, değerlendirme yaparken sıklıkla olumsuz düşüncelere kapıldığı durumlarda, başa çıkma süreci devreye girer.²⁶ Karşılaşılan zorlayıcı durumlar karşısında din, bireylerin başa çıkma stratejilerinde kritik bir arabulucu olarak öne çıkar.²⁷ Birey, dini başa çıkma yöntemlerini benimseyerek karşılaştığı zorlukları ve olumsuz durumları anlamlandırmaya çalışır. Bu yaklaşım, bireylere olumlu bir bakış açısı kazandırarak, karamsar düşüncelerden uzaklaşmasını sağlar.²⁸ İnanan kişi, her şeyin yaratıcısı olan Allah'ın derin ve karmaşık evrende onu yalnız bırakmadığına, varlığını gördüğüne inanır. O, Allah'ın her zaman kendisine yardım eden, sevgi ve değer güçlü bir dost olarak kabul eder. Yaratılış amacını anlar ve anlamsızlığın döngüsünden özgürleşme yolunu bulur.²⁹

Din birçok insan için umut kaynağı olarak kabul edilir.³⁰ Din, hayatın kenarından tutunmaya çalışan insanlar için, pozitif bir bakış açısı geliştirmeyi, sabır ve kabullenme yeteneklerini arttırmayı amaçlayan bir rehberdir. Bu bağlamda din, insanların yaşama tutunmasını sağlayan önemli bir rol üstlenir. Dinin, bu amacını gerçekleştirirken kullandığı en etkili aracını ise umut oluşturur.³¹ Dini öğretiler, sabır ve sükûneti teşvik ederken, zorlukları bir fırsat olarak görmeyi öğretir. Bu da insanların yaşamın iniş çıkışlarına daha dengeli bir şekilde yaklaşmalarına yardımcı olur. Dolayısıyla, dini inançtan beslenen umut, bireyin içsel dünyasını şekillendiren ruhsal bir tutumdur. Ancak, bireyin dini inancının zayıflaması veya tamamen kaybolması umutsuzluğun kapısını aralayabilir.³²

2. Yöntem

Bu çalışmada, nitel yöntem kullanılmıştır. Nitel araştırma, nitel veri toplama tekniklerden yararlandığı, algıların ve olayların doğal şartlarında gerçekçi ve bütüncül olarak ortaya konulmasında kullanılan bir yöntemdir.³³ Araştırmanın konusu için

²⁵ C. R. Snyder vd., "Preferences of High and Low Hope People for Self Referential Input", *Cognition and Emotion* 12/6 (1998), 570-571.

²⁶ Behlül Tokur, *Stres ve Din: Her Hal Gelip Geçicidir* (Çamlica Yayınları, 2017), 75.

²⁷ Kenneth I. Pargament vd., "God Help Me (II): The Relationship of Religious Orientations to Religious Coping with Negative Life Events", *Journal for the Scientific Study of Religion* 31/4 (1992), 505.

²⁸ Ali Ayten, *Tanrı'ya Sığınmak: Dini Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 82.

²⁹ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *İnanç Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Çamlica Yayınları, 2013), 78.

³⁰ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968), 29.

³¹ Fatih Kandemir, *Umut-İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016), 5.

³² Nurten Ünal, *Dini İnanç ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi (Üniversiteli Gençler Üzerine Bir Araştırma)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998), 1.

³³ Hasan Şimşek - Ali Yıldırım, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 39.

fenomenoloji deseni uygun görülmüştür. Olgular, dışsal dünyada nesnel olarak görünse de bağlamsal olarak farklı biçimlerde ortaya çıkabilirler. Bu nedenle olgubilim veya diğer adıyla fenomenoloji deseni, aşına olunan fakat tam olarak da anlamlandırılmayan olguları incelemek için uygun bir temel sunar.³⁴ Umut, kişilerin hayatında daima var olan bir olgudur. Nitekim insanların umuda yönelik tutumları, inanç-umut ilişkisini kurarken dini nasıl referans aldıkları ve dindarlığı nasıl algıladıkları farklılık göstermektedir. Dolayısıyla fenomenolojik desen, olgular arasındaki ilişkiyi derinlemesine inceleme ve yorumlama noktasında katkı sağlamaktadır.

Araştırmanın çalışma grubunu Bartın'da ikamet eden Şehit Mustafa Yaman Anadolu Lisesi ile Erkek İmam Hatip Lisesi son sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Katılımcılar gönüllülük esasına uygun bir şekilde belirlenmiş olup 42 kişidir.

Çalışma grubunun umut ve dindarlığa ilişkin tutumlarını elde etmek amacıyla katılımcılar ile derinlemesine görüşme yapılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu, katılımcıların demografik özellikleri ve temalara yönelik olarak hazırlanan sorulardan oluşmuştur. 7 sorudan oluşan görüşmenin temaları ise; umut düzeyleri, inanç-umut ilişkisi ve dindarlık algısı olmak üzere 3 temadan oluşmaktadır.

Çalışma grubunu oluşturan katılımcılara araştırmanın amacı açıklanarak, kişisel bilgilerinin ve araştırmada yer alacak cevapların gizliliği temin edilmiştir. Görüşmede elde edilen bilgiler hiçbir değişiklik yapılmadan bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Ardından yazıya geçirilen metin içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Verilen cevaplar temalara ayrılarak tematik bir şekilde analiz edilmiştir.

3. Bulguların Dili ve Tartışma

3.1. Katılımcıların Umut Düzeylerine İlişkin Bulgular

Katılımcıların umut düzeylerini anlamak üzere; onları hayata bağlayan şeylerin neler olduğu, geleceklerini nasıl gördükleri, umutlarının neler olduğu, umutlu olduklarında ne düşünüp ne hissettikleri ve umutsuz olduklarında ne düşünüp ne hissettikleri sorulmuştur. Verilen cevaplarda katılımcıların büyük çoğunluğunun umutlu olduğu, diğerlerinin ise umutsuz ve değişken oldukları gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda verilen cevaplar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tablo 1: Katılımcıların umut algıları

Umutlu	%57,14	24 katılımcı
Umutsuz	%21,43	9 katılımcı
Değişken	%21,43	9 katılımcı

³⁴ Şimşek- Yıldırım, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 66.

Görüşmeler sonucunda öğrencilerin çoğunluğunun “*umutlu*” bir tutum sergilediği gözlemlenmiştir. Bununla birlikte katılımcılar arasında “*umutsuz*” ve umut ile umutsuzluk arasında “*değişken*” tutumların bulunduğu fark edilmiştir. Umutlu tutum sergileyen öğrencilerin, kendilerini hayata bağlayan faktörler tablo 2’de belirtildiği gibidir;

Tablo 2: “*Umutlu*” olduğunu ifade eden katılımcıları hayata bağlayan faktörler

Aile	%35,71	15 katılımcı
Hedef	%21,42	9 katılımcı
Hayal	%9,52	4 katılımcı
Arkadaş	%9,52	4 katılımcı
Din	%2,38	1 katılımcı

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu kendisini hayata bağlayan şeyin “*ailesi*” olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca “*hayal*” ve “*hedeflerinin*” bu katılımcıları umutlu kılan diğer özellikler arasındadır. Bunların dışında “*arkadaş*” ve “*din*” faktörleri gençleri hayata bağlayan ve umutlu kılan özellikler arasında sayılmaktadır.

*“Ailem, sevdiğilerim ve hedeflerim. Hedeflerime ulaşmak için ders çalışmaları. Şu anlık daha çok ders üniversite açısından hedeflerim var tabii. Diş hekimliği istiyorum eğer olursa. Sevdiğilerim, ailem yanımda her şeye rağmen sırf umutsuz değilim hep bir umudum var. İyi bir hayatım olacağını ve mutlu olabileceğimi düşünüyorum.”*³⁵

Birey, yaşam yolculuğunda ilk ve en önemli etkiletişimi ailesiyle kurmaktadır. Aile, bireyin ilk sosyal çevresidir ve onun sosyal çevreye adım attığı ilk mekanizmayı oluşturur. Dolayısıyla ergenlik döneminde gencin, etkileşim halinde bulunduğu kişiler, dönemin gelişimsel özellikleri dikkate alındığında büyük bir öneme sahiptir. K34’ün ifadelerinden bir amacı ve hedefi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca aile ve sevdiğilerinin önemini vurgulamaktadır. Bu destek aynı zamanda bireye güç ve motivasyon sağlayabilir. Katılımcının aile ve sevdiğileriyle olan yakın ilişkisi, duygusal destek sağlayarak zorlu dönemlerde bile umudunu ve gücünü korumasında yardımcı olabilir. Gerçekleştirilen bir çalışmada, lise öğrencilerinin ailelerinden ve öğretmenlerinden aldıkları sosyal desteğin, öğrencilerin akademik performansını olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir.³⁶ Görüldüğü gibi, insan psikolojisi büyük ölçüde çevresel etkilere göre şekillenmektedir. Araştırmanın bulguları, özellikle ergenlik döneminde aile desteğinin, bireydeki umut duygusu gibi önemli unsurların gelişiminde ne kadar kritik bir rol oynadığını açıkça göstermektedir.

³⁵ K34, Kişisel Görüşme, 15 Aralık 2021.

³⁶ İbrahim Yıldırım, “Akademik Başarının Yordayıcısı Olarak Yalnızlık, Sınav Kaygısı ve Sosyal Destek”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 173.

Katılımcılara yöneltilen, “Geleceğini nasıl görüyorsun?” sorusu üzerine katılımcıların büyük çoğunluğunun geleceklerini olumlu bir bakış açısıyla değerlendirdikleri görülmüştür.

“Çok zorlu şartlar altından geçeceğimi biliyorum ama sonucunda da güzel şeyler olacağına inanıyorum. Çünkü ben istediğimi hep yapan biriyim. Yani tuttuğunu koparan biriyim ve geleceğimde iyi bir meslek edineceğimi düşünüyorum.”³⁷

K38, karşılaşacağı zorlukları kabul ettiğini, ancak bu zorlukların karşısında olumlu sonuç elde edeceği inancını dile getirmektedir. Aynı zamanda “tuttuğunu koparan biriyim” ve “iyi bir meslek edineceğimi düşünüyorum” ifadeleri katılımcının kişisel yeteneklerine ve çaba gösterme iradesine olan güvenini vurgulamaktadır. Bu ifadeler hedeflerine ulaşma noktasındaki kararlılığını ve gelecekte elde edeceği başarılar hakkında olumlu düşüncelere sahip olduğunu gösteriyor diyebiliriz. Kemer (2006)’in 11. Sınıf öğrencileriyle gerçekleştirdiği çalışmada öğrencilerin öğrenme öz yeterliliği ile akademik başarıları arasında karşılıklı ilişki tespit edilmiştir. Buna göre bireylerin kendine duyduğu güvenin ve öz yeterlilik inancının, gelecekteki başarılarına olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.³⁸ Bu bağlamda, bireylerin başarıya olan inançları ve öz yeterlilik algıları, akademik başarılarını büyük ölçüde etkileyen faktörler olarak göze çarpmaktadır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin bir kısmı geleceğini “kötü” ve “belirsizlik içinde” gördüklerini ifade etmiştir.

“Şu an biraz karmaşık. Derslere çalışıyorum ama sınav için konularım çok geride. Bilmiyorum mezuna kalabilirim ama bu sene deneyeceğim. Şu anlık sınava göre çok değişiyor. Bunaltıyorum bazen. Mesela ben bilgisayar oyunları çok oynayan biriyim. Kaçmak için bilgisayar oyunlarına başladım.”³⁹

K41’in cevabı, geleceğe yönelik belirsiz duygu ve düşünceler taşıdığını yansıtmaktadır. “Şu an biraz karmaşık” ifadesi, bireyin yaşadığı duygusal durum ve düşüncelerin karmaşıklığını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra “kaçmak için bilgisayar oyunu oynuyorum” ifadesi katılımcının akademik erteleme davranışı sergilediği yönünde yorumlanabilir. Uzun Özer (2009)’in, lise öğrencilerinde akademik ertelemeyle ilgili olarak yaptığı bir çalışmada öğrencilerin, tembellik, başarısızlık korkusu, risk alma davranışı ve karar vermede güçlüğü akademik erteleme davranışına neden olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu davranışlar ile umut düzeyleri arasında anlamlı ve pozitif yönde ilişki tespit

³⁷ K38, Kişisel Görüşme, 15 Aralık 2021.

³⁸ Gülşah Kemer, *The Role Of Self-Efficacy, Hope, And Anxiety In Predicting Unversity Entrance Examination Scores Of Eleventh Grade Students* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), 78.

³⁹ K41, Kişisel Görüşme, 15 Aralık 2021.

edilmiştir.⁴⁰ Geleceğe dair olumlu beklentilere sahip olan öğrencilerin ders çalışma noktasında daha istekli oldukları söylenebilir.

Aynı zamanda dikkat çekici bir nokta ise, katılımcıların bir kısmının geleceklerini nasıl gördüklerine dair soruya “ülkenin durumuna” göre cevap vermesidir.

“Üniversiteyi okusam bitirsem de çok da parlak olacağını düşünmüyorum açıkçası Türkiye şartlarında. Bu kadar çalışmamla daha iyi olması gerekiyor ama Türkiye'nin ekonomisi ve mesleklerin arasında pek de fark olmaması beni düşürüyor biraz.”⁴¹

Türkiye'nin sosyoekonomik şartları, öğrencilerin üniversite eğitimine olan bakış açısını etkileyen önemli bir faktör olarak öne çıkıyor. K36'nın ifadelerinden yola çıkarak geleceğe dair umutsuz ve kuşkulu bir bakış açısına sahip olduğu söylenebilir. Katılımcının öğrencilik döneminde harcadığı çabanın ve emeğin Türkiye'nin gerçekleriyle örtüşmediği düşüncesini taşımaktadır. Yani Türkiye'nin ekonomik koşullarının, üniversite mezunlarının beklentilerine uygun bir şekilde karşılanmasında yetersiz kaldığı düşüncesine sahip olduğu söylenebilir. Armağan (2004)'a göre, gençlerin içinde yaşadığı toplumsal yapı, kimlik oluşumlarını şekillendiren önemli etkenlerden biri olarak vurgulanır. Özellikle sağlıklı sosyoekonomik koşullara sahip olmayan toplumda, gençlerin sağlıklı bir şekilde yetişmesi zorlaşmaktadır. Eğer toplum, gençlerin geleceğini güvence altına almıyorsa veya gençler gelecekleri konusunda ciddi endişeler yaşıyorsa, bu durum toplumun gelişimi açısından sorunlu bir duruma işaret edebilir.⁴²

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu umutlu olduklarında “çalışma azimlerinin” ve “başaracaklarına dair kendilerine olan güvenlerinin” arttığını ifade etmiştir.

“Hayal kurarım, hayallerimi düşünürüm. Hayallerimi gerçekleştirmem için neler yapabileceğimi düşünürüm. Ne yapmalıyım nasıl gerçekleştirebilirim bunları düşünürüm. Heyecanlanırım.”⁴³

İnsanın hayatında varoluşsal bir amacının olması, hayal ve hedef noktasında onu harekete geçiren ana unsurdur.⁴⁴ K30'nun ifadeleri, umutlu bir ruh halinin pratik düşünceleri harekete geçirdiğini gösteriyor. Bu düşünceler kişinin hedeflerine ulaşmak için somut adımlar atmaya yönelik bir strateji geliştirdiğini yansıtıyor. Bu umutlu olmanın sadece pozitif bir duygu olmanın ötesinde, plan yapma ve çözüm odaklı düşünme

⁴⁰ Bilge Uzun-Özer, “Bir Grup Lise Öğrencisinde Akademik Erteleme Davranışı: Sıklığı, Olası Nedenleri ve Umudun Rolü”, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 4/32 (2009), 15.

⁴¹ K36, Kişisel Görüşme, 15 Aralık 2021.

⁴² İbrahim Armağan, *Gençlik Gözüyle Gençlik: 21. Yüzyıl Eşiğinde Türkiye Gençliği* (İzmir: Kırksraklılar Vakfı Usadem Yayınları, 2004), 6-7.

⁴³ K30, Kişisel Görüşme, 14 Aralık 2021.

⁴⁴ Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 116-117.

yeteneklerini de içerdiğini gösteriyor. Umut, kişinin olumlu duygularını destekleyerek, hedefe ulaşmada motivasyon ve yöntem sağlamaktadır.⁴⁵

Bunun yanı sıra gençlerin umutluyken “daha huzurlu” ve “daha mutlu” hissettiklerine dair ifadeler de mevcuttur.

*“Çok huzurlu hissederim. Hemen o huzurumu mutluluğu çok sevdiğim insanlarla paylaşmak isterim. Böyle oldu ben çok huzurluyum, mutluyum diye. Mutluluğumu paylaşmak istiyorum. Umutlarımı yazarım kendimi öyle de ifade ederim.”*⁴⁶

Mutlu olan ergenlerin, genellikle yaşam tatmininin fazla olduğu ve olumlu duyguların ağırlıklı olduğu içsel bir deneyim yaşadığı düşünülmektedir.⁴⁷ K8 ifadelerinde, umutlu bir ruh halindeyken içsel deneyimlerini ve bu deneyimlerin etkilerini vurgulamaktadır. Katılımcının “mutluluğumu paylaşmak isterim” ifadesi, umut ve mutluluğun iç içe geçtiği bir deneyimi yansıttığı söylenebilir. Umutlu olmanın bireyin çevresiyle bağlarını güçlendirebileceğini ve sosyal ilişkilerin olumlu bir şekilde etkilendiğini gösteriyor. Bu nedenle umut, bireyin içsel huzurunu ve mutluluğunu arttırabilir, bu durum da başkalarıyla bu olumlu duyguları paylaşma isteğini tetikleyebilir.

Katılımcıların büyük çoğunluğu, umutsuz olduklarında “kötü hissettiklerini”, “içlerine kapandıklarını”, “agresif”, “depresif” ve “karamsar” olduklarını, “hayal kırıklığı” yaşadıklarını, “olumsuz düşüncelere” kapıldıklarını ifade etmiştir.

*“Depresif oluyorum. Tek bir şey için değil her şey için kötü bakıyorum. Bardağın dolu tarafını görmüyorum. Tamamen boş tarafını görüyorum. Bu da kötü etkiliyor tabii. Hem çevremdekilere hem bana yansıyor.”*⁴⁸

K37'nin “depresif olurum” ifadesi umutsuzluk durumunun kişinin duygusal durumunu olumsuz etkilediğini gösteriyor. Umutsuzluk durumunun, kişinin perspektifini olumsuz yönde etkilediği ve olumlu yönleri görmeyi zorlaştırdığı söylenebilir. Bu durum, umutsuzluk anında negatif düşüncelerin hâkim olacağını gösteriyor. Yapılan bir araştırmada umut duygusunun, tükenmişliğin güçlü yordayıcılarından olduğu tespit edilmiştir. Buna göre umudun bireylerin tükenmişlik düzeyini etkilediği, bu iki faktör arasında anlamlı ve pozitif yönde bir ilişkinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁹ Psikolojik dayanıklılık, kişilerin stresle başa çıkma yeteneklerini ve olumsuz durumlar

⁴⁵ Emily E. Haroz vd., “Measuring Hope Among Children Affected by Armed Conflict: Cross-Cultural Construct Validity of the Children’s Hope Scale”, *Assessment* 24/4 (2017), 2.

⁴⁶ K8, Kişisel Görüşme, 13 Aralık 2021.

⁴⁷ Danilo Garcia vd., “On Lions and Adolescents: Affective Temperaments and the Influence of Negative Stimuli on Memory”, *Journal of Happiness Studies* 11/4 (2010), 479.

⁴⁸ K37, Kişisel Görüşme, 15 Aralık 2021.

⁴⁹ Saadet Çağlayaner, *Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına bağlı çalışan meslek mensuplarının mezuniyetleri ile psikolojik dayanıklılıkları ve umutları arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 66.

karşısında nasıl ayakta durabileceklerini ifade eder.⁵⁰ Bu da umudun, bireylerin zorluklar karşısında daha iyimser ve çözüm odaklı bir tutum sergilemelerine yardımcı olacağını göstermektedir.

Tüm bunların yanı sıra, umutsuzlukla başa çıkmak için kendilerini “mutlu” ve “motive” etmeye çalıştıkları, bu durumu “sorguladıkları”, “muhasibesini yaptıkları” ve “başkalarından fikir aldıkları” görülmüştür.

“Bir köşeye çekilip, kafamı toparlamaya çalışırım. Her türlü yaparım, hallederim gibi kendimi motive etmeye çalışırım. Moralim çok bozursa kafamı dağıtırım bana ne iyi geliyorsa onu yaparım. Kafam dağılıp moralim yerine geldikten sonra düzeltmek için geri gelirim.”⁵¹

Bireyin kendi kendini motive etmesi, duygusal zekanın önemli bir bileşenidir. Kişinin, yaşamını mutlu ve başarılı bir şekilde sürdürebilmesinde duygusal zeka, bilişsel zeka kadar öneme sahiptir.⁵² K32'nin “kafamı toparlamaya çalışırım”, “kendimi motive ederim” ifadeleri kişinin sakinleşmek ve düşüncelerini düzene koymak için zaman ayırdığı söylenebilir. Aynı zamanda olumsuz duyguları atlatmak ve içsel dengeyi sağlamak için rahatlatmaya çalıştığı düşünülebilir. Bu duygusal zekanın bir yansımasıdır. Cooper ve Sawaf (1997)'a göre duygusal zekâ, bireylerin duygusal farkındalık, duyguları anlama, ifade etme, yönetme ve ilişkileri etkili bir şekilde kurma yeteneklerini içerir.⁵³ Duygusal dengeyi sağlamak ve olumsuz düşünceleri kontrol altına almak için bilinçli bir çaba sarf etmektedir. Duygusal zekâ bireyin yaşam kalitesini ve psikolojik refahını önemli ölçüde etkileyebilir. Konuyla ilgili olarak yapılan bir çalışmada, bireylerin yaşam doyumu, depresyon ve duygusal zekâ düzeyleri arasında ilişki bulunduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada yaşam doyumu ile duygusal zekâ arasındaki bağlantının depresyonu anlamlı bir şekilde yordadığı ortaya koyulmuştur.⁵⁴ Buna göre duygusal zekâsı yüksek bireyler, daha iyi umut yönetimi sağlayarak psikolojik sağlık ve yaşam kalitesini arttırabilirler.

3.2. Katılımcıların Dindarlık Algılarına İlişkin Bulgular

Araştırmada, katılımcıların dindarlık algılarını anlamak amacıyla “Dindar bir birey sence nasıl olmalı?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların sorulan soruya yönelik yaptıkları açıklamaların “ahlaklı olmalı” ve “Allah'ın emir ve yasaklarına uymalı” cevapları etrafında şekillendiği görülmüştür.

⁵⁰ Kübra Güngörmüş vd., “Hemşirelik Öğrencilerinin Psikolojik Dayanıklılıkları ve Etkileyen Faktörler”, *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi* 6/1 (2015), 9-10.

⁵¹ K32, Kişisel Görüşme, 14 Aralık 2021.

⁵² Melda Meliha Erbaş, “Duygusal Zeka”, *Öğrenmede Bireysel Farklılıklar*, ed. Yunus Doğan (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2022), 135.

⁵³ Sevda Seyis vd., “Ortaöğretim Öğrencilerinin Motivasyonları ve Duygusal Zekaları İle Akademik Başarıları Arasındaki İlişki”, *Milli Eğitim* 197 (2013), 52.

⁵⁴ Muhammed Yıldız, “Üniversite Öğrencilerinde Duygusal Zekâ Yaşam Doyumu ve Depresyonun Cinsiyet ve Sınıf Seviyelerine Göre Etkileri” 6 (2016), 458-459.

Tablo 3: Katılımcıların dindarlık algıları

Ahlaklı Olmalı	%71,42	30 katılımcı
Allah'ın emir ve yasaklarını tam olarak yerine getirmeli	%28,57	12 katılımcı

Bu katılımcıların büyük bir çoğunluğu dindar bir insanın “*ahlaklı*” olması gerektiğini vurgulamaktadır.

*“Öncelikle insan olabilmeli. Ahlaklı, doğru düzgün konuşan, yalan söylemeyen, ibadetlerden önce ahlak temelini doğru düzgün oturtabilen bir Müslüman olmalı. Ahlaklı ve doğru düzgün bir insan olabildikten sonra dininin gerektirdiği ibadetleri yerine getirmeli. Diğer insanlara bu şekilde örnek olmalı. İbadetlerinde ahlak temeli kurmalı ki ibadetlerini, yapmış olduğu yaşayış tarzını, diğer amellerini iyi bir temele oturtmalı ki insanlara da örnek olmalı.”*⁵⁵

K16, “*insan olabilmeli*” ifadesiyle dindarlığın temelinde insanlık değerinin yattığını ve dindar bir bireyin öncelikle insanlıkla uyumlu olması gerektiğini belirttiği söylenebilir. Katılımcı ifadelerinde, ahlaki değerlere vurgu yaparak dinin sadece ibadetlerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda davranışların ve insan ilişkilerin ahlaki temel üzerine inşa edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Dinin sadece bireysel değil, toplumsal düzeyde örnek oluşturarak gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürdüğü söylenebilir. Din bireyin yaşamının tüm alanlarına yayılan ve ona hayatın anlamını sağlayan bir yapıyı ifade eder. Aynı zamanda dinin, kişinin aşırılıklarını dengeleyerek, ahlaki açıdan hem kendi iç dünyasıyla hem de çevresiyle uyumlu olmasını sağlayan bir işlevi vardır.⁵⁶ Bu sebeple dindarlık, yalnızca ibadetlerle sınırlı bir kavram değildir. Bunun yanı sıra ahlaki değerleri de öne çıkaran bir anlam taşır. Dindar bir insanın, ahlaki değerlere ve doğru davranışlara özellikle dikkat etmesi gerekmektedir. İnançlarını pratik yaşantısına yansıtarak, sadece ibadetlerle yetinmemeli, aynı zamanda etik bir yaşam tarzını da belirlemelidir.

Katılımcılar arasında K11'in dindarlık tanımıyla ilgili olarak verdiği cevap ise dikkat çekicidir. Bu katılımcı inançlı ve ahlaklı olmanın, dindar olmayan bir kişi için de mümkün olabileceğini savunurken, aynı zamanda dindar insanların her zaman inançlı ve ahlaklı olup olmadığını da sorgulamaktadır. Bu nedenle, dindarlığa dair olumlu düşünceler taşımadığını ifade etmektedir. Ayrıca dindarlığın Türkiye’de veya başka ülkelerde kalıplara konulduğunu, kendisine ise bu durumun uymadığını belirtmektedir. Bu ifadelerden yola çıkarak K11'in tam olarak seküler bir ahlak anlayışına sahip olduğu söylenemese de bu katılımcının, dinin ahlaki bir zorunluluk olduğuna inanmadığı ve dindarlıkla ahlakın ayrı kavramlar olduğunu düşündüğü söylenebilir. Gençlerin ahlakçı

⁵⁵ K16, Kişisel Görüşme, 14 Aralık 2021.

⁵⁶ Hümeýra Ahsen Dođan - Behlül Tokur, “Dengeli Yaşam ve Dindarlık İlişkisi: Ankara Örneđi”, *Journal of Analytic Divinity* 5/3 (15 Aralık 2021), 135.

yönü, araştırmaların büyük çoğunluğunda dikkat çeken bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle din olmak üzere ahlaki idealizmin etkilerini, gençlerin davranışları üzerinde görmek mümkündür. Dürüstlük, saygı, namus, aile değerlerine bağlılık gibi değerler, gençler tarafından yüksek düzeyde önemsenmektedir. Bu nedenle gençlerin gözünde ahlaklılık, bir bakıma dindarlıktan daha önemli bulunmaktadır.⁵⁷

Katılımcıların bazıları ise dindarlığı, “Allah’ın emir ve yasaklarını tam olarak yerine getirmek” şeklinde ifade etmiştir.

“Farzları yapmadığı sürece tam olarak mümin bir kişi diyemeyiz. Sadece farzları yaptıktan sonra gerisine önem vermemek de doğru değil. Çünkü o kadar sünnetler, vacipler var. Bunlara da uyması lazım. Ayrıca insanlara saygı göstermesi gerekiyor ki iyi bir Müslüman olsun. Zaten namazı Allah rızası için kılan, bunun bilincinde olan bir insanın ahlakı da güzelleşir.”⁵⁸

Kendi iradesiyle İslam’ı seçen ve iman eden kişi, Allah’ın insanlığa sunduğu vahiy ile yaşamını anlamlandıracağı ve hayatını bu öğretilere göre şekillendireceğine söz vermiş olur.⁵⁹ Dindarlık, insanın yüce bir yaratıcıya olan bağlılığını ifade eden ve bireyin iç dünyasını farklı düzeylerde etkileyen gelişimsel bir kavramdır. Bu bağlılık ve sorumluluk duygusu, bireyin yaşamının her alanında kendini gösterir. Bireyin dindarlığı, dinin hayatının merkezinde yer alması ve ona yön vermesi anlamına gelir. Bu şekilde, bireyin hayatı daha anlamlı ve derin bir boyuta taşınmış olur.⁶⁰ Bu sebeple, bireyin dini inanç, bilgi ve pratikleri yerine getirmesi, mensubu olduğu dinin temel öğretilerine uygun hareket etmesi beklenir.⁶¹ K3, ibadetleri yerine getirmenin, imanın bir yansıması olduğunu belirtmektedir. Dindarlığın sadece farz ibadetlerle sınırlı olmadığı, aynı zamanda sünnet ve vacip ibadetlere de dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Katılımcının bu ifadeleri, bireyin dini yaşantısını daha kapsamlı bir biçimde şekillendirmesi gerektiği şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca namazın ve ibadetlerin, bireyin ahlaki gelişimine de etki ettiğini belirtmektedir. Yani, dindarlıkla iç içe olan ibadetleri yerine getiren bireyin ahlakının da güzelleşeceğini ifade etmektedir.

3.3. Katılımcıların İnanç-Umut İlişkisine Dair Bulgular

Araştırmada inanç-umut ilişkisini anlamak amacıyla katılımcılara “İnancın seni daha umutlu kılar mı? Neden? Nasıl?” sorusu sorulmuştur. Bu katılımcılar arasında iki katılımcı hariç, diğer katılımcılar dini inancının kendisini umutlu kıldığını ifade etmiştir. Verilen cevaplara göre katılımcıların bu ilişkiyi “dua”, “namaz”, “ahiret inancı”, “dinin rehabilite edici fonksiyonu” ve “tevekkül inancı” ile kurdukları tespit edilmiştir. Bazı katılımcıların aynı

⁵⁷ Hökelekli, “Gençlik ve Din”, 17.

⁵⁸ K3, Kişisel Görüşme, 13 Aralık 2021.

⁵⁹ Ahmet Nedim Serinsu, *Kimi Örnek Almalı?* (İstanbul: Şule Yayınları, 2014), 26.

⁶⁰ Tokur, *Stres ve Din: Her Hal Gelip Geçicidir*, 101.

⁶¹ Maksut Çetin, “Dindarlık-Ahlak İlişkisi ve Dini-Toplumsal Yansımaları”, *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 13 (2021), 84.

anda birden fazla faktöre değindiği gözlemlenmiştir. Buna göre katılımcıların cevapları tabloya şu şekilde yansımıştır;

Tablo 4: Katılımcıların inanç-umut ilişkisine dair algıları

Dua	%45,23	19 katılımcı
Namaz	%26,19	11 katılımcı
Ahret inancı	%21,42	9 katılımcı
Dinin rehabilite edici fonksiyonu	%16,66	7 katılımcı
Tevekkül inancı	%9,52	4 katılımcı

Buna göre, katılımcıların çoğunluğunun bu ilişkiyi “dua” ile kurduğu gözlemlenmiştir.

*“En umutsuz olduğumda mesela Allah’a dua ederim. Allah’ım sen yardım et diye. Çünkü bu duyguları paylaşabileceğim kimse yok diyemem ama herkese de güvenemezsin bu hayatta. En güvенеbileceğim varlık umduğumu bulabileceğim varlık... O bende umut yaratıyor. Sığınabileceğim bir yer. Ondan umut geleceğini biliyorum çünkü. İnanıyorum. Kimse olmasa o var diyorum.”*⁶²

İnsan, dualarını Allah’a ilettiğinde ve dileklerini ifade ettiğinde bu sözleri Allah’ın işiteceğine inanır. Bu inanç, kişinin Allah’a olan güvenini ve umudunu pekiştirir. Dualarının ve isteklerinin Allah tarafından kabul edileceği beklentisi, kişide heyecan ve olumlu duygular oluşturur.⁶³ K40, inancın umutsuz anlarda nasıl bir sığınak sağladığını ve nasıl içsel destek kaynağı olduğunu vurgulamaktadır. İçsel sıkıntılarını herkese açamadığını ifade ederken, inancın bu boşluğu tamamladığı ve güven verdiğini belirtmektedir. Din, insanlara geçici olmayan bir güven duygusu sağlayarak adeta bir sığınak oluşturur. Birey aşkın varlığa sığınıp bağlanarak, başka yerde bulamayacağı güveni elde eder. Bu güven umutsuzluk ve zorluklarla başa çıkarken bireye dayanıklılık sağlar.⁶⁴ Kişi, duanın etkisiyle ruhsal dengeyi yeniden kurma fırsatı yakalar. Duayla birlikte kişideki tüm umutsuzluk ve anlamsızlık hissini yerini, insanın içsel dünyasında hissettiği farklı bir güç ve motivasyon alır.⁶⁵ Nitekim ilgili çalışmalar, dua tutumu ile umutsuzluk arasında anlamlı ve negatif yönde bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, bireylerin dua tutumları ne kadar olumlu ve sık ise, umutsuzluk düzeylerinin de o derece azaldığı

⁶² K40, Kişisel Görüşme, 15 Aralık 2021.

⁶³ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (Çamlıca Yayınları, 2014), 124.

⁶⁴ Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Baha Matbaası, 1970), 6.

⁶⁵ Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 120.

gözlenmektedir. Buna göre, dua kişilerin umutsuzlukla başa çıkma becerilerine olumlu yönde katkı sağlamaktadır.⁶⁶

Bazı katılımcılar “*namaz kılmak*”, “*ibadet etmek*” ve “*Allah’ın huzurunda bulunmak*” gibi eylemlerin, onları umutlu hissettiren faktörler olduğunu dile getirmişlerdir.

“İnancım beni umutlu kılar açıkçası. İnancım, Allah’a karşı yönelmem, Allah ile irtibatla oluyor olmam, en azından kendim için, kalbi bir bağlılık kurmuş olmam onunla ibadet ederken konuşuyormuş gibi olmam, her başım sıkıştığında bir derdim olduğunda şükretmem gerektiğinde ona yöneldiğim zaman açıkçası daha fazla umutlu olduğumu düşünüyorum.”⁶⁷

Bireyin, inancının gerektirdiği şekilde yerine getirdiği ibadetler, umut ve umutsuzluk durumunu büyük ölçüde etkiler. Çünkü ibadetler, bireyin Allah ile olan iletişimini ifade eder. Allah’ın hoşnutluğunu amaçlayarak gerçekleştirilen ibadetler, dua ve her türlü davranış sayesinde Allah bilinci bireyin şuurunda aktif hale gelir. Bu durum, Allah ile insan arasındaki ilişkiyi sürekli ve canlı bir şekilde sürdürmeyi sağlar.⁶⁸ Namaz ibadeti vasıtasıyla ergen, Allah’a itaat ve niyaz içinde bulunur. Bu ibadet içsel huzurun ve psikolojik güvenin oluşmasına katkı sağlar. İbadetin içtenlikle yerine getirilmesi, kişinin ibadet esnasında günlük problemlerinden uzaklaşarak, içsel bir rahatlama yaşamasına imkan verir.⁶⁹ K16’nın, inancın kendisinde nasıl bir içsel bağlılık ve anlam kaynağı olduğunu detaylı bir şekilde ifade ettiği söylenebilir. Allah’a yönelerek içsel bir iletişim kurmanın, ibadetlerle Allah’ın huzurunda bulunmanın ve zorluklarla karşılaştığında şükretmenin katılımcının umudunu arttırdığı düşünülebilir. Bireysel veya toplumsal olarak gerçekleştirilen dini pratikler, kutsalla kurulan psikolojik bir ilişki şekli olarak da görülmektedir. Bu anlamda ibadetler, kişinin kendi iç dünyasında psikolojik bir alan oluşturarak huzur ve huşu bulmakta, umutsuzluk ve çaresizlik gibi duygulara da karşı koyabilmektedir.⁷⁰

Katılımcılardan bazıları, “*ahiret inancı*” sayesinde umutlu olduklarını dile getirmiştir.

“Biz İslam dinine inandığımız için gelecekte ne ile karşılaşacaksak karşılaşalım ahiret inancına göre yaşıyoruz. Biz bu dünyada ne yaparsak ahirette onu göreceğiz ve ona göre davranıyoruz. Bu da bizi umuda sürükler bence. Ya da dua mesela... Dua umuttur. Umut ettiğimiz için dua ederiz.”⁷¹

⁶⁶ Mehmet Yılmaz, *Üniversite Gençliğinde Dua ve Umutsuzluk İlişkisi (Bayburt Üniversitesi Örneği)* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 121; Ünal, *Dini İnanç ve Dua’nın Umutsuzlukla İlişkisi (Üniversiteli Gençler Üzerine Bir Araştırma)*, 161; Adem Yavuz, *18-25 Yaş Üniversite Gençliğinde Dini İnanç ve Umutsuzluk İlişkisi (Sakarya Üniversitesi Örneği)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009), 106; Hatice Kutlu, *Ergenlerde Dua Tutumlarının Umutsuzluk Düzeyleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma: Erzurum Örneği* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020), 77.

⁶⁷ K16, Kişisel Görüşme, 14 Aralık 2021.

⁶⁸ Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*, 115.

⁶⁹ Mustafa Koç, *Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Psikolojisinin Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002), 73.

⁷⁰ Akif Hayta, “İbadetler ve Ruh Sağlığı”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (Ankara: Ankara Okulu, 2002), 125.

⁷¹ K35, Kişisel Görüşme, 15 Aralık 2021.

Dindar birey, eyleme geçtiğinde dinin ödül ve ceza kavramları onun eylemlerini etkileyebilmektedir. Yani kişi, iyi davranışlarıyla ahirette mükafatlandırılacağına inanırken, kötü davranışlarıyla da cezalandırılacağına inanır. Bu düşünce sistemi, kişinin ahlaki değerlerinin de temelini oluşturur. Bu sayede insan, İslam toplumunun üyesi olarak yaşamını sürdürdüğü müddetçe cennete bağlı emin hareket tarzını benimserken, cehenneme bağlı hareketlerden ise kaçınmaya özen gösterir.⁷² İnançlı bir kişi, imtihan için dünyaya gönderildiğinin ve yaptığı her eylemin ahirette hesabını vereceğine inanmaktadır. Dolayısıyla, insanın umutsuzluğa kapılmamasında din etkin rol oynamaktadır.⁷³ K35'in ifadelerine göre, ahiret inancına göre yaşama fikri, mevcut eylemlerinin ve davranışlarının gelecekteki sonuçlarını düşünmeye sevk ettiği söylenebilir. Buna göre, bu dünyada yapılanlar, ahirette hesap verme anlayışıyla bağlantılıdır. Bu nedenle inananlar, dini değerlere uygun olarak yaşamaya teşvik edilirler. Bu düşünce, insanlara umut ve amaç duygusu kazandırır. Çünkü eylemlerinin mükafatını ahirette alacağı inancı kişinin umudunu daima korumasını sağlamaktadır. Ayrıca dua etmek, inanan bir insanın umudunu besleyen eylemlerden biridir. Umutsuz durumda ya da dileklerin gerçekleşmesinin istendiği durumlarda, dua etmek bir tür içsel umut kaynağı olabilir.

Bazı katılımcıların, dinin “*rehabilitate edici fonksiyonuna*” vurgu yaptıkları gözlemlenmiştir.

*“Evet kılar. Mesela ben inançsız biri olsaydım umutsuz bir duruma düştüğümde sığınacak bir limanım olmazdı. Dua edemezdim. Duama karşılık bulamazdım. Namaz kılamazdım. Ruhumu ferahlatıp, rahatlatamazdım. Ama inançlı biri olduğum için mesela umutsuz bir durumdayken namaz kılabiliyorum bu benim içime bir ferahlık veriyor. Veya dua edebiliyorum ve bunun bir karşılığı olduğunu biliyorum. Bu beni umutsuz bir durumdan umutlu bir duruma geçirebiliyor.”*⁷⁴

K2, inançsızlık durumunda insanların umutsuzluk anlarında destek eksikliği yaşayabileceğini ve duygusal olarak sıkışmış hissedebileceğini belirtmektedir. İnançlı insanın sunduğu dua etme ve ibadet gibi dini pratikler, inançlı insanların umutsuzlukla başa çıkmalarına yardımcı olabilir. Dini uygulamalar, kişinin iç dünyasının rahatlamasına, huzur bulmasına ve sorunlara daha pozitif bir bakış açısıyla yaklaşmasına imkân sunar. İnanan bireyler, anlam veremedikleri durumları, inandıkları Yaratıcının derin bir hikmet ve amaç çerçevesinde yarattığına inanarak iç huzuru bulur. Bu bakış açısı, insanın kendi sınırlı anlayışıyla, her şeyi anlayamayacağını ve bazen olayların daha büyük bir planın parçası olduğunu düşünmesine yardımcı olur.⁷⁵

⁷² Behlül Tokur, “Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (01 Temmuz 2014), 266-267.

⁷³ M. Rahmi Balaban, *Son Asrın İlim Ve Fen Adamlarına Göre İlim-Ahlak-İman* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975), 6.

⁷⁴ K2, Kişisel Görüşme, 13 Aralık 2021.

⁷⁵ Faruk Karaca, “Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine”, *Dini Araştırmalar* 6/16 (2003), 82.

Katılımcıların bazıları ise “tevekkül inancına” vurgu yaptıkları gözlemlenmiştir.

“...Mesela Allah’tan bir şey isteriz onun için çalışırız ve tevekkül ettiğimizde Allah onun karşılığını vereceğine inanırız. Ben buna çok önem veriyorum. Çalışırsam başarırım. Bir de Allah’a dua etmem gerekiyor. Sadece Allah’a dua etmek de yetmiyor. İlla bir çaba gerekiyor...”⁷⁶

K41’in ifadelerinde, inançla çabanın entegre bir şekilde birleşmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Dua, çalışma ve tevekkülün birbirini tamamlayan bir süreç olduğuna, insanların elinden geleni yaparken sonuçlarını Allah’a bırakması gerektiğine dikkat çekmektedir. İnançın getirdiği umut, kişinin çabalarının artmasına ve hedeflerine ulaşma konusundaki güvenine yardımcı olabilir. Tevekkül eden kişi, Allah’ın ona en hayırlısını ve en güzelini nasip edeceğine dair inançla hareket eder. Bu nedenle umut dolu bir tutum sergiler. Nitekim Kur’ân’da birçok ayette tevekkül inancı vurgulanmaktadır.⁷⁷ Bu ayetlerin ortak noktası ise, eşsiz ve benzersin olan Allah’a iman etmektir. Bu da sadece O’na güvenmeyi, muhabbetle bağlanmayı ve ondan yardım istemeyi içerir.⁷⁸

Katılımcılar arasındaki iki kişinin dini inancının kendisini “umutlu kılmadığını” dile getirmesi ise dikkat çekicidir. Bu katılımcıların birinin, cemaat yurdunda yaşadığı baskılardan dolayı bu ifadeleri kullandığı; diğerinin ise, ateist olduğu anlaşılmıştır. Ateist olan öğrencinin ifadeleri şu şekildedir;

“Dini inancım yok ki umutlu kılsın. Aslında ben bu konular hakkında konuşmak istemiyorum kusura bakmayın. Çok boğuyorlar çünkü.”⁷⁹

İnanç birçok insan için umudu arttırabilirken, K21’in umut konusundaki deneyimini etkilemediği söylenebilir. Bu katılımcıya umutlu olmak için neyi referans aldığı sorulduğunda ise, “Çaresizlikle... Çaresizlik bence güzel bir motivasyon kaynağı” cevabına yer vermiştir. İnançsızlığın, bu katılımcının umutlu olmasına engel olmadığı, çaresizlik duygusuyla motive olduğu ve hayata bu şekilde tutunduğu yorumu yapılabilir. Çaresizlik duygusu, bazı durumlarda kişiyi içsel güçlerini hareket ettirmeye sevk edebilir. Fakat çaresizlik duygusu, uzun vadede umudu zayıflatabilir. Bu durum da bireyin içsel motivasyonunu ve yaşama dair pozitif beklentisini olumsuz yönde etkiler. Çaresizlik ve benzeri olumsuz duygular, her zaman dini inançla ilişkilendirilmeyebilir. Ancak dini inançlar, bireyin içinde bulunduğu zorluklara karşı direnme gücünü ve umudunu arttırabilir.⁸⁰

⁷⁶ K41, Kişisel Görüşme, 15 Aralık 2021.

⁷⁷ Enfâl 8/49; İbrahim 14/12; Tevbe 9/129

⁷⁸ Ali Arslan Aydın, *Dini Ahlaki Makaleler Sohbetler* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1985), 204.

⁷⁹ K21, Kişisel Görüşme, 14 Aralık 2021.

⁸⁰ Karaca, “Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine”, 85.

Sonuç

Yapılan mülakat görüşmelerinin incelenmesinin sonucunda, lise öğrencilerinin umut kavramına verdikleri anlamda ortak bir vurgu belirginleşmektedir. Katılımcılar, umudu sadece duygusal bir boyutla sınırlamayarak, aynı zamanda davranışsal yönünü de öne çıkarmaktadırlar. Bu bağlamda umut, hayata derin anlam katan bir güç olarak görülmekte ve geleceğe dair olumlu beklentileri içermektedir. Umudun, bireyleri motive eden ve harekete geçiren bir itici güç olduğu ortaya çıkmaktadır. Katılımcılar, umudun sadece beklemekle değil, aynı zamanda hedeflere ulaşma yolunda çaba sarf etmekle ilişkilendirmektedir. Özellikle zorluklar karşısında bireyin kendine güvenmesinde ve bu durumla başa çıkabilmesinde umut, önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bunun yanı sıra araştırmaya katılan öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun geleceğe umutla baktıkları, hedeflerine ulaşma konusunda olumlu beklentilere sahip oldukları görülmüştür. Bu katılımcıların büyük bir kısmının aileleri, onlar için yaşama bağlanmanın en önemli kaynağı olarak ifade edilmiştir. Elde edilen sonuçlara ek olarak bazı katılımcıların ise, geleceklerini kötü ve belirsizlik içinde gördükleri gözlemlenmiştir. Geleceğe dair bu olumsuz perspektifin arkasında yatan nedenler çeşitli olmakla beraber, bu katılımcılar gelecekteki başarılarını üniversite sınavının sonuçlarına bağlamakta ve bu durum onları belirsizliğe sürüklemektedir.

Öte yandan, katılımcılar umutlu hissettikleri dönemlerde hedeflerine odaklandıkları ve bu hedeflere ulaşmak için aktif çaba gösterdikleri gözlemlenmiştir. Bu dönemlerde hedeflerine yönelik olumlu beklentiler taşıdıkları için motivasyonlarının yüksek oldukları gözlemlenmiştir. Katılımcıların umutsuz hissettikleri dönemlerde yaşadıkları duygusal deneyimlere bakıldığında ise farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu dönemlerde birçok katılımcının kötü hissettikleri, içlerine kapanarak depresif ve agresif bir tutum sergiledikleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte bazı katılımcıların çeşitli yöntemlerle umutsuzlukla başa çıkmaya çalıştıkları görülmüştür.

Katılımcıların umutsuzlukla başa çıkmada dini inanca sıklıkla başvurduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre inanç ile umut arasındaki ilişkinin dua ve namaz ibadeti, ahiret inancı, dinin rehabilite edici fonksiyonu ve tevekkül inancıyla kurulduğu gözlemlenmiştir. Dinin rahatlatma, teskin etme ve iç huzur sağlama yönünden etkili olduğuna dair ifadeler sıkça görülmüştür. Katılımcıların, özellikle çaresizlik ve umutsuzluk gibi durumlarda, din sayesinde problemlerinden uzaklaşarak psikolojik rahatlama deneyimledikleri anlaşılmıştır. Dikkat çekici bir nokta ise, iki katılımcının dini inanç ile umut arasında bir ilişki kurmamasıdır. Bu katılımcıların dinle ilgili kötü deneyimlerinin ve dindarlara karşı önyargılı bakış açılarının olması, dine yönelik tutumlarını da önemli ölçüde etkilemiş olabileceğini söylemek bulgular dahilinde mümkün gözükmektedir.

Nitekim dindarlığın çok boyutlu bir gerçeklik olması ve kişiden kişiye farklılık göstermesi kişilerin dindarlıkla ilgili algılarını da belli oranda şekillendirmektedir. Buna göre, araştırmanın neticesinde katılımcıların dindarlıkla ilgili algılarının iki şekilde biçimlendiği görülmektedir; ahlaklı olmak ve Allah'ın emir yasaklarını eksiksiz olarak yerine getirmek. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu ahlaklı olmanın dindarlığın bir ölçüsü olarak görmektedir geri kalan kısmı ise, Allah'ın emirlerini eksiksiz yerine getirmenin dindarlığın ölçüsü olarak görmekte ve bu sınırlar dahilinde hareket eden bir insanın ahlakının da güzelleşeceğine vurgu yapmaktadır. Buna göre, her iki bakış açısında da ahlaklı olmanın, dindarlığın ayrılmaz bir parçasını temsil ettiği sonucuna varılmaktadır. Göze çarpan bir diğer nokta ise, bu katılımcıların çoğunluğu dindarlığı bir başkası üzerinden değerlendirirken, sadece birkaç katılımcının kendi dindarlığını sorguladığı veya eleştirdiği gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak, araştırmanın bulgularına göre katılımcıların büyük bir çoğunluğu dini inanç ile umut arasında bir ilişki kurmaktadır. Ancak katılımcıların dindarlık algılarında ise, umuda yönelik belirgin bir bulguya rastlanılmamıştır. Katılımcıların dindarlık algılarında daha çok ahlaki değerlerin ön plana çıktığı görülmüştür. Aynı zamanda inanç ile umut arasındaki ilişkide, özellikle ibadetler ve dinin rehabilite edici fonksiyonunu önemli rol oynamaktadır.

Kaynakça

- Armağan, İbrahim. *Gençlik Gözüyle Gençlik: 21. Yüzyıl Eşiğinde Türkiye Gençliği*. İzmir: Kırksraklılar Vakfı Usadem Yayınları, 2004.
- Aydın, Ali Arslan. *Dini Ahlaki Makaleler Sohbetler*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1985.
- Ayten, Ali. *Tanrı'ya Sığınmak: Dini Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Bahadır, Abdülkerim. "Ergen Kişiliği Bağlamında Din-Kişilik İlişkisi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (2002), 111-123.
- Balaban, M. Rahmi. *Son Asrın İlim ve Fen Adamlarına Göre İlim-Ahlak-İman*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975.
- Bayraktar, Fatih. "Olumlu Ergen Gelişiminde Ebeveyn/Akran İlişkilerinin Önemi". *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi* 14/3 (2007), 157-166.
- Bloch, Ernst. *Umut İlkesi*. çev. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Bühler, C. vd. "Ergenlik Dönemine Toplu Bakış". çev. Sezen Zeytinoğlu. *Ergenlik Psikolojisi*. ed. Bekir Onur. 87-140. Ankara: Hacettepe Taş Kitapçılık, 2. Baskı., 1987.
- Cloutier, Richard. "Ergenlik Psikolojisinde Kuramlar". çev. Bekir Onur. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 27/2 (01 Ağustos 2019), 875-904. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000360

- Çağlayaner, Saadet. *Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına bağlı çalışan meslek mensuplarının mezuniyetleri ile psikolojik dayanıklılıkları ve umutları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çetin, Maksut. "Dindarlık-Ahlak İlişkisi ve Dini-Toplumsal Yansımaları". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 13 (2021), 83-106.
- Çiğdem, Emine. *Pansiyonda ve Ailesi Yanında Kalan Liseli Öğrencilerin Umut, Dindarlık ve Akademik Başarı Durumlarının Karşılaştırılması*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Dağcı, Abdullah. *Pozitif Psikoloji Bağlamında Umudun Dindarlıkla İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Doğan, Hümeysra Ahsen - Tokur, Behlül. "Dengeli Yaşam ve Dindarlık İlişkisi: Ankara Örneği". *Journal of Analytic Divinity* 5/3 (15 Aralık 2021), 131-149. <https://doi.org/10.46595/jad.1021746>
- Erbaş, Melda Meliha. "Duygusal Zeka". *Öğrenmede Bireysel Farklılıklar*. ed. Yunus Doğan. 121-138. İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2022.
- Frankl, Viktor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyan Us Yayın, 60. Baskı., 2019.
- Fromm, Erich. *Umut Devrimi*. çev. Şemsa Yeğin. İstanbul: Payel Yayınevi, 2. baskı., 1995.
- Garcia, Danilo vd. "On Lions and Adolescents: Affective Temperaments and the Influence of Negative Stimuli on Memory". *Journal of Happiness Studies* 11/4 (2010), 477-495. <https://doi.org/10.1007/s10902-009-9153-6>
- Güngörmüş, Kübra vd. "Hemşirelik Öğrencilerinin Psikolojik Dayanıklılıkları ve Etkileyen Faktörler". *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi* 6/1 (2015), 9-14.
- Haroz, Emily E. vd. "Measuring Hope Among Children Affected by Armed Conflict: Cross-Cultural Construct Validity of the Children's Hope Scale". *Assessment* 24/4 (2017), 1-12. <https://doi.org/10.1177/1073191115612924>
- Hayta, Akif. "İbadetler ve Ruh Sağlığı". *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. ed. Hayati Hökelekli. Ankara: Ankara Okulu, 2002.
- Hökelekli, Hayati. "Gençlik ve Din". *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. ed. Hayati Hökelekli. 11-29. Ankara: Ankara Okulu, 2002.

- Kandemir, Fatih. *Umut-İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016.
- Karaca, Faruk. "Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine". *Dini Araştırmalar* 6/16 (2003), 75-85.
- Kemer, Gülşah. *The Role Of Self-Efficacy, Hope, And Anxiety In Predicting University Entrance Examination Scores Of Eleventh Grade Students*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Koç, Mustafa. *Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Psikolojisinin Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Koç, Mustafa. "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (2004), 231-238.
- Kutlu, Hatice. *Ergenlerde Dua Tutumlarının Umutsuzluk Düzeyleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma: Erzurum Örneği*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *İnanç Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 1. bsk., 2013.
- Muuss, Rolf E. "Ergenlikte Kimlik Bunalımı". çev. Meral Çileli. *Ergenlik Psikolojisi*. ed. Bekir Onur. 199-208. Ankara: Hacettepe Taş Kitapçılık, 2. Baskı., 1987.
- Oğuz, Mahiyenur - Tokur, Behlül. "Erik Erikson'un Psiko-sosyal Gelişim Kuramı Bağlamında Erdemlilik". *İnsan, Din ve Erdemlilik*. ed. Mustafa Çakmak - Hüseyin Algur. 377-394. İstanbul: Dem Yayınları, 2022.
- Özbaydar, Belma. *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Baha Matbaası, 1970.
- Pargament, Kenneth I. vd. "God Help Me (II): The Relationship of Religious Orientations to Religious Coping with Negative Life Events". *Journal for the Scientific Study of Religion* 31/4 (1992), 504-513.
- Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. Çamlıca Yayınları, 10. Baskı., 2014.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kimi Örnek Almalı?* İstanbul: Şule Yayınları, 2. Baskı., 2014.
- Seyis, Sevda vd. "Ortaöğretim Öğrencilerinin Motivasyonları ve Duygusal Zekaları İle Akademik Başarıları Arasındaki İlişki". *Milli Eğitim* 197 (2013), 51-63.
- Snyder, C. R. vd. "Ppreferences of High and Low Hope People for Self Referential Input". *Cognition and Emotion* 12/6 (1998), 807-823.
- Steinberg, Laurence D. *Ergenlik*. çev. Figen Çok. Ankara: İmge Kitabevi, 1. bsk., 2007.

- Şimşek, Hasan - Yıldırım, Ali. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 12. Baskı., 2021.
- Tarhan, Sinem - Bacanlı, Hasan. "Sürekli Umut Ölçeği'nin Türkçe'ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *The Journal of Happiness & Well-Being* 3/1 (2015), 1-14.
- TDK. "Umut Ne Demek TDK Sözlük Anlamı". Erişim 08 Mart 2023. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=umut>
- Tiger, Lionel. "Hope Springs Internal". *Social Research* 66/2 (1999), 611-623.
- Tokur, Behlül. "Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (01 Temmuz 2014), 257-280.
- Tokur, Behlül. *İmtihan Psikolojisi Var Olmanın Hakkını Verebilmek: İmtihan*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Tokur, Behlül. *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2020.
- Tokur, Behlül. *Stres ve Din: Her Hal Gelip Geçicidir*. Çamlıca Yayınları, 2017.
- Tureng. "Tureng - umut - Türkçe İngilizce Sözlük". Erişim 08 Mart 2023. <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/umut>
- Uzun-Özer, Bilge. "Bir Grup Lise Öğrencisinde Akademik Erteleme Davranışı: Sıklığı, Olası Nedenleri ve Umudun Rolü". *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 4/32 (2009), 12-19.
- Ünal, Nurten. *Dini İnanç ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi (Üniversiteli Gençler Üzerine Bir Araştırma)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Yavuz, Adem. *18-25 Yaş Üniversite Gençliğinde Dini İnanç ve Umutsuzluk İlişkisi (Sakarya Üniversitesi Örneği)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Yavuzer, Haluk. *Çocuk Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 20. Basım, 2001.
- Yıldırım, İbrahim. "Akademik Başarının Yordayıcısı Olarak Yalnızlık, Sınav Kaygısı ve Sosyal Destek". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 167-176.
- Yıldız, Muhammed. "Üniversite Öğrencilerinde Duygusal Zekâ Yaşam Doyumu ve Depresyonun Cinsiyet ve Sınıf Seviyelerine Göre Etkileri" 6 (19 Aralık 2016), 451-474.
- Yılmaz, Mehmet. *Üniversite Gençliğinde Dua ve Umutsuzluk İlişkisi (Bayburt Üniversitesi Örneği)*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
7/2 (2023), 255-280.

DİB İhtisas Eğitim Programının (2018) Stufflebeam CIPP Modeline Göre Değerlendirilmesi

Evaluation of PRA Specialized Training Program (2018) According to Stufflebeam's CIPP Model

İbrahim Kurt

Dr., DİB-Vaiz

Phd. Presidency of Religious Affairs-Preacher
Ankara, Türkiye

E-Posta: ank_ibrahimkurt@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6829-8841

Zeki Salih Zengin

Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri
Bölümü

Prof, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Theology, Department of Philosophy
and Religious Studies
Ankara, Türkiye

E-posta: zekisalih55@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2354-8899

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13 Ekim/October 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 08 Aralık/December 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış/Winter

DOI: 10.46595/jad.1375320

Cite as / Atıf: Kurt, İbrahim-Zengin, Zeki Salih. "DİB İhtisas Eğitim Programının (2018) Stufflebeam CIPP Modeline Göre Değerlendirilmesi". *Journal of Analytic Divinity*, 7/2, 2023, 255-280.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/ **Etik Kurul İzni**

Etik onay, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından verilmiş olup 09.12.2021 tarihli ve 36 Numaralıdır. **Ethics Committee Permission**

Ethical approval was granted by Ankara Yıldırım Beyazıt University, Social and Human Sciences Ethics Committee and dated 09.12.2021 and numbered 34.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (İbrahim Kurt-Zeki Salih Zengin)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: İbrahi Kurt % 55-Zeki Salih Zengin % 45

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Toplumu din konusunda aydınlatmakla görevli Diyanet İşleri Başkanlığı, çeşitli alanlarda din hizmetlerini yürüten personeline yönelik hizmet içi eğitim kursları düzenlemektedir. Başkanlık teşkilatında görev yapan/yapacak nitelikli elemanları yetiştirmek amacıyla yürütülen eğitim-öğretim faaliyetlerinden biri de bugün itibariyle sayıları 12'yi bulan Diyanet Akademisi Başkanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Dini Yüksek İhtisas Eğitim merkezlerindeki "ihtisas eğitimi" olarak bilinen hizmet içi eğitim kurslarıdır. Günümüz Türkiye'sinde dinî ilimlerin ihya ve inşa mekânları olma potansiyelini barındıran bu merkezler, kurulduğu günden bu yana DİB'in kendi personeline kalifiye ettiği en önemli eğitim kurumu olmuştur. Eğitim kurumları, programlarını ihtiyaca cevap verebilirliği çerçevesinde süreç içerisinde farklı paydaşlarla değerlendirebilmektedir. Programın değerlendirilmesi hem kurum, hem birey hem de toplum açısından son derece gereklidir. Program değerlendirmede farklı yaklaşım ve modeller kullanılabilir. En genel anlamıyla bu değerlendirmelerin yaklaşımları hedefe ve sisteme dayalı, işbirlikçi/katılımcı odaklı değerlendirme yaklaşımları olarak ifade edilmektedir. Literatür incelendiğinde İhtisas eğitimi ve programı ile ilgili pek az çalışmanın yapıldığı, bu çalışmaların ise genellikle genel tanıtım odaklı nicel desenle yürütüldüğü, programın değerlendirildiği çalışmalarda ise belirli bir modelin takip edilmediği görülmektedir. Bu çalışmada İhtisas eğitim programı, sisteme/yönetime dayalı program değerlendirme yaklaşımlarından Stufflebeam'ın CIPP modeli kullanılarak değerlendirilmiştir. Çalışmada program değerlendirme modeli olarak CIPP modelinin kullanılmasının amacı, bu değerlendirmede amacın kanıtlamak olmayışı, geliştirme ve program hakkında karar verme yetkisine sahip kimselere bilgi vermek olması etkili olmuştur. Aynı zamanda araştırmacıya belirli esneklikler sağlaması ve süreç ve sonuç odaklı da yürütülebilmesi bu modelin tercih edilmesindeki bir diğer etken olarak ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Program Değerlendirme, Diyanet İşleri Başkanlığı, Dini Yüksek İhtisas Eğitimi, Diyanet Akademi, Stufflebeam, Cipp.

Abstract

The Presidency of Religious Affairs, which is responsible for enlightening the society about religion, organizes in-service training courses for its personnel who provide religious services in various fields. One of the educational activities carried out to train qualified personnel who serve/will serve in the Presidency organization is the in-service training courses known as "specialization training" in the Religious Higher Specialization Education centers operating within the Presidency of the Religious Academy, which number 12 as of today. These centers, which have the potential to be places of revival and construction of religious sciences in today's Turkey, have been the most important educational institutions where DIB has qualified its own personnel since the day it was founded. Educational institutions can evaluate their programs with different stakeholders within the framework of their responsiveness to needs. The evaluation of the program is an extremely positive situation for both the institution, the trainee and the society. Different approaches and models can be used in program evaluation. In the most general sense, the approaches of these evaluations are goal- and system-based, collaborative/participant-oriented evaluation approaches. In addition,

program evaluation can be implemented by internal evaluators (individuals from within the program or closely related to the program) and external evaluators (independent/experts from outside the program) or both, depending on the choice of the evaluator. In some evaluation studies, evaluation is made based on the general structure of the program, not within the framework of the model. When the literature is examined, it is seen that very few studies have been conducted on the specialization education and program, these studies are generally carried out with a general promotion-oriented quantitative pattern, and no specific model is followed in the evaluation of the program. Based on this, the study evaluated the specialization training program using Stufflebeam's CIPP model, one of the system/management-based program evaluation approaches. At the same time, it can be stated that another factor in choosing this model is that it provides certain flexibility to the researcher and can be carried out in a process and result-oriented manner.

Keywords: Program Evaluation, Presidency of Religious Affairs, Religious Higher Specialization Education, Religious Academy, Stufflebeam, Cipp.

Giriş¹

633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevleri hakkındaki kanunun 1. maddesine istinaden toplumu din konusunda aydınlatmakla görevli Diyanet İşleri Başkanlığı, çeşitli alanlarda din hizmetlerini yürüten personeline yönelik hizmet içi eğitim kursları düzenlemektedir. Başkanlık teşkilatında görev yapan/yapacak nitelikli elemanları yetiştirmek amacıyla yürütülen eğitim-öğretim faaliyetlerinden biri de bugün itibariyle sayıları 12'yi bulan Diyanet Akademisi Başkanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Dini Yüksek İhtisas Eğitim merkezlerindeki "ihtisas eğitimi" olarak bilinen hizmet içi eğitim kurslarıdır. Günümüz Türkiye'sinde dinî ilimlerin ihya ve inşa mekânları olma potansiyelini barındıran bu merkezler, kurulduğu günden bu yana DİB'in kendi personelini kalifiye ettiği en önemli eğitim kurumu olmuştur. Programın temel amacı, Başkanlık teşkilatında çalışacak müftü, vaiz, eğitim görevlisi vb. üst görevlerde çalışacak personeli ileri görevlere hazırlamak, personelin dinî kaynaklara doğrudan ulaşabilmelerini sağlamak, dinî konularda toplumun ihtiyaç duyduğu mütehassıs elemanları yetiştirmek ve personeli Arapça ve temel İslamî ilimler alanında yetkin kılmak olarak ifade edilebilir.²

İhtisas eğitim programı, hazırlık ve İhtisas alanı olmak üzere 2 ana bölüme ayrılmış, hazırlık programı 14 hafta ders, bir hafta sınav olmak üzere 15'er haftalık 2 dönem şeklinde yapılandırılmıştır. Hazırlık programında Dil Bilgisi, Okuma-Anlama, Yazılı-Sözlü Anlatım, Çeviri olmak üzere toplam 4 temel alan ve bu alanlarda elde edilmiş kazanımların kursiyerlerde beceri haline gelmesine katkı sağlayacak Mütalaa alanı bulunmaktadır.

¹ Bu çalışma, İbrahim Kurt tarafından Prof. Dr. Zeki Salih Zengin danışmanlığında tamamlanan Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yüksek İhtisas Eğitiminin Müftü-Vaiz Yeterlikleri Açısından Değerlendirilmesi başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² İbrahim Kurt, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yüksek İhtisas Eğitiminin Müftü-Vaiz Yeterlikleri Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 1.

İhtisas hazırlık programı Sarf, Nahv, Arapça Metin Okumaları, Belagat, Kur'an Meali, Arapça Yazılı-Sözlü Anlatım ve Çeviri derslerinden oluşmaktadır.³ İhtisas programı ise 14 hafta ders, bir hafta sınav olmak üzere her biri 15 haftadan oluşan 6 dönem olarak planlanmıştır. Dersler haftada 36 saatten oluşmakta, hazırlık ve ihtisas toplamında bu süre 4032 saat olarak uygulanmaktadır. İEP, Kur'an-ı Kerim, Tefsir, Hadis, Fıkıh, İslam Düşüncesi, Din Hizmetleri Uygulaması ve bu alanlarda elde edilmiş bilgilerin beceri haline gelmesine katkı sağlayacak Mütalaa alanlarından oluşmaktadır. Programda bu temel alanlara ait 28 ders bulunmaktadır.

Program ve programın geliştirilmesi ve değerlendirilmesi eğitimin planlandığı şekliyle devamı ve eğitim faaliyetlerine rehberlik sunabilmesi açısından son derece önemlidir. Tarihsel sürece bakıldığında İhtisas merkezleri üzerine program temelli bir çalışmanın yapıldığı görülse de bir model ve sistem bağlamında bütüncül bir değerlendirme çalışmalarına rastlanılamamıştır. Her bir çalışma, problemin yanında belirli bir ilgiden de kaynaklanır. Araştırmacının İhtisas kursunda eğitim almış olması, eğitim öğretim durumlarına ait değerlendirme ve tecrübeleri, çalışmanın temel çıkış noktalarından bir diğeri olarak kabul edilebilir.⁴ Bu kapsamda araştırmanın temel amacı, İhtisas eğitim programını Stufflebeam'ın CIPP bağlam, girdi, süreç ve ürün boyutlarıyla incelemek, temel problemi ise "İhtisas kursiyerlerinin İhtisas eğitim programına yönelik Stufflebeam CIPP (bağlam-girdi-süreç-ürün) bağlamındaki görüş ve değerlendirmeleri nedir?" olarak ifade edilebilir.

İhtisas eğitim programının değerlendirilmesinde sisteme/yönetime dayalı program değerlendirme yaklaşımlarından Stufflebeam'ın CIPP (bağlam-girdi-süreç-ürün) modeli kullanılmıştır. Bu modelin bağlam boyutunda; programın amaç ve kazanımları, programın halihazırdaki eğitim ihtiyaçlarını karşılama durumu, girdi boyutunda; muhteva, kaynak, kazanımların uygunluğu, öğrenme ve öğretme etkinlikleri ve eğitici nitelikleri, süreç boyutunda; uygulama, gelişime uygunluk, öğrenme ve öğretme sürecinin nitelikleri, eğitici ile kursiyer arasındaki işbirliği ve iletişim, ürün boyutunda ise kazanımların ne düzeyde elde edilebildiği ile ilgili sorular belirlenmiştir. Buradan hareketle ilgili literatür taranmış ve CIPP modelinin her bir boyutuna dair ortak temalar çıkarılmıştır.⁵ Bu temalar İhtisas eğitim programının CIPP çerçevesinde değerlendirilmesinde ölçüt olarak kabul edilmiştir. CIPP modeli kullanılarak yapılan çalışmalar incelendiğinde her bir çalışmada farklı ölçütlerle programın değerlendirildiği, söz gelimi öğretici nitelikleri bir çalışmada bağlam, diğer bir çalışmada ise girdi boyutunda incelenebilmektedir. Dolayısıyla yaptığımız ölçüt belirleme ile CIPP modelinin ilgili literatür kapsamında ortak temaları belirlenmiş ve bu temaların bundan sonraki yapılacak çalışmalara da kaynaklık etmesi öngörülmüştür.

³ Diyanet İşleri Başkanlığı, "İhtisas Eğitim Programı (2021)", 2021, 16.

⁴ Kurt, *Dini Yüksek İhtisas Eğitimi*, 4.

⁵ Kurt, *Dini Yüksek İhtisas Eğitimi*, 129.

Tablo 1. Stufflebeam CIPP Modeli Program Değerlendirme Ölçütleri

BAĞLAM
Ders amaçlarının açık ve anlaşılır olması,
Kazanımların, programın amaçları ve ilgili yeterliklere uygun oluşturulması,
Program konularının, belirlenen kazanımlarla tutarlılığı,
Programın, eğitim ihtiyaçlarını karşılayabilir olması, (olması gereken-eksikliği hissedilen dersler)
Programın teorik açıdan işlevsel, uygun olması,
Programın, öğrencilerin yeteneklerini ortaya çıkaracak şekilde planlanması,
Programın, öğrencilerin mevcut ihtiyaçlarına uygun oluşturulması,
Programın, kursiyerlerin gelecekteki ihtiyaçlarına uygun oluşturulması,
Program kazanımlarının ölçülebilir, gözlenebilir vb. ilkelere uygun olması.
GİRDİ
Programın uygulanabilmesi için ayrılan sürenin yeterli olması,
Eğiticilerin, alan yeterliklerine sahip olması,
Eğiticilerin, pedagojik formasyon yeterliklerine sahip olması,
Ders kaynak ve materyalleri ve öğretim yöntem ve tekniklerinin derslere uygunluğu,
Ders kaynak ve materyallerinin öğrencilerin öğrenmesini kolaylaştıracak şekilde planlanması,
Öğrenme ve öğretme durumlarının öğrenciye görelilik ve uygunluğu, (geleneksel/öğrenci merkezli)
Sınıf mevcudu ve fiziki ortamın eğitime elverişli olması,
Eğitim sürecinde öğrencilerin hazırbulunuşluklarının dikkate alınması.
SÜREÇ
Programın uygulama ve pratik yapma açısından işlevselliği/programın araştırma ve uygulamaya fırsat tanınması,
Programın, belirlenen süre ve uygulamalarla tamamlanabilirliği,
Öğrencilerin derslere aktif katılım durumu,
Eğiticiler ile öğrencilerin işbirliği-iletişim düzeyi,
Öğrenme sürecinin aktif, objektif ve kazanımlara uygun şekilde değerlendirilmesi,
Eğitim sürecinin destekleyici sosyo-kültürel etkinliklerle zenginleştirilmesi,
Eğitim planlama ve yönetiminin uygunluğu.
ÜRÜN
Öğrencilerin, program sonunda elde ettikleri bilgi, beceri ve yetkinlik düzeyleri,
Eğitim sonunda yüklenilecek göreve ilişkin öz tutum değerlendirilmesi,
Uygulanan programın, olması gereken en ideal program olma durumu.

1. Araştırmanın Yöntemi

DİB Dini Yüksek İhtisas eğitim programının Stufflebeam'in CIPP modeli çerçevesinde değerlendirilmesinin amaçlandığı çalışma, araştırmanın genel ve alt amaçlarına ulaşabilmek amacıyla karma yönteme göre tasarlanmıştır. Karma yöntemin kullanıldığı araştırmalarda nicel ve nitel veri toplama araçlarının avantajlı yönlerinden faydalanılarak çalışma daha kuvvetli hale getirilir. Aynı zamanda karma yöntem ile bütüncül bir anlayış ortaya konarak araştırma çeşitli yönlerden açıklanmış olur.⁶ Karma yöntem araştırmaları nicel araştırmanın zayıf olduğu "derinlik ve ayrıntı" ve nitel araştırmanın zayıf olduğu "genelleme ve tahmin" amaçlarına ulaşmada araştırmacıya alternatif bir yaklaşım sunmaktadır.⁷ Karma yöntemde farklı desenler bulunmaktadır.

⁶ Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler* (Ankara: Pegem Akademi, 2018), 43.

⁷ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2016), 325.

Araştırmada çalışmanın yapısına en uygun olan açıklayıcı desen kullanılmıştır. Bu desende önce nicel yöntemlerle veriler toplanır ve daha sonra bu verilerin analizinden yola çıkarak nitel veriler toplanır. Açıklayıcı desenlerin önemli avantajlarından biri nitel ve nicel veri toplama aşamalarının birbirinden ayrı zamanlarda yapılmasıdır. Bu nedenle araştırmacı açısından diğer karma yöntem desenlerine göre daha uygulanabilir bir süreç ortaya çıkmaktadır.⁸

Araştırmanın nicel boyutunda, betimleyici araştırma yaklaşımlarından tarama modeli-anket tekniği, nitel boyutunda ise yorumlayıcı araştırma yaklaşımlarından durum modeli-doküman incelemesi ve yarı yapılandırılmış görüşme teknikleri kullanılmıştır.

Araştırmanın nicel boyutunda örneklem belirlenmemiş, çalışma evreni üzerinden yürütülmüştür. Bu kapsamda araştırma evrenini 2018 programından mezun durumunda bulunan 2022 yılı İhtisas mezunları oluşturmaktadır. Araştırmanın evreni 280 kişiden oluşmakta olup çalışmaya toplam 219 kursiyer katılım sağlamıştır. Çalışmanın nitel boyutunda ise örneklem tablo 1’de görüldüğü üzere maksimum çeşitliliğe göre belirlenmiştir.

Tablo 2. Nitel Araştırma Örneklemi

Kurum/Kadro	Uzman	Mezun	Vaiz/Müftü
DİB Yönetici	4		
DİB Diyanet Akademisi	4	2	
DİB Taşra			8
Üniversite	2		
Toplam	10	2	8 Toplam: 20

Anket maddelerinin belirlenmesinde alanyazın taraması, uzman değerlendirmesi, pilot uygulama, etik kurul gibi tüm süreçler uygulanmış ve sonuçta anket maddelerine son hali verilmiştir. Mezunların program değerlendirmelerini içeren anket metninde; kişisel bilgiler ile ilgili 12, program değerlendirme ile ilgili de 74 madde olmak üzere toplamda 86 madde bulunmaktadır.

Nicel yöntem anket tekniği verileri betimsel istatistik tekniğiyle analiz edilmiştir. Ele alınan verinin temel özelliklerini tanımlamak için veri hakkında özet istatistikler, tablolar ve grafikler yardımıyla yapılan özetleme işlemine betimsel istatistik adı verilir.⁹ Verilerin analiz, betimleme ve yorumlanmasında IBM SPSS Statistics Version 22.0 (Statistical Package for Social Sciences) programı kullanılmıştır. İstatistiki verilerin nitel veriye çevrilmesi ve anlamlı bir yapıya kavuşturulması için SPSS verileri tablo haline getirilmiş, araştırmanın genel çerçevesi içerisinde gerekli yorum ve değerlendirmeler yapılmıştır. Araştırma verilerinin yorumlanmasında karma yöntem mantığına uygun olarak nicel ve nitel veriler birlikte yorumlanmıştır. Bu sayede bütüncül bir bakış sağlanmaya çalışılmıştır.

⁸ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 317.

⁹ Nuran Bayram, *Veri Analizi* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2012), 51.

Araştırmanın nitel boyutunda vaiz, müftü, uzman ve kursiyer gruplarına yönelik yarı yapılandırılmış görüşme formları hazırlanmıştır. Bu formların hazırlanmasında açıklayıcı desene göre önce nicel veriler elde edilmiş, buradan elde edilen verilere göre de nitel görüşme formları hazırlanmıştır. Görüşmeler, araştırma için en uygun tarihlerde genellikle yüz yüze olmak üzere gerçekleştirilmiş, görüşülenin izni alınarak görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Görüşmelerde elde edilen verilerin analizinde ise betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Bu verilerde V: kursiyer, T: taşra teşkilarında çalışan vaiz ve müftü, Y: DİB yöneticileri, Ü: üniversite akademisyenlerini ifade etmektedir.

Araştırmanın nicel geçerlik çalışmaları, içerik-kapsam geçerliği kapsamında Lawshe'nin içerik geçerliği oranı hesaplama yöntemiyle belirlenmiştir. Yönteme bağlı olarak program kazanımları ve yeterliklerden oluşturulan anket maddeleri, çalışmaya ait ön bilgilerle birlikte 20 uzmana mail ortamında ulaştırılmış ve maddeler hakkında kendilerinden değerlendirme yapmaları istenmiştir. Değerlendirilen formları 12 uzman geri göndermiştir. Uzmanların değerlendirme formlarına verdikleri cevaplar kapsam geçerlik indeksi aracılığıyla hesaplanmıştır. Buna göre maddelerin geçerlik değeri 0.88 olarak çıkmıştır. Bu yönteme bağlı olarak 12 uzman, ölçeğin içerik geçerliğine sahip olduğuna, ölçekteki maddelerin araştırmaya esas konu veya kavramları ölçebilecek nitelikte olduğuna onay vermiştir. Bu çerçeveden hareketle araştırmada kullandığımız anket ve görüşme formlarının içerik-kapsam geçerliğine sahip olduğu söylenebilir.

Araştırmanın güvenirliğinin belirlenmesi ise Cronbach's alpha tekniği ile belirlenmiştir. Araştırmada kullanılan nicel yöntem anket tekniğinin Cronbach's alpha değeri 0,965 olarak çıkmıştır. Sonuçta anketin alpha değerine karşılık gelen sözel ifadesinin "mükemmel" seviyede olduğu söylenebilir.

Tablo 3. Araştırmada kullanılan anket formlarının Cronbach's alpha değerleri

Mezun durumundaki kursiyerlere uygulanan anketin güvenirlik sonucu	
Cronbach's Alpha	N of Items
,965	76

2. Bulgular ve Yorumlar

2.1. İhtisas Programının Bağlam Değerlendirmesine İlişkin Veriler

Stufflebeam CIPP modelinin bağlam değerlendirme boyutunda programın amaç ve kazanımları, eğitim ihtiyaçlarının karşılanabilme düzeyi, ders amaç ve kazanımlarının açık, anlaşılır, gözlenebilir ve ölçülebilir oluşu üzerinden İhtisas programı incelenmiştir. Bu bağlamda araştırmada ilk olarak İhtisas eğitiminin amaçlarını ortaya çıkarılabilmek adına çalışma gruplarıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiş ve cevaplar aşağıda yer alan 3 ana tema etrafında şekillenmiştir.

Tablo 4: İhtisas eğitim programının temel amaçlarına dair görüşme verileri

Katılımcılar	Veriler
V.11, V.9, V.8, T.1, T.22, Y.11, Ü.5, Y.10, Y.9.	Arapçayı bütün yönleriyle öğretmek ve Temel İslam Bilimleri alanında tutarlı ve bütüncül bir bakış açısı kazandırmanın önemli ölçüde anahtarını vermek ve rehberlik sunmak ve bu çerçevede ilim adamı yetiştirmek.
V.1, V.3, V.5.	Programın temel amacı, orta seviyede Arapça öğretmek ve Temel İslam Bilimleri alanında tutarlı ve bütüncül bakış açısı kazandırmak.
V.2, Y.1, Y.3., T.4, T.6, T.12, V.4, V.12,	Vaiz, müftü ve ihtiyaç duyulan üst düzey kadroları yetiştirmek.

Yukarıdaki amaçlara bakıldığında her bir temanın bir diğerinden bağımsız olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte eğitimin amacının ilmî yeterliğin kazandırılması ve nitelikli personelin yetiştirilmesi gibi iki temel boyutta öne çıktığı söylenebilir. Sonuçta İhtisas eğitiminin tek bir amacının olmadığı, öncelikli amacının bir hizmet içi eğitim kurumu olarak kursiyerlerin Arapçayı öğrenmeleri ve Temel İslam Bilimleri alanında tutarlı ve bütüncül bir bakış açısını kazanmalarını sağlamak suretiyle kursiyerlere rehberlik etmek ve bu sayede de günün ihtiyaç duyduğu ilim adamlarının yetişmesini sağlamak olduğu söylenebilir.

Bu konuda;

Y.4 “İhtisas eğitiminin temel amacı hizmet içi eğitim olması hasebiyle kurum tarafından belirlenen müftü ve vaiz yeterliklerini kazandırmaktır. Vaiz ve müftülerin yetişmesi ve Arapça ana kaynaklara ulaşması önceliklidir. İlim adamı yetiştirmekten ziyade vaiz ve müftünün sahada etkin bir din hizmeti sunabilmesi kurumun öncelikli amacıdır.”,

Y.7 “Programların temel amaçları anlatılırken en nihai hedefleri ifade edilir. Temel amaç ve nihai amaç vardır. Arapçanın tüm yönleriyle öğrenilmesi mümkün değil. Bunun sadece İhtisaslardan beklenmesi veya İhtisasın sadece bu amacı gütmesi yerinde de değil. Kursiyer bize sıfırdan gelmiyor. Bu kursiyerlerin her birerinin İmam-Hatip ve İlahiyat geçmişleri var. Bu arkadaşlarımız belli bir düzeyde bazı noktaları daha önceden halletmiş olmaları gerekir. Bu amacın gerçekleştirilmesi için kursiyerin daha öncesinde belli bir mesafe kat etmesi gerekir her ne kadar bu temel amaç gözetiliyor da olsa.”,

V.2 “İhtisas eğitimi medrese geçmişi olmayan kimseler için hem İlahiyat hem de sonrası için ciddi bir eğitim ortamı sunuyor. Sadece Arapça ve İslamî ilimler alanında değil, diyanetin bir fabrikası olarak düşünülebilir. Program ciddi fakat uygulanabilirliği, hazmedilebilirliği mümkün görünmüyor. İslamî bütüncül bakış açısı kazandırabilmesi noktasında herkes için aynı amaçların gerçekleştirilmesi mümkün değil. İhtisasın amacı bana göre kendi ilmi eksikliklerimi tamamlamak, İhtisas okumam gerekliliğinin farkına vardım. Klasik kaynaklara ulaşabilme noktasında doktora eğitimiyle elde edilemeyecek bir ilim.”, ifadelerini kullanmışlardır.

CIPP modelinin bağlam değerlendirme boyutunda araştırılan hususlardan biri de eğitim ihtiyaçlarının ortaya çıkarılmasıdır. İhtisas eğitimindeki ihtiyaçların belirlenmesi amacıyla çalışma gruplarıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerde ortaya çıkan temalar/ ihtiyaçlar aşağıda tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 5. İhtisas eğitiminde olması gereken/eksikliği hissedilen derslere ilişkin görüşme verileri

Katılımcılar	Veriler
T.1,	Furû-ı fıkıh bazlı güncel problemler
T.2, T.4,	Siyer/İslam Tarihi
V.5, V.2,	Osmanlıca
V.3,	Dini Danışmanlık/Rehberlik/Psikoloji
V.1, V.6,	Yönetim-İletişim-Diksiyon eğitimi
T.9, V.7,	Mevzuat-Müftülük Stajı

İhtisas eğitiminde Arapça, Kur'an-ı Kerim, Temel İslam Bilimleri, İslam Düşüncesi ve Uygulama alanları ve bu alanlara ait alt dersler bulunmaktadır. İhtisas eğitiminin genel itibarıyla Arapça, Kur'an-ı Kerim ve Temel İslam Bilimleri alanında yeterli ve doyurucu bilgiyi sunduğu, yapılan araştırma sonuçlarından anlaşılmaktadır.¹⁰ Bununla birlikte İhtisas eğitiminden mezun olup halen müftü ve vaiz olarak görev yapan personele, İhtisas eğitiminde yer alan dersler dışında en fazla ihtiyaç duydukları ve olması gerektiğini düşündükleri dersler sorulmuş ve cevap olarak yukarıda yer alan dersler ifade edilmiştir. Buna göre mezunlar; İhtisas eğitiminden sonraki görev hayatlarında Siyer/İslam Tarihi, Osmanlıca, Psikoloji/Dini Danışmanlık/Manevi Rehberlik içerikli dersler, Yönetim ve Mevzuat ve Furû-ı Fıkıh derslerine ihtiyaç duymaktadırlar. Aynı durum Ekşi tarafından yapılan araştırmada da görülmektedir. Buna göre İhtisas kursiyerleri eğitim programında yer almamasına rağmen en fazla ihtiyaç duydukları dersleri sırasıyla Siyer,¹¹ Diksiyon/İletişim becerisi, Din Psikolojisi ve Sosyolojisi olarak ifade etmişlerdir.¹² Aynı ihtiyaç görevde bulunan vaizlerce de belirtilmektedir. Buna göre vaizler Başkanlık tarafından kendilerine en fazla diksiyon ve iletişim konularında hizmet içi eğitimlerin düzenlenmesini istemektedir.¹³

V.1 bu konuda "Ben özellikle burada furû-ı fıkıh önemsiyorum. Görevimiz esnasında en fazla karşılaştığımız konular furû-ı fıkıh ağırlıklıdır. İhtisasta usule daha çok önem veriliyor. Furû-ı fıkıh tamamen klasik kaynaklardan okuduğumuz için belki akılda kalmayabiliyor. En azından bir ilmihal-ders-güncel meselelerle alakalı örneğin güncel-yeni meselelerle ilgili dersler eklenmesi gerekiyor.",

V.3 "Dini bilgilerin dışında hayatın içerisinde çok farklı soru veya sorunlarla karşı karşıya kalabiliyoruz. Deprem sürecindeyiz. Dini Danışmanlık ve Manevi Rehberlik şu süreçte en önemli

¹⁰ Kurt, *Dini Yüksek İhtisas Eğitimi*, 322.

¹¹ Seyid Enes Dinç, *Diyanet İşleri Başkanlığı İhtisas Eğitimi Üzerine Bir Araştırma* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 110.

¹² Yakup Ekşi, *Dini Yüksek İhtisas Merkezlerinin Eğitim Süreçlerinin Öğrenci Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 41.

¹³ Mücahit Arpacı, "Diyanet İşleri Başkanlığı Vaaz Hizmetleri", *Din Hizmetleri Sempozyumu* 1/1 (2008), 214.

alanlardan biri. Din görevlilerinin halkla iletişimi nasıl olmalı diye halk ve cemaatle iletişim konusunda psikolojik derslere ihtiyacımız var. Bugün sadece deprem değil, yarın insanlığın hayatını etkileyen psikolojik, sosyolojik vb. konularla da karşı karşıya kalabilmemiz çok muhtemel. Bundan dolayı farklı eğitimlerle donanımlı olmalıyız.”,

T.1. “En başta müftülük stajı. Orada kursiyer yetiştiriliyor. Bir sınavla müftü oluyor veya vaiz yapılıyor. Gittiği yerde de müftü olmuyor. Personel nasıl hareket edeceğini bilmiyor. İhtisas son dönemde uygulamalı staj yapılmalı.” ifadelerini kullanmaktadırlar.

Yukarıda görüldüğü üzere vaiz ve müftülerin en fazla ihtiyaç duydukları konuların başında Siyer/İslam Tarihi, İdare-Yönetim ve Mevzuat, Osmanlıca, Dini Danışmanlık ve Rehberlik konuları gelmektedir. Kursiyer ve mezunlarca en fazla eksikliği hissedilen derslerden bir diğeri uygulama ve saha boyutu olan İdare-Yönetim ve Mevzuat konularıdır.

Bağlam değerlendirmesinde incelenen diğeri bir husus da programın amaç ve kazanımlarının açık, anlaşılır, gözlenebilir, tutarlı olması, amaç ve kazanımların mevcut ve gelecekteki eğitim ihtiyaçlarını karşılayabilir olmasıdır. Bu hususlar belirlenen değerlendirme ölçütleri üzerinden araştırılmış ve ilgili derslere uyarlanmıştır. Gerektiğinde görüşme verilerinden de yararlanılarak araştırma verileri zenginleştirilmiştir.

Tablo 6. Hazırlık programı derslerinin amaçlarına ilişkin anket verileri

Programdaki derslerin amaçları açık ve anlaşılardır.	f	%
Kesinlikle katılıyorum	72	32,9
Katılıyorum	132	60,3
Kararsızım	15	6,8
Katılmıyorum	5	2,3
Kesinlikle katılmıyorum	0	0
Toplam	219	100,0

Yukarıdaki tabloya göre araştırma kapsamındaki kursiyerler; “İhtisas programındaki derslerin amaçlarını açık ve anlaşılır bulma” konusunda son derece olumlu düşünmektedirler. Programın kazanımları eğitim bilimleri çerçevesinde incelendiğinde de aynı olumlu durumun bulunduğu, kazanımların genellikle açık, anlaşılır ve birbirleriyle tutarlılık gösterdikleri, bununla birlikte gibi ilkelere uygun olmayan kazanımların da bulunduğu söylenmelidir.

Bununla birlikte; kazanımların önemli bir bölümünün ölçülebilir ve gözlenebilir olmayan alan ifadeleriyle belirlendiği, kazanımların yazımında kapsam ve sınırlılık, aşamalık (kolaydan zora) ve binişiklik ilkelerine uygun olmayan kazanımların bulunduğu, Fıkıh, Tefsir ve Hadis alan kazanımlarının bütünleşik olarak ifade edilip ilgili ders muhtevası çerçevesinde yeterli kazanımın belirlenmediği söylenebilir.

CIPP modelinin bağlam boyutunda incelenmesi gereken bir başka husus ise programın kursiyerlerin mevcut ve gelecekteki ihtiyaçlarını karşılayabilme durumudur.

Tablo 7. Programın kursiyerlerin mevcut ve gelecekteki ihtiyaçlarını karşılayabilme durumuna ilişkin anket verileri

Alan/Ders	%	%
Arapça	90	10
Kur'an-ı Kerim	75	25
Tefsir	90	10
Hadis	83	17
Fıkıh	85	15
İslam Düşüncesi	68	32
Din Hizmetleri Uygulaması	65	35
Ortalama	%79	%20.5

Yukarıda yer aldığı üzere kursiyerler programın kendilerinin mevcut ve gelecekteki eğitim ihtiyaçlarını karşılama düzeyi hakkında alanlara göre farklı değerlendirme yapmışlardır. Buna göre kursiyerler programın ihtiyaçlarını karşılama durumu açısından alanları sırasıyla Arapça, Tefsir, Fıkıh, Hadis, Kur'an-ı Kerim, İslam Düşüncesi ve Uygulama alanı olarak ifade etmişlerdir. Buna göre programın Arapça, Tefsir, Fıkıh ve Hadis alanlarında tamamen uygun ve yerinde, Kur'an-ı Kerim alanının kabul edilebilir düzeyde, İslam Düşüncesi ve Din Hizmetleri Uygulaması alanının ise kursiyerlerin mevcut ve gelecekteki ihtiyaçlarını karşılamada eksik olduğu söylenebilir. İhtisas eğitiminin pratik boyutunun kazandırılmasında önemli bir alan olan Uygulama ve İslam Düşüncesi alanının, önemli ölçüde kursiyerlerin mevcut ve gelecekteki ihtiyaçlarına/kendilerinden beklenen yeterliklere göre belirlenmediği söylenmelidir. Bununla birlikte eğitim ihtiyacı noktasında kursiyerler Siyer-İslam Tarihi, Osmanlıca, Dini Danışmanlık ve Rehberlik, Yönetim ve Mevzuat, Staj Uygulaması ve Fırû-ı Fıkıh derslerini önemli bir ihtiyaç olarak görmekte olup bu derslerin programa dahil edilmesinin uygun olacağını ifade etmektedirler.¹⁴

2.2. İhtisas Programının Girdi Değerlendirmesine İlişkin Veriler

Stufflebeam CIPP modelinin girdi değerlendirmesinde; eğitim programı ve öğeleri mikro düzeyde incelenir, amaç ve kazanımların hizmet içi eğitim kursunun hedefleriyle tutarlılığı değerlendirilir. Aynı zamanda öğretim materyalleri, stratejileri ve öğreticilerin nitelikleri de bu değerlendirme kapsamındadır. Yapılan bu değerlendirme sonucunda programın güçlü ve zayıf yönleri belirlenmiş olur.

¹⁴ Kurt, *Dini Yüksek İhtisas Eğitimi*, 189.

Tablo 8. Hazırlık programına ayrılan sürenin yeterlik durumuna ilişkin anket verileri

Ders programının uygulanabilmesi için ayrılan süre yeterlidir.				
	Hazırlık dönemi		İhtisas dönemi	
	f	%	f	%
Kesinlikle katılıyorum	52	23,7	41	18,7
Katılıyorum	100	45,7	78	35,6
Kararsızım	22	10,0	26	11,9
Katılmıyorum	34	15,5	47	21,5
Kesinlikle katılmıyorum	11	5	27	12,3
Toplam	219	100,0	219	100,0

Yukarıdaki tabloya göre araştırma kapsamındaki kursiyerler; “hazırlık dönemi ders programının tamamlanabilmesi için ayrılan süre” konusunda -kararsızlar dağıtıldığında- %75 olumlu, %25 oranında ise olumsuz, İhtisas programı hakkında ise -kararsızlar dağıtıldığında- %65'i süreyi yeterli, %35'i ise eksik bulmaktadır. 2021 yılında kursiyerlerle yapılan bir araştırmada İhtisas eğitimi için belirlenen süreyi yeterli bulanların oranı %57, çok kısa bulanların oranı ise %31 düzeyinde çıkmıştır.¹⁵

İhtisas eğitimi, örgün tarzda devam eden bir hizmet içi eğitim kursudur. Sürenin uzun, programın yoğun, içeriğin de kapsamlı olması itibariyle hem hazırlık programı, hem de İhtisas programına ayrılan süre; kursiyerlerce en fazla eleştirilen hususlar arasında yer almaktadır. DMK'nın memurların hizmet içi eğitimi ile ilgili kararları kapsamında İhtisas eğitimi için belirlenen süreler farklı zamanlarda denenmiş ve tecrübe edilmiştir. Sonuçta 1976 yılından bu yana devam eden İhtisas eğitiminde Başkanlıkça mevzuat çerçevesinde en uygun sürenin halen uygulamada olan eğitim süresi olduğuna karar verilmiştir.

Kursiyerlerin eğitimlere katılmadan önce Arapça bilgi birikimleri ve alt yapıları ölçülmektedir. Bundan dolayı eğitimlerde her ne kadar aşama gözetilse de kursiyerlerin belirli ve önemli noktaları bildiği veya bilmek durumunda olduğu varsayılmaktadır. Eğitimin yoğunluğu ve sürenin kısıtlı oluş düşüncesi, kursiyerlerin geçmiş tecrübeleri ve ilmî alt yapılarınca farklı şekillerde değerlendirilebilmektedir. Söz gelimi klasik veya modern Arapça ve Temel İslamî ilimler eğitimi almış kursiyerlere hazırlık için belirlenen süre normal veya yeterli gelebilirken, daha önceki eğitim hayatında klasik okumalara vukufiyeti olmayan, Arapça konusunda ilgi ve yönelimi yeterli seviyede olmayan kursiyerlere ise bu süre çok az ve kısıtlı gelebilmektedir.

Bununla birlikte hazırlık programına ayrılan süre ile ilgili şunu ifade etmekte yarar bulunmaktadır. 2018, 2021 ve 2023 hazırlık programları içerik açısından aynı olmakla birlikte 2018 programında bu dönem için belirlenen 1440 ders saati, 2021 programında 1080, 2023 programında ise 1008 saate düşürülmüştür. Ders saatleri düşürülürken alan için belirlenen kazanım sayısı artırılmış, 2018 programında 79 olan kazanım sayısı 92'ye

¹⁵ Ekşi, *İhtisas Eğitim Süreçlerinin Değerlendirilmesi*, 42.

yükseltilmiştir. Dolayısıyla kursiyerlerin hazırlık dönemi ders programının uygulanabilmesi için ayrılan süreyi yeterli bulmamalarının haklı gerekçeleri bulunduğu söylenebilir.

Hazırlık dönemi ders programının süresi konusunda kursiyerler %75 olumlu düşünürken İhtisas dönemi bu konudaki olumsuzluk daha da artmış ve yeterli bulanların oranı %65'te kalmıştır. Programın yoğun içerikli yapısı kursiyerlerin bu düşünceye sahip olmalarında önemli bir etkidir. İhtisas eğitimi için ayrılan süre hakkında DİB ve üniversite uzmanları, müftü, vaiz ve mezun durumundaki kursiyerler ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerde ağırlıklı sonuç, İhtisas eğitimi için ayrılan sürenin yeterli olmadığıdır. Bununla birlikte azımsanmayacak düzeyde sürenin yeterli olduğunu ifade eden personel de bulunmaktadır.

Süre konusunda hedeflerin önemli oranda gerçekleşmesini öne sürenler kategorisinde yer alıp DİB eğitim görevlisi kadrosunda görev yapmakta olan Y.9 bu konu hakkında; *"Program yoğun şekilde yapılandırıldı. Günde 5 sayfa okunması planlanan Tefsir dersinde en fazla 3 sayfa okunabiliyordu. Fakat bu 3 sayfalık analizler kursiyere bütüncül bakış kazandırıyor. Bu şikâyet programın tamamlanamamasından kaynaklı. Maksat hâsıl oldu mu? %51'lik bölümün eğitim görevliliği isteyebilmesi, maksadın hâsıl olduğunun göstergelerinden biridir."*

Sürenin hedefleri karşılamada önemli oranda yeterli olduğunu düşünen ve geçmişte DİB bünyesinde önemli görevlerde bulunup halen üniversitede öğretim üyesi olarak görev yapan Ü.6. ; *"Eğitim süreci, teorik ve pratik açıdan bütün ilmi müktebatı edinmeye yeterli bir zaman sunmamaktadır. Ancak kursiyerlerin önemli bir alt yapıya sahip olarak eğitime katılmış olmaları, süreçte öğrendikleri ve öğrenmeyi de öğrendikleri açılarından bakıldığında bu sürecin yeterli olduğunu düşünüyorum."*

Yine süreyi yeterli bulanlar kategorisinde bulunup DİB'de idari görevi olan Y.4. sürenin yeterliliği hakkında; *"Süre yeterlidir. Eğitimde öğreticinin rehber ve kılavuz, kursiyerin de bilgiyi pasif bir şekilde alan değil, alıp yapılandıran bir rolde olmasını önemsiyoruz. Sürenin yeterliliği konusunda asıl problemin kullanılan doğru olmayan öğretim yöntem ve tekniklerinden kaynaklı olduğunu düşünüyorum."*

Yine bu kategoride fikir beyan edip DİB'de idari görevi olan Y.5. sürenin yeterliliği hakkında; *"Eğitim süresinin yeterli oluşu ile ilgili programa dair tüm bileşenlerin birlikte değerlendirilmesi gerekir. Program süresince olabildiğince ana maddeler hiçbir zaman gözden kaçırılmaz veya atlanmaz. Programın hedefi gerçekleşir. En iyi şiir iyi bir yorumcunun elinde iyiye, kötü bir yorumcunun dilinde de kötüye dönüşebilir. Bileşenlerin birlikte değerlendirilmesi gerekir..."* ifadelerini kullanmışlardır.

Görüşmelerde farklı çevrelerce programın yoğunluğu nedeniyle süreyi yeterli bulmayanlar kategorisi, en fazla ifade edilen cevaplar arasında yer almaktadır. Süreyi yeterli bulmayanlar konu hakkında;

Diyaret Akademi merkezinde yönetici pozisyonunda bulunan Y.1. ; *“Program çok teorik. Çok doğru. Mesleki eğimlerde teoriden ziyade pratiğe katkı sağlanması gerekir.”* DİB’de idari görevi olan Y.2. bu konuda; *“Pratik yapılamama noktasında hak veriyorum. Pratik ve alandan daha üst seviyeye ulaşmak için geliyorlar. Pratikten teoriye geliyorlar. Niye, çünkü pratikte yaptığı işi daha güzel yapabilmek için. Belirlenen sürede eğitimin tamamlanamaması bizim eksikliğimiz. Evet, bu eksikliği herkes biliyor. Kursiyer de bu konuda istekli değil diye düşünüyorum.”*,

Dini Yüksek İhtisas merkezinde eğitim görevlisi olarak görev yapan Y.10 belirlenen sürenin yeterli olmayışı hakkında; *“Bu konuda çok haklılar. Programımız yoğun. Programın daha çok yetiştirilebilir olmasını önemsiyoruz. Yetiştiremediğimiz kısımları da mütalaalarda karşılıyoruz. Fakat İhtisas eğitimine gelen kursiyer, öncesinden bu yoğunluğu bilerek geliyor, dolayısıyla garipsenmemesi gerekiyor.”*

İhtisas eğitimindeki süre ile ilgili; uzman, vaiz, müftü ve 2022 yılı mezunlarından alınan en güçlü cevap, programın yoğun teorik yapısı nedeniyle sürenin yeterli olmayışıdır. Bununla birlikte 2023 yılı İEP incelendiğinde bu alan için belirlenen toplam ders saatinin 2880’den 3024’e çıkarıldığı görülmüştür. Bu yönüyle bakıldığında yapılan değişiklik olumlu olarak yorumlanabilir.

Tablo 9. Eğitim görevlilerinin pedagojik formasyon durumlarına ilişkin anket verileri

Eğitim görevlileri, pedagojik formasyon ilkelerine riayet etmektedir.		
	f	%
Kesinlikle katılıyorum	47	21,5
Katılıyorum	92	42
Kararsızım	40	18,3
Katılmıyorum	28	12,8
Kesinlikle katılmıyorum	12	5,5
Toplam	219	100,0

Yukarıdaki tabloya göre araştırma kapsamındaki kursiyerler; *“eğitim görevlilerinin ders sunuş yeterliklerine ilişkin değerlendirmeleri”* konusunda -kararsızlar dağıtıldığında-%72 olumlu, %28 oranında ise olumsuz düşünmektedir. Eğitimde bilgi yanında bu bilgiyi aktarabilecek yöntem ve tekniklerin de bilinmesi önemlidir. Dolayısıyla programın anlaşılabilir, düzeye ve dersin gerektirdiği yöntem ve tekniklere uygun şekilde sunabilecek eğitim görevlilerinin bulunması önemlidir. Bakıldığında kursiyerlerin %30’unun bu konuda olumsuz düşünce içerisinde oldukları görülür. Bu durumu daha ayrıntılı anlayabilme adına vaiz ve müftü gruplarıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerde temelde iki görüş ön plana çıkmaktadır: *“Eğitim görevlilerinin formasyon, ders sunuş yeterliği, derse ilgi uyandırabilme, ihtiyaç hissettirme vb. yöntem ve teknik*

konularında genel itibariyle yeterli olduğu” ve “Eğitim görevlilerimizin formasyon, ders sunuş yeterliği, derse ilgi uyandırabilme, ihtiyaç hissettirme vb. yöntem ve teknik konularında ciddi eksikliklerinin bulunduğu”.

Bu konuda;

T.3 “Hocalarımızda pedagojik formasyon eksikliği var. 10 hocadan 8’i bu şekilde ancak bunlardan 2’si olumlu diyebilirim. Daha çok pedagojik formasyon eksikliğini hissettiğimiz hocalarımız var. Hocalarımız genellikle medrese usulü okuyor ve geliyorlar. Bu da genellikle hocalarımızı müfredatı yetiştirme konusuna sevk ediyor. Dersin anlaşılmasını sağlamak ise ikinci planda kalıyordu.”

V.2 “Eğitim görevlileri genel anlamda kursiyerleri derse katma konusunda yeterli idi. Hocalarımız derse hâkimdi fakat usul ve yöntem açısından sıkıntılar vardı.”

V.4 “Bu durum hocalara bağlı, bu yeterliklere bağlı olan hocalar olduğu gibi kendisini materyal ve yöntem olarak geliştirmemiş hocalarımız da bulunuyor. Her bir hocamız bunu yapamayabiliyor. Fakat sadece geçmiş bilgi ve notlarından yola çıkarak konuyu sunan hocalarımız derse ilgi uyandıramıyor bunun yanında kendisini yenilemiş ve yeni şeyler söyleyebilen hocalarımız ders sunuş yeterliği konusunda oldukça verimli oluyor.” ifadelerini kullanmışlardır.

Araştırma kapsamında eğitim görevlilerinin kendi alanlarında ilmî bilgi-birikim yeterliğine sahip olduğu söylenebilirken ders sunuş yeterlikleri açısından aynı olumlu durumun bulunduğu söylenemez. İhtisas eğitimi sürecinde derslerin genellikle takrir metoduyla işlenmesi, klasik ve metne bağlı zihniyetin hâkim olması da bu olumsuzluklara etki edebilmektedir. Eğitim görevlilerinin hizmet içi eğitimlerle ders sunuş yöntem ve teknikleri konusunda bilgilendirilmesi, eğitim sürecinde kursiyerlerden geri dönütlerin alınması ve sürecin takip edilmesi bu noktada verimliliği artıran hususlardan olacaktır. Araştırma sonuçlarımızı ilgili diğer araştırmalar destekler niteliktedir. Nitekim 2022 yılında yapılan bir çalışmada İhtisas kursiyerlerinden “eğitimin etkin ve verimli şekilde sürdürülebilmesi” konusunda öneriler alınmış ve kursiyerler bu konuda en fazla “eğitim görevlilerinin formasyon/ders sunuş yeterliklerinin artırılması” cevabını vermişlerdir.¹⁶

Tablo 10. Eğitim görevlilerinin alan yeterliklerine ilişkin anket verileri

Alan/Eğitim Görevlileri	%	%
Hazırlık dönemi Eğt. Gör.	90	10
Tefsir Eğt. Gör.	97	2
Hadis Eğt. Gör.	96	17
Fıkıh Eğt. Gör.	97	15
İslam Düşüncesi Eğt. Gör.	75	25
Din Hizmetleri Uyg. Eğt. Gör.	75	25
Ortalama	%88	%12

¹⁶ Dinç, İhtisas Eğitimi Üzerine, 120.

Yukarıdaki tabloya göre araştırma kapsamındaki kursiyerler Eğitim görevlilerini alan yeterlikleri bakımından sırasıyla Fıkıh, Tefsir, Hadis, Arapça, İslam Düşüncesi ve Din Hizmetleri Uygulaması alanı eğitim görevlilerini yeterli bulmaktadır. Buna göre eğitimcilerin Temel İslamî ilimler açısından alan yeterliklerine son derece haiz oldukları, bunun yanında diğer alanlarda ise alan yeterliklerine sahiplik konusunda bazı eksikliklerin bulunduğu kursiyerlerce ifade edilmiştir. Kursiyerlerin önemli çoğunluğu, Arapça ve Temel İslam Bilimleri eğitim görevlilerini nitelik, donanım ve alan yeterlikleri açısından daha olumlu bulmakta iken İslam Düşüncesi eğitim görevlilerinde aynı olumlu durumun bulunmadığı söylenebilir. İslam Düşüncesi, farklı uzmanlık becerilerini gerektiren bir alandır. Yapılan araştırmada alana yönelik olumsuz bakışın nedenleri araştırıldığında karşımıza; alan derslerine uzmanı olmayan görevlilerin girmesi, derse ayrılan süre ve kısmen de olsa kursiyerlerin İslam Düşüncesi alanı derslerini gerekli görmeyişi çıkmaktadır. Aynı durum Uygulama alanında da karşımıza çıkabilmektedir. Uygulama alanı ise eğitimin çıktısı konumunda bulunan vaiz ve müftü özel yeterlikleri ile önemli ilişkisi bulunmaktadır. Diğer ifadeyle vaiz ve müftü özel yeterliklerinin önemli çoğunluğunu kazandırabilecek alan Uygulama alanıdır. Bu açıdan alanın, görev esnasında eksikliği veya faydası en fazla hissedilecek alanlardan biri olduğu ifade edilmelidir.

Bu konuda;

V.1 *“Eğitim görevlileri -özellikle son dönemde görevlendirilen eğitim görevlilerini kastediyorum- kaliteli ve nitelikli. Bu noktada branşlaşmanın önemli olduğunu düşünüyorum. Özellikle Fıkıh alanında bizim İhtisas son derece kaliteli idi. Tefsir vb. temel İslam ilimlerine yönelik dersler ve görevlileri gayet yeterli ve donanımlı iken İslam Düşüncesi, Uygulama alanlarına yönelik dersler ve görevlilerinde aynı fikirde değilim. Uygulama alanı da yeterli değil.”*

T.3 *“Eğitim görevlileri Arapça ve Temel İslam Bilimleri alanında genel anlamıyla donanımlı. Özellikle Fıkıh. Ancak İslam Düşüncesi, Kelam, Tasavvuf, vb. alanlarına dair bizzat uzman hoca bulunmuyor. Bu da eksiklik olarak görülebilir. İslam Düşüncesi alanı bu konuda eksik kalıyor.”*

Y.9 *“Hocaların ana dal ve yan dalları burada etkili olabilmekte. İslam Düşüncesi alanının ders kredisi yeterli değil. İçimizde İslam Düşüncesi alanında görev yapan eğitim görevlileri az. Yetkinlik alanı olan hoca az. Belki de yok. Fakat ana branş olarak da girilse 2 saatlik kredide bu derse yönelik olumlu kazanımların elde edilebilmesi mümkün değil. Program yüzeysel olarak ancak motivasyon sağlıyor. Kursiyerler Temel İslam Bilimleri alanındaki eğitim görevlilerini doyurucu bilgiden dolayı seviyorlar. Çünkü program da buna imkân sağlıyor ders saatleri açısından. Felsefenin uygulanabilirliği program itibarıyla mümkün değil. Yüzeysel oluyor. Din Hizmetleri Mevzuatı için de aynı şey geçerlidir. Teftiş, Diyanet, gençlik merkezleri, vb. bu sene ilk defa 3 haftalık programla uygulama yapıldı.”*

Ü.5 "İhtisaslarda Temel İslam Bilimleri ekseninde bir eğitim ortamı var. Tefsir, Hadis Fıkıh alanı hocaları da değişebilir kendi aralarında. Çoğunlukla yeterlidir diyebiliriz ama yeterli görmediğimiz hocalarımız da vardı. Fakat genel olarak Temel İslam Bilimleri alanı eğitim görevlilerinin alana yönelik nitelik ve donanımları diğer alanlardan daha fazla." ifadelerini kullanmışlardır.

Yukarıda yer alan cevaplardan anlaşılacağı üzere; Arapça ve Temel İslam Bilimleri alanı derslerini veren eğitim görevlileri, alanlarının gerektirdiği nitelik ve donanımlara önemli ölçüde sahiptir. Bunun yanında İslam Düşüncesi eğitim görevlileri; alanın gerektirdiği nitelik ve donanımlar açısından son derece eksik görünmektedirler. Bununla birlikte alan fark etmeksizin kısmen de olsa kendini yenilememiş ve geliştirememiş görevlilerin bulunduğu da söylenebilir.

Bununla birlikte kursiyer-vaiz ve müftülerce en fazla eleştirilen konuların başında derslere alanında uzman olmayan öğreticilerin girmesi gelmektedir. İhtisas merkezlerine eğitim görevlisi alımlarında temel branşlar Fıkıh, Tefsir, Hadis, Kıraat ve İslam Düşüncesi olarak belirlenmişken görevli alımlarında sadece Fıkıh, Tefsir ve Hadis alanlarından değerlendirme yapılmaktadır. Arapçanın her bir eğitim görevlisi adayında bulunduğu varsayılmaktadır. İslam Düşüncesi alanı derslerine giren uzman öğreticisi bulunan İhtisas merkezleri ise sınırlıdır. Buradaki ihtiyaç da yan branş olarak derse giren eğitim görevlileriyle karşılanmaktadır. Bu durum da ayrı bir problem alanını ortaya çıkarmaktadır. Çünkü bir eğitim görevlisinin Fıkıh, Mezhepler Tarihi, Mantık, Sarf gibi ilimlerin tümünde uzmanlık elde edebilmesi neredeyse mümkün görünmemektedir. Sonuçta kursiyerlerce en fazla eleştirilen hususlardan biri de bu anlamda alanında uzman öğreticilerin derse girmeyişidir. Bir eğitim görevlisinin alanı olmadığı halde sadece ihtiyaç bulunduğu için diğer derslere girmesi, eğitimin ruhuna aykırı görünmektedir.¹⁷

Tablo 11. İhtisas eğitiminde uygulanan öğretim yöntem ve tekniklerine ilişkin anket verileri

İhtisas eğitiminde uygulanan öğretim yöntem ve teknikleri, programın kazanımlarını gerçekleştirebilmemize uygun şekilde oluşturulmuştur.		
	f	%
Kesinlikle katılıyorum	46	21
Katılıyorum	110	50,2
Kararsızım	38	17,4
Katılmıyorum	18	8,2
Kesinlikle katılmıyorum	7	3,2
Toplam	219	100,0

¹⁷ Kurt, *Dini Yüksek İhtisas Eğitimi*, 180.

Yukarıdaki tabloya göre araştırma kapsamındaki kursiyerler; “İhtisas eğitiminde uygulanan öğretim yöntem ve tekniklerini, programın kazanımlarını gerçekleştirebilmelerine uygun şekilde oluşturulması” konusunda –kararsızlar dağıtıldığında- %80 olumlu, %20 oranında da olumsuz düşünmektedir.

İhtisas eğitim programında, programın uygulanmasında kullanılacak yöntem ve teknikler belirlenmemişken bu durum eğitim görevlilerinin inisiyatiflerine bırakılmıştır. Programın uygulama esaslarında bu konuda “eğitim görevlisi tarafından kursiyerlerin ilgi, ihtiyaç ve beklentileri tespit edilmeli, uygun öğretim yöntem ve tekniklerinin kullanımı ve öğretim ortamının bu çerçevede düzenlenmesi sağlanmalıdır” ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeye göre hangi ders için hangi kursiyer grubuna hangi yöntem ve tekniklerle derslerin sunumu bizzat eğitim görevlilerine bırakılmıştır. Programda klasik okumaların ağırlıklı olmasından hareketle genellikle klasik takrir modelinin uygulandığı söylenebilir.¹⁸ Öğretim yöntem ve teknikleri alanını bilen ve uygulama kabiliyetine sahip görevlilerin bu teknikleri kullanması son derece önemlidir. Fakat eğitim görevliliği alımında “pedagojik formasyon” zorunluluğu bulunmamaktadır. Her ne kadar görevlilerin kendi alanlarında önemli düzeyde birikim ve donanımlı olduğu kabul edilse de bu donanımı aktarım becerisine dönüştürebilecek olan da eğitim bilimleri yöntem ve teknikleridir. Bununla birlikte kursiyerlerin %80’i İhtisas eğitiminde uygulanan öğretim yöntem ve tekniklerini, programın kazanımlarını gerçekleştirebilmelerine uygun olduğu düşüncesindedirler.

Tablo 12. İhtisas eğitiminin kursiyer merkezli uygulanabilme durumuna ilişkin anket verileri

İhtisas eğitiminde uygulanan öğrenme ve öğretme etkinlikleri kursiyer merkezli olarak uygulanabilecek niteliktedir.		
	f	%
Kesinlikle katılıyorum	39	17,8
Katılıyorum	106	48,4
Kararsızım	39	17,8
Katılmıyorum	25	11,4
Kesinlikle katılmıyorum	10	4,6
Toplam	219	100,0

Yukarıdaki tabloya göre araştırma kapsamındaki kursiyerler; “İhtisas eğitiminde uygulanan öğrenme ve öğretme etkinliklerinin kursiyer merkezli olarak uygulanabilecek nitelikte olması” konusunda –kararsızlar dağıtıldığında- %75 olumlu, %25 oranında ise olumsuz düşünmektedir.

Eğitimde geleneksel modelde merkezde öğretici yer almakta, bilginin ağırlığı ön planda olup öğreticinin rolü bu bilginin aktarımını sağlamak, öğrencinin rolü ise bu bilgiyi pasif olarak alan konumunda olduğu bilinmektedir. Öğrenci merkezli modelde ise öğrenci;

¹⁸ Vehbi Akşit, *İstanbul Haseki ve Konya Selçuk İhtisasın Program Yönüyle Değerlendirilmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 201.

aldığı bilgiyi yapılandıran, katılan ve etkileşim kuran bir rolde yer almaktadır. Yine bu modelde öğretmen bilgi aktarımını sağlamakla birlikte rehberlik sunan, öğrencilerin sorgulama ve araştırma-keşfetme durumlarını ortaya çıkaran bir rol üstlenir. Merkezde öğreticinin bulunduğu yaklaşımlar davranışçı, öğrencinin bulunduğu yaklaşımlar ise yapılandırmacı kuram olarak isimlendirilmektedir. Hangi kuramın benimsendiği öğretme-öğrenme sürecinde yapılan etkinliklerin yönünü ve niteliğini belirler. Söz gelimi, davranışçı kuramın benimsendiği bir eğitim programında tekrarlara dayanan alıştırma ve etkinliklere çokça yer verilirken yapılandırmacı kuramın benimsendiği bir eğitim programında sınıf içi ve dışı uygulamalara ve araştırma projelerine daha çok yer verilir.¹⁹

Girdi boyutunda kursiyerlerden edinilen veriler çerçevesinde;

Öğreticilerin Temel İslam Bilimleri alan yeterliklerine sahip oldukları, eğitim-öğretim sürecinin programın kazanımlarını elde edebilmelerine yönelik uygulamalar/etkinliklerle planlandığı şekliyle yürütüldüğü, sınıf mevcudu ve fiziki ortamın eğitime elverişli olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte; öğretmenlerin ders sunuş ve formasyon yeterliklerine önemli ölçüde sahip olmadıkları, İslam Düşüncesi ve Uygulama alan yeterlikleri konusunda da uzman öğretmenlerin bulunmadığı söylenebilir. Aynı zamanda eğitimde uygulanan öğretim yöntem ve tekniklerinin eğitimin öğrenci merkezli olarak yapılandırılmasına zemin hazırlamadığı da ifade edilebilir. Girdi boyutunda ifade edilmesi gereken en büyük olumsuzluk ise sürenin yetersizliği noktasında karşımıza çıkmaktadır. İlgili gruplarla yapılan görüşmelerde kursiyerlerin önemli bölümü süreyi yetersiz bulurken öğretmenlerin önemli bir bölümü ise süreyi yeterli bulmaktadır. Fakat aynı öğretici grubu eğitimin yoğun yapısından kaynaklı kursiyer-rehber uygulamasına yeterli zamanı ayıramadıklarından da yakınmaktadır.²⁰

2.3. İhtisas Programının Süreç Değerlendirmesine İlişkin Veriler

Tablo 13. İhtisas eğitiminin uygulama yapabilme açısından işlevselliğine ilişkin anket verileri

İhtisas eğitimi ders programı uygulama/pratik yapma açısından işlevseldir.		
	f	%
Kesinlikle katılıyorum	37	16,9
Katılıyorum	89	40,6
Kararsızım	44	20,1
Katılmıyorum	37	16,9
Kesinlikle katılmıyorum	12	5,5
Toplam	219	100,0

¹⁹ Belgin Tanrıverdi, *Yeterlik Merkezli Eğitim* (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 2012), 32.

²⁰ Kurt, *Dini Yüksek İhtisas Eğitimi*, 74.

Yukarıdaki tabloya göre araştırma kapsamındaki kursiyerler; “İhtisas eğitimi ders programının uygulama/pratik yapma açısından işlevselliği” konusunda –kararsızlar dağıtıldığında- %67 olumlu, %33 oranında ise olumsuz düşünmektedir. Uygulama/pratik yapma İEP uygulama esaslarında; bilgilerin beceri haline getirilmesi, kursiyerler tarafından alıştırma yapma, derslere aktif katılım, programda olabildiğince uygulamaya öncelik verme, sözlük kullanım becerisi vb. ifadelerle açıklanmaktadır.²¹ Kısaca uygulama yapma; bilginin beceriye dönüştürülmesi, eğitim materyali dışında farklı bir örnek, sorun, alıştırma ile karşılaşıldığında onu çözümlenebilirlik yetkinliğini ifade etmektedir. Sonuçta mezun durumundaki kursiyerlerin önemli bir bölümü programı uygulama/pratik yapma açılarından elverişli bulmamaktadır. Bağlam ve girdi boyutlarındaki değerlendirmelerde önemli bir problem görünmezken süreç boyutuna dair bu olumsuzluk eğitim sürecinin planlandığı şekliyle sürdürülemediği hakkında ipucu vermektedir.

CIPP modelinin süreç boyutunda değerlendirilmesi gereken bir diğer nokta da eğitimin planlandığı şekliyle yürütülebilirlik ve süreçte ortaya çıkan problemlerin teşhis edilmesidir. Buradan hareketle İhtisas eğitim sürecinde yoğun şekilde gerçekleşen değerlendirme hususunda çalışma gruplarıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Tablo 14. İhtisas eğitimindeki dönem sonu sınavları üzerine görüşme verileri

Katılımcılar	Veriler
T.2, V.2, V.3	Dönem sonu sınavları daha çok öğrenmeyi artırabilme ve bilgileri içselleştirebilme/ eğitim odaklıdır.
T.1, V.4, V5.1, V.6, V.9, V.21, V.11	Dönem sonu sınavları öğrenmeyi artırabilme ve bilgileri içselleştirebilme değil, daha çok sınav odaklıdır.

İhtisas eğitiminin dönem sonu sınavları ile ilgili veriler yukarıda yer alan iki ana temada toplanmıştır. İhtisas eğitiminde derslerin yoğunluğu sınavlara etki etmekte, sınav süreçleri yoğun stres ve kaygı ile devam etmektedir. Bu bağlamda sınavın, eğitimin önemli değerlendirme ölçütlerinden biri olduğu fakat tek değerlendirme ölçütü olmadığı söylenmelidir.²²

Bu konuda;

T.1; *“Maalesef üzümlere söylüyorum yeterli bulmuyorum hatta doğru bir ölçüm yaptığımı söyleyemem. Çünkü gerek mülakat olsun gerek yazılı sınavlar olsun bir dersin tamamından ölçüm yapmıyor. En iyi ölçüm yapsa bir dersin yüzde 70’lik kısmı sınavda soruya konu olabiliyor. Hele mülakatlar yüzde 5’lik kısma bile tekabül etmiyor. Alınan puanlar ve başarı sorgulamaya açık.”*,

²¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, “İhtisas Eğitim Programı (2021)”, 17.

²² Kurt, *Dini Yüksek İhtisas Eğitimi*, 188.

V.5 “Eğitim odaklı değil tamamen sınav odaklıydı. İhtisasın kendi verdiği doğal ortamı eğitimi düşünmeye imkân vermiyor. Sınav odaklı tamamen çünkü 3 ay sonrasında gönderilirim düşüncesi hâkim.”,

V.2 “Biz sınav odaklı çalışıyorduk. Sınavdan geçemeyince atılma durumu olabiliyor. Genel tekrar ve senelik tekrar önemli. Genel olarak sınav odaklı diyebilirim. Dezavantajı sınav bitince bilgiler de gidiyor. İçselleştirilmeyen bilgiler gidiyor.”,

T.58 “Sınav temelli bir eğitim var. 3 sene sonunda yapılan bitirme sınavı, seviye belirlemek için adil değil. Sınavlar çok yoğun bundan dolayı bilgilerimiz sınav odaklı oluyor.” ifadelerini kullanmışlardır.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere İhtisas eğitiminde sınav ve sınav süreçleri eğitimin önüne geçmekte, bu durum araç iken amaç haline dönüşebilmektedir. Sınav stresi ve kaygılarının önemli nedenlerinden biri de hizmet içi eğitim yönetmeliğine göre kursiyerin iki dersten başarısız veya ortalamasınının 60’ın altında kalması durumunda eski göreve iade edilme ile karşı karşıya kalabilme gerçeğidir. Kursiyerlerin eski görevlerine iade edilme durumunun ders ve sınavlara çalışmalarına etkisinin araştırıldığı bir çalışmada kursiyerlerin %43,3’ünün sadece bu olumsuzluktan kaynaklı derslere daha fazla çalıştıkları ortaya çıkmıştır.²³

İhtisas eğitim programının süreç değerlendirilmesi ile ilgili; eğitim sürecinin planlanan şekilde yürütüldüğü, öğreticilerle kursiyerlerin iletişim düzeyinin yüksek olduğu, kursiyerlerin öğrenme sürecine aktif katılım gösterdikleri, öğrenme sürecinin aktif ve objektif şekilde değerlendirildiği, eğitimin planlama ve yönetiminin uygun olduğu söylenebilir. Bununla birlikte; kursiyerleri motive edici ve destekleyici sosyal etkinliklerin düzenlenmediği, bilgilerin beceriye dönüştürülmesi konusunda uygulama eksikliğinden kaynaklı önemli olumsuzlukların bulunduğu, değerlendirme süreçlerinin araç olmaktan çıkıp amaç haline dönüştüğü söylenebilir.

2.4. İhtisas Programının Ürün Değerlendirmesine İlişkin Veriler

Tablo 15. Kursiyerlerin aldıkları eğitim sonucunda kazanımları elde edebilme düzeylerine ilişkin anket verileri

Kazanımların elde edilebilme düzeyi	%	%
Klasik Arapça	90	10
Modern Arapça	75	25
Temel kaynak ve güncel çalışmaları kullanabilme	97	3
Kur’an-ı Kerim okuma	96	4
Tefsir kavram, kaynak vb. temel konular	97	3
Klasik Tefsir okuma ve anlama	96	4
Hadis temel kavram ve kaynakları	95	5

²³ Ekşi, İhtisas Eğitim Süreçlerinin Değerlendirilmesi, 60.

Fıkıh kavram, kaynak, gelişim vb. giriş konuları	95	5
Güncel Fıkıh konuları	85	15
Mantık ders kazanımları	70	30
Kelam kavram, kaynak, tarihi gelişim	90	10
Günümüz inanç problemleri	90	10
Tasavvuf kavram, kaynak, tarihi gelişim	85	15
Dünya Dinleri	85	15
Mezhepler tarihi	95	5
İslam Düşüncesi	85	15
Mevzuat	60	40
Toplam	87,4	12,6

İhtisas eğitiminin ürün değerlendirilmesi boyutunda kursiyerlerin aldıkları eğitim sonucunda kendilerini ilgili ders kazanımları açısından değerlendirmeleri istenmiş ve sonuçta kursiyerler eğitim kazanımlarını önemli ölçüde elde edebildiklerini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte programın etkililiğinin değerlendirilmesi adına anket verileri ile yetinilmemiş ve çalışma gruplarıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Mezun durumundaki kursiyerlerin Arapça konusundaki kazanımları elde edebilmesinde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kursiyerlerin klasik Arapça kazanımlarını elde edebilme düzeyi modern Arapçayı ifade eden konuşma-yazma alanlarında daha düşük görünmektedir. Yapılan bir araştırmada kursiyerler klasik Arapça konusunda kendilerini %82, Arapça konuşabilme konusunda %45, metin oluşturabilme konusunda ise %47 oranında yeterli gördükleri sonucuna ulaşılmıştır.²⁴ Bu sonuçlar da araştırma sonuçlarımızı destekler niteliktedir. Buradan hareketle programın klasik Arapça konusunda son derece başarılı olduğu, aynı başarıyı modern Arapça (yazılı-sözlü anlatım) boyutuyla gösteremediği söylenebilir. Bu konuda yapılan görüşmelerde;

Y.11 bu konuda; *"Sonucun doğru olduğunu düşünüyorum. Katılıyorum. Gerçekten klasik Arapçayı çok iyi bilen mahir hocalarımız var. Fakat iş modern Arapçaya geldiğinde ise aynı durum söz konusu değil. Bu yine bireysel ilgi ile ilgili bir durum. Programın yapısı daha çok klasik Arapçaya uygun. Modern Arapçaya uygun diye okutulan bazı eserler de yine klasik Arapça formatında. Programın içeriği de modern Arapçayı geliştirmeye pek müsait değil."*

Y.7 bu konuda *"Bende katılıyorum. O alanda yapılan derslerin yine o alandaki yetkinliği olan hocalar tarafından verilmesi gerekir. Güncel ve modern Arapça, eğitimin genel yapısı içerisinde klasiğe dönüyor."* ifadelerini kullanmışlardır.

Görüldüğü üzere programın Arapça konuşma ve yazma konusundaki bazı eksiklikleri bulunmaktadır. Araştırma sonuçlarıyla benzer bir sonuç da 2022 yılında İhtisas eğitimleri ile ilgili yapılmış bir yüksek lisans çalışmasında bulunmaktadır. Bu araştırmaya

²⁴ Ekşi, *İhtisas Eğitim Süreçlerinin Değerlendirilmesi*, 43.

göre mezunların %40'ı modern Arapça okuyabilme ve anlayabilme konusunda kendilerini yeterli görmüş, %52'si ise fikir beyan etmekten kaçınarak kısmen cevabını vermiştir.²⁵

Tabloda görüldüğü üzere kursiyerler özellikle temel İslamî ilimler alanında yer alan ders kazanımlarının önemli çoğunluğunu elde edebildiklerini ifade etmektedir. Bunun yanında İslam Düşüncesi ve Uygulama alanlarında aynı olumlu durumun bulunmadığı söylenmelidir. İslam Düşüncesi alanında yer alan Mantık, Tasavvuf, Dünya Dinleri ve İslam Düşünce Tarihi ders kazanımları konusunda kursiyerler bazı olumsuzlukları ifade etmiştir. Bununla birlikte program kazanımları konusunda en olumsuz değerlendirilen alanın Din Hizmetleri Uygulaması/Uygulama/Mevzuat olduğu söylenmelidir. Ortaya çıkan sonuçlara bakıldığında programın ilk çıktıkları konumunda bulunan vaiz ve müftü kadrolarını yetiştirmek durumunda bulunan alan konusunda kursiyerlerce %40 olumsuzluğun ifade edilmesi alanın yeniden değerlendirilmesini gerektirir niteliktedir.²⁶

Sonuç ve Öneriler

Dini Yüksek İhtisas merkezleri, kurulduğu günden bu yana DİB'in hizmet alanlarına nitelikli din görevlileri ve yaygın din eğitimcilerini yetiştiren kurum rolünü üstlenmiştir. Yarım asırdır kesintisiz yürütülen bu hizmet içi eğitimlerle, eğitime alınan kursiyerin Arapça, Temel İslamî ilimler ve İslam Düşüncesi alanlarında yetkinlik kazanması amaçlanmaktadır. Örgün görünümlü yaygın/yetişkin eğitimi olarak da adlandırılabilen bu eğitimden mezun olanlar, ülkenin farklı yerlerinde başta vaiz olmak üzere müftü, eğitim görevlisi vb. üst görevlerde istihdam olunmaktadır. Bu yönüyle ihtisas eğitimine bir anlamda kurmaylık eğitimi de denilebilir.

Görevde yükseltme ve uzmanlık eğitimi olan bu programın genel yapısı klasik bir görünüm arz etmektedir. Eğitim sürecinde okutulan kaynaklar da önemli ölçüde klasik eserlerden oluşmaktadır. Arapça ve Temel İslamî ilimler ağırlıklı bir eğitimin büyük ölçüde klasik kaynaklarla sürdürülmesi anlamlı ve değerlidir. Yapılan çalışma ile programın, Arapça ve Temel İslamî ilimler alanında oldukça başarılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte programda İslam Düşüncesi alanına yönelik dersler de bulunmaktadır. Fakat eğitimin klasikteki başarısının güncel alanı ifade eden İslam Düşüncesi ve Din Hizmetleri Uygulamaları alanlarında aynı başarıyı gösteremediği söylenmelidir. Aynı durum eğitim görevlileri için de geçerlidir. Kursiyerler; Arapça, Fıkıh, Hadis ve Tefsir alanlarındaki eğitim görevlilerini alan yeterliklerine sahip bulurken, İslam Düşüncesi ve Din Hizmetleri Uygulamaları derslerini veren eğitim görevlilerini aynı niteliklere haiz görmemektedir. Her ne kadar programda güncel içerikli dersler yer alsada bu derslerin günü anlamlandırma ve değerlendirme konusunda yeterli olmadığı söylenmelidir. Buradan hareketle ihtisas eğitiminin temel ve öncelikli amacının; hizmet içi eğitim kurumu

²⁵ Dinç, *İhtisas Eğitimi Üzerine*, 76.

²⁶ Kurt, *Dini Yüksek İhtisas Eğitimi*, 322.

olarak kursiyerlerin Arapçayı öğrenmeleri ve temel İslamî ilimler alanında bütüncül bir bakış açısını kazanmalarını sağlayarak kursiyerlere bu çerçevede rehberlik sunmak ve buradan hareketle de ihtiyaç duyulan vaiz, müftü vb. üst düzey kadroların yetiştirilmesini sağlamak olduğu ifade edilebilir.

Sisteme/yönetime dayalı program değerlendirme modeli olan CIPP çerçevesinde ihtisas eğitim programı değerlendirildiğinde şu temel sonuçlara ulaşılmıştır:

İhtisas eğitim programı ders/alan kazanımları incelendiğinde bu kazanımların Arapça ve temel İslamî ilimler açısından kursiyerlerin ihtiyaçlarına göre belirlendiği, İslam Düşüncesi ve uygulama alanını ifade eden Din Hizmetleri ve Yönetimi/Uygulaması alanları için belirlenen kazanım ve müfredatın ise kursiyerlerin ihtiyaçlarına göre belirlenmesi konusunda bazı problemlerinin bulunduğu söylenebilir. İhtisas eğitiminin kursiyerlerin mevcut ve gelecekteki ihtiyaçlarını karşılayabilmesi adına programa Siyer/İslam Tarihi, Osmanlıca, Psikoloji/Dini Danışmanlık/Manevi Rehberlik içerikli dersler, Yönetim ve Mevzuat ve Furû-ı Fıkıh derslerinin dahil edilmesi kursiyerlerce eğitim ihtiyacı olarak görülmektedir.

İhtisas eğitiminin kursiyerlerin program kazanımlarını elde edebilmelerine yönelik uygulamalar ve etkinliklerle yürütüldüğü ve derslerin özellikle Arapça ve Temel İslam Bilimleri alanlarında uzman öğreticiler vasıtasıyla yürütüldüğü, İslam Düşüncesi ve Uygulama alanı derslerini veren eğitim görevlilerinin alanın gerektirdiği nitelik ve donanımlara önemli ölçüde sahip olmadığı, eğitim görevlilerinin önemli bir bölümünde ders sunuş yeterlikleri ve pedagojik formasyon açısından temel problemlerinin bulunduğu, özellikle İslam Düşüncesi ve Uygulama alanı eğitim görevlilerinin genellikle uzman öğreticilerden oluşmadığı söylenmelidir.

Eğitimin genel itibariyle planlanan şekilde ve uygulamalarla yürütüldüğü, dönem sonu sınavlarının kursiyerden beklenen kazanım ve ilgili dönemin muhtevasına göre yapıldığı söylenebilir. Bununla birlikte kursiyerlerin sınav ve sınav süreçleri konusunda oldukça olumsuz tutum içerisinde bulunduğu, sınavların eğitimin önüne geçtiği/araç iken amaç haline dönüştüğü düşüncelerine ulaşılmıştır. Sınav ve sınav süreçlerinin eğitimin önüne geçip amaç haline geldiği noktada kursiyerlerin haklılık payı bulunmakla birlikte asıl hususun sürenin verimli kullanımı olduğu unutulmamalıdır. Bu da doğru bir planlama ve süreç ile çok rahat üstesinden gelinebilir bir durumdur.

Kursiyerlerin önemli çoğunluğunun programda belirlenen kazanımların önemli bir bölümünü elde edebildikleri, bunun yanında İslam Düşüncesi ve Uygulama alanı için aynı durumun söz konusu olmadığı ifade edilmelidir. Diğer ifadeyle İslam Düşüncesi ve Uygulama alanı ders kazanımlarının ise kursiyerlerde gerçekleşme düzeyinin daha düşük olduğu söylenmelidir.

Öneriler

- İhtisas eğitiminin temel amacının tekrar sorgulanması, belirlenen amaçların gerçekleştirilme durumunun araştırılması, tek tip/aynı eğitimle birden çok kadronun (müftü, vaiz, eğitim görevlisi, uzman vd.) gerektirdiği donanımların elde edilebilmesinin imkânı tartışılmalıdır.
- Kurumun öncelikli ve ilk amacının müftü ve vaizlerin yetiştirilmesi olduğu için programın hizmet içi eğitimin gereklilikleri boyutuyla zenginleştirilmesi, uygulama ve staj eğitimlerine ağırlık verilmesi uygun olacaktır.
- İhtisas eğitimin ilk iki yılının programda ifade edilen temel İslamî ilimler ve İslam Düşüncesi derslerine ayrılması, son yılın da İhtisas alanı olarak belirlenerek müftü, vaiz, eğitim görevlisi özel yeterliklerinin kazandırılabilmesine yönelik düzenlenmesi uygun olacaktır.
- İEP güncelleme çalışmalarında öğrenen merkezli tasarımların değerlendirilmesi, tasarlanan programla uygulanan program arasında uygunluğun olması, program tasarımlarında paydaşlarla fikir alışverişinde bulunulması ve “nasıl bir mezun istiyoruz?” sorusu çalıştay, seminer ve çalışma gruplarıyla değerlendirilmelidir.
- Program geliştirme ve güncelleme çalışmalarında ihtiyaç analizinin yapılarak programların bilimsel çerçevede hazırlanması ve belirli aralıklarla güncellenmesi uygun olacaktır.

Kaynakça

- Akşit, Vehbi. *İstanbul Haseki ve Konya Selçuk İhtisasın Program Yönüyle Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Arpacı, Mücahit. “Diyanet İşleri Başkanlığı Vaaz Hizmetleri”. *Din Hizmetleri Sempozyumu* 1/1 (2008), 194-216.
- Balcı, Ali. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*. Ankara: Pegem Akademi, 13. Basım., 2018.
- Bayram, Nuran. *Veri Analizi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2012.
- Diñç, Seyid Enes. *Diyanet İşleri Başkanlığı İhtisas Eğitimi Üzerine Bir Araştırma*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. “İhtisas Eğitim Programı (2021)”, 2021. [https://egitimhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/%C4%B0htisas%20E%C4%9Fitim%20Program%C4%B1%20%20\(2021%20YEN%C4%B0\).pdf](https://egitimhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/%C4%B0htisas%20E%C4%9Fitim%20Program%C4%B1%20%20(2021%20YEN%C4%B0).pdf)

Ekşi, Yakup. *Dini Yüksek İhtisas Merkezlerinin Eğitim Süreçlerinin Öğrenci Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Kurt, İbrahim. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yüksek İhtisas Eğitiminin Müftü-Vaiz Yeterlikleri Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Tanrıverdi, Belgin. *Yeterlik Merkezli Eğitim*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 2012.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 11. Basım., 2016.

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
7/2 (2023), 281-316.

Şiirde Ayet İktibası: Hakîm Senâî Gaznevî'nin Hadîkatü'l-Hakîka Örneği

The Art of Quoting The Qur'an Verse in Poetry: The Example Of Hadîkatü'l-Hakîka of
Hakîm Senâî-yi Ghaznavî

Zabihullah Rahmani

Öğr. Gör. Kabil Eğitim ve Öğretim Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Lec., Kabul Education University of Rabbani, Department of Turkish Language and
Literature

Kabul/ Afghanistan

E-posta: rzabihullah035@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2161-7216

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Nisan/April 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Kasım/November 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış/Winter

DOI: 10.46595/jad.1386043

Cite as / Atıf: Rahmani, Zabihullah. "Şiirde Ayet İktibası: Hakîm Senâî Gaznevî'nin
Hadîkatü'l-Hakîka Örneği". *Journal of Analytic Divinity*, 7/2, 2023, 281-316.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has
been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve
yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical
principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been
properly cited (Zabihullah Rahmani)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The
authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Zabihullah Rahmani

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Dinî-tasavvufî edebiyatın gelişmesinde ve şekillenmesi Hakîm Senâî-yi Gaznevî'nin (ö. 525/1131 [?]) *Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka* isimli eseri önemli bir yere sahiptir. Hakîm Senâî eserinde manayı derinleştirmek, anlamı kuvvetlendirmek, konuyu pekiştirmek ve söze güzellik katmak için edebiyatta iktibas sanatından yararlanarak Kur'ân-ı Kerîm'den ayetlere yer vermiştir. Eserde sıkça Kur'ân-ı Kerîm'den lafzî ve manevî iktibaslar yapılmıştır. *Hadîkatü'l-hakîka*'da hadis, kelâm-ı kibâr, atasözleri ve kısa hikâyelerden bölümlerin yanında ayetlerden lafzî ve manevî iktibaslar yapılmıştır. Mesnevî tarzında 10.000 beyitten oluşan *Hadîkatü'l-hakîka*'daki şiirlerde ayetlere baş vurulmuş olması eserin ana kaynağının Kur'ân-ı Kerîm olduğuna delil kabul edilebilir. Kur'ân-ı Kerîm'den bir ayetin tam metni aktarılmış ise tam iktibas (iktibâs-ı tâm), ayetin bir kısmın aktarılmış ise nakıs iktibas (iktibâs-ı nâkıs) denildiği gibi bir ayetin lafzî alıntılanmış ise iktibas-ı lafzî, bir ayetin manasına gönderme yapılmış ise iktibas-ı manevî denilmiştir. *Hadîkatü'l-hakîka*'daki uygulanan bu usûl daha sonra kaleme alınan manzum ve mensur edebî eserlerde de devam etmiştir. *Hadîka*'daki konuların doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için şiirlerde iktibas edilen ayetlerin tespit edilmesi önem arzettiği için biz de bu makalede eserde geçen Kur'ân-ı Kerîm'den yapılan iktibasları tespit ederek değerlendirmeye çalıştık. Eserde geçen ayetlerin iktibasları tüm yönleriyle çalışmaya mevzu edilmesi bir makale boyutunu aşacağı için de bu çalışmayı *Hadîkatü'l-hakîka*'daki ayetlerin lafzî iktibasları ile sınırlandırdık. Makalede önce edebiyatta iktibas kısaca ele alındıktan sonra Hakîm Senâî'nin hayatı ve eserleri verildi. Daha sonra da makalenin asıl konusu olan *Hadîkatü'l-hakîka*'da ayetlerden yapılan lafzî iktibaslar tespit edilerek konularına göre tasnifi yapıldı. Çalışma boyunca da önce içinde ayet geçen beyitler tespit edilerek orijinal metni ile Türkçe tercümesi verildi. Akabinde ilgili ayetin Arapçası ve meâlî takdim edildi. Böylece beytin muhtevası ile iktibas edilen ayet arasında bağlantı ortaya konmaya çalışıldı. Eserde geçen ayetlerin lafzî iktibaslarının tamamı tespit edilerek müellifin şiirlerindeki ayet iktibasları ortaya konmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: *Hakîm Senâî, Hadîkatü'l-Hakîka, İktibas Sanatı, Ayet, Mesnevî.*

Abstract

The Hakîm Senâî-yi Ghaznavî (d. 525/1131 [?]) and his work called *Hadiqatu'l-hakika* and *Shari'atu't-tarika* has an important place in the development and formation of religious and sufi literature. Hakîm Senâî had included verses of Holy Quran in his work by using the art of quotation to deepen the meaning, strengthen the point, consolidate the subject and add beauty to the his poetry. There are many literal and semantic context quotations from the Noble Qur'an. In fact *Hadith al-hakika* which consists of 10,000 couplets in the Masnavid style. There are so many verbal and semantic quotations are made from the Qur'an, hadiths, proverbs and short stories in the *Hadikat al-haqiqa*. On a deeper level verses mentioned in it, can be accepted as a sign that the main source of the work is the Noble Qur'an. It should be mentioned that if the full text of a verse of Holy Qur'an is quoted, it is called a full quotation (iktibâs-ı tâm), if a part of the verse is quoted, it is called a partial quotation (iktibâs-ı nâkıs); and if the words of a verse are quoted, it is called a literal quotation, and if the meaning of a verse is referred to, it is called a semantic quotation. Because the method applied in the *Hadith*

al-hakika continued in the poetry and literary works written later; and since it is important to understand the subjects of Hadika correctly, we have tried to determine the quotations made from the Noble Qur'an; after that evaluate the to figured out the well. In this work, the study of all aspects of the quotations would exceed the size of an article, so we have limited this study to the literal quotations of the verses in the Hadikat al-ḥaqīqa. Firstly literary quotations were briefly discussed, secondly, the life and the works of Hakîm Senâî were given, and then only the verbal quotations made from The verses of the Qur'an in Hadiqat al-hakika, which is the main subject of this article, were identified and sorted according to their subjects. During the study first identified the couplets that contained verbal verses of the Qur'an, then given the original text with Turkish translation. Consequently, it was tried to be revealed the connection between the content of the poem and the quoted verse. During the work we attempted to reveal the all of the verbal quotations mentioned in the poems Hadikat al-ḥaqīqa. **Keywords:** Hakîm Senâî, Hadikat al-ḥaqīqa, The Art of Quotation, The Qur'anic Verse, Masnavid Style.

Giriş

İktibas kelime anlamı olarak ateşten köz almak,¹ bir parça kor alıp başka bir yerde ateş yakmak, birinin ilminden yararlanmak ve öğrenmek anlamlarına gelmektedir.² İktibasın terim anlamı ise sözü canlı kılmak ve manayı kuvvetlendirmek amacıyla ayet veya hadislerden alıntı yapmaktır. İktibasta alınan parça en az bir terkip olması gerektiği ve asıl metinden kolayca tanınacağı için kaynak gösterilmez. İktibas sanatına nesirden ziyade nazımda daha çok rastlanır. İktibas tevhid, naat, hutbe, mevize gibi dinî-tasavvufî alanlarda yapılırsa makbul, gazel, mesnevî gibi şiir kalıplarında kullanılırsa mübah, Allah'ın zâtına veya sıfatlarına aykırı, ciddiyetten uzak sözlerde ayet veya hadislerden yapılırsa haram kabul edilmiştir.³ Klasik metinlerde yapılan iktibaslar sadece ayet ve hadislerden yapılmakla beraber yeni metinlerde başka birine ait bir ifadeyi tamamen veya kısmen alıp söz içinde kullanma haline de iktibas denilmiştir.⁴

Bir ayet veya hadisin lafzı alıntılanmış ise iktibas-ı lafzî, ayet veya hadisin manasına gönderme yapılmış ise iktibas-ı manevî denilir.⁵ Aynı zamanda bir ayet veya hadisin tamamı bir mana ifade edecek şekilde aktarılmış ise iktibas-ı tam; herhangi bir sebepten dolayı ayet veya hadisten eksiltme yapılarak alıntılanmış ise iktibas-ı nâkıs denilir.⁶

¹ İsmail Durmuş, "İktibas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 22/52.

² Celalüddin Hümâyî, *Funûn-ı Belâgat ve Sanaât-ı Edebî* (Tahran: Âhûrâ, 1389), 239.

³ Durmuş, "İktibas", 22/52.

⁴ Menderes Coşkun, *Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 177.

⁵ Emel Nalçacıgil Çopur, "İktibas Sanatı ve Mazmun", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* /10 (Nisan 2019): 165-179.

⁶ Reyhan Keleş, *Divan Şiirinde Lafzî Âyet ve Hadis İktibasları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 4; Bayram Ali Kaya vd., *Klasik Türk Edebiyatı Temel Bilgiler* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2018), 278.

Tefsir, hadis, kelam, fıkıh, tasavvuf gibi İslamî ilimlerin kaynağı Kur'ân-ı Kerim olduğu gibi İslam sanatlarının da kaynağı Kur'ân-ı Kerim'dir. Edebiyat bir milletin aynasıdır kabul edildiği için de bu aynada sosyal-kültürel unsurların yanı sıra dinî inançların da yansımaları doğal kabul edilmiştir. Dolayısıyla İslam medeniyeti çerçevesinde kaleme alınan edebî eserlerin hemen hemen tamamında az veya çok Kur'ân-ı Kerim'den lafzî veya manevî iktibaslar yapıldığını görmek mümkündür.

Hakîm Senâî de diğer İslam müellifleri gibi *Hadîkatü'l-hakîka* isimli eserinde çeşitli vesilelerle ayet ve hadislerden iktibas yapmıştır. Bu hususta Hakîm Senâî'yi diğerlerinden ayıran en önemli özellik ayet ve hadis iktibasını ilk kez edebiyata aktaran bir sûfi-şair olmasıdır. İktibas Hakîm Senâî'nin eserinde her fırsatta karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ayetlerin iktibasına müellif eserinde bolca vermiştir. Dolayısıyla *Hadîkatü'l-hakîka*'ya bu yönüyle bakıldığında da eserin temel kaynağının Kur'ân-ı Kerim olduğu ifade etmek mümkündür. Eserde ayetlerin lafzî veya manası iktibas edildiği gibi, beyitlerin birinci mısrasında bir konu ikinci mısrasında bir ayet şeklinde de yapılmıştır. Yine her konuda delil olarak bir ayet sunulması, karmaşık konuların canlandırılması için ayet örneği verilmesi ve mevzuu kuvvetlendirmek için ayete başvurulması gibi farklı formlarda da iktibas karşımıza çıkmaktadır. Hakîm Senâî'nin *Hadîkatü'l-hakîka*'sında kullandığı bu usûl daha sonra hem Fars hem de Türk dinî-tasavvufî edebiyatlarında çokça kullanılmıştır. Hatta dinî-tasavvufî olmayan eserlerde bile ayetlerin iktibas şekillerine rastlamak mümkündür.

Hakîm Senâî *Hadîkatü'l-hakîka* isimli eseriyle Fars edebiyatının muhtevasını değiştirdiği gibi, bunu yaparken tasavvufî ve hikemî düşüncelerini ayetlerle kuvvetlendirerek edebiyatın muhtevasına dinî motif katmıştır.⁷

1. Hakîm Senâî-yi Gaznevî (Ö. 525/1131 [?])

Ebü'l-Mecd Mecdûd b. Âdem Hakîm Senâî-yi Gaznevî (464/1071-525/1131) bugünkü Afganistan'ın Gazne şehrinde dünyaya gelmiştir.⁸Çocukluk dönemi ile ilgili, klasik ve muasır kaynaklardan pek bilgi bulunmamakla birlikte, gençlik dönemlerinde şairlik yeteneği sebebiyle Gazneliler saraylarına girmiş ve sultanın meddahlığını yaparak geçimini temin etmiştir. Daha sonra Gazne'yi terk edip dönemin ilim merkezlerinden Belh, Herat, Serhas ve Nişabur'a gitmiş, uzun bir süre bu şehirlerde yaşadktan sonra yaşlılık zamanında memleketi Gazne'ye geri dönmüştür. Bu süre zarfında Hakîm Senai, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, hikmet ve felsefe gibi dinî ilimleri dönemin ilim merkezler olan bu şehirlerde tahsil etmiştir. Bu ilimlerin yanı sıra onun astroloji ve matematik gibi fen bilimlerini de ileri derecede bildiği kaleme aldığı eserlerinden anlaşılmaktadır. Hakîm

⁷ Deniz Erçavuş, (2020). "Senâî-yi Gaznevî'nin Gazellerindeki Geçen Ayet ve Hadisler" *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 3/7 (2010), 16.

⁸ Saime İnal Savi, "Senâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/502-503.

Senâî ömrü boyunca hem ilmî, tasavvufî, edebî çevrelerde hem de devlet adamları nezdinde itibarlı bir yere sahip olmuştur.⁹

Fars Edebiyatı tarihçilerine göre Hakîm Senâî kaleme aldığı *Hadîkatü'l-hakîka* isimli eseriyle edebiyatı saray ve siyasetin hizmetin çıkarmış, din-tasavvuf, ahlak, hikmet ve toplum ve kültür konularının hizmetine sunmuş ve edebiyatın muhtevasında özellikle şiir formlarında büyük bir değişimin rehberi olmuştur.

Hakîm Senâî gençlik ve orta yaşlılık dönemlerinde kaleme aldığı şiirlerinde beşerî aşk, dünyevî lezzetler, bezm, işret ve bahar konularını dile getirmiş, yaşlılık döneminde ise tasavvufî muhtevalı kalenderî-melâmetî neşveli şiirler yazmıştır. Fars edebiyatında mesnevî tarzında yazılan eserlerde konular gelenek olarak âşikâne anlatım formunda iken, Hakîm Senâî *Hadîkatü'l-hakîka* isimli eseriyle bu geleneğin dışına çıkıp tasavvufî konuları mesnevîye taşımakla yeni bir edebî akım başlatmıştır.¹⁰ Böylece başlattığı bu akımın takipçileri olan Mevlânâ Celaleddîn Rûmî (ö. 672/1273), Ferîdüddin-i Attâr (ö. 618/1219) ve Molla Câmî (ö. 817/1418)¹¹ telif ettikleri *Mesnevî*,¹² *Matikü't-tayr*¹³ ve *Silsiletü'z-zeheb* unvanlı eserlerinde Hakîm Senâî ve eseri *Hadîkatü'l-hakîka*'nın tesirlerini yansıtmışlardır.¹⁴

2. Eserleri

Hakîm Senâî'nin hayatı, eserleri, düşünceleri ve edebî-tasavvufî kişiliğini anlamak için onun kendi eserlerine baş gerekir. Fars edebiyatı açısından Hakîm Senâî'nin eserleri daha önce yazılan esere göre yeni muhtevalar içerdiği gibi daha sonra kaleme alına eserlere de örnek teşkil etmektedir. Biz burada eserlerinin isimlerini ve kısaca içeriklerini vermekle yetineceğiz. *Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka* isimli eserini de kısaca tanıtacağız.

Kaynaklarda Hakîm Senâî'nin eserleri şu şekilde verilmektedir:

1. *Dîvân-ı Senâî*: 311 kaside, 400 gazel, 6 terkihibend, 2 musammat, 179 kıta, 537 rubâî olmak üzere yaklaşık 14.000 beyitten müteşekkildir ki daha çok âşikâne konuların yanısıra seyrüsüluk, hikmet, marifet, hakikat gibi tasavvufî mevzuları içermektedir.

2. *Seyrû'l-'ibâd ile'l-me'âd*: 800 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî, manevî-ruhî derecelerin nasıl geçileceği hususunu anlatmaktadır.

3. *Kâr-nâme-i Belh*: Bu risâle yaklaşık 500 beyitten müteşekkildir. Muhtevasında Hakîm Senâî'nin yaşamı ve babasının hayat hikâyesi ile ilgili bilgiler içermektedir.

⁹ Meryem Hüseyinî, *Şerh-i Hadîkatü'l-hakîka-yi*, 4.

¹⁰ Ali Esgar Beşir, *Seyrî der-Mülk-i Senâî* (Kabil: İntişârât-ı Bayhakî, 1356), 98-101.

¹¹ Abdul Hüseyin Zerrîn-Kûb, *Tasavvuf-ı İrânî Der-Menzer-i Tarihîyi-ân* (Tahran: İntişârât-ı Sohen, 1383), 57-64.

¹² Hâkîm Senâî'nin Mevlânâ'ya etkileri için Bk. Osman Nuri Küçük, "Mevlânâ'nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarında Senâî", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, [Mevlânâ Özel Sayısı], Ankara, (2005), 6/14, 455-472; Hicabi Kırlangıç, "Mevlânâ'da Senâî Etkileri", *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara, (2009), 9/28, 7-32.

¹³ Muhammed Seylâvî, "Ber-resî Mezâmîn ve Eb'âd-i İrfânî der- Hadîka ve Mantiku't-tayr", *Pujûhişgâh-ı Ullûm-i İnsânî ve Mutalaât-ı Ferhengî*, 171-172.

¹⁴ Mamut Futuhî-Ali Esgar Mhammed-Hânî, *Şûrîde-yi Der-Gazne* (Tahran: İntişârât-ı Sohen, 1385), 11.

4. *Tahrîmetü'l-kalem*: Hakîm Senâî'nin en küçük risâlesidir. 103 beyitten oluşan bu eserin konusu kalemin özelliklerinin anlatımıdır.

5. *Mekâtîb-ı Senâî*: Hakîm Senâî'nin mektuplaşmalarının bir araya getirilmesinden oluşan bir eserdir.¹⁵

Bazı eser de Hakîm Senâî'ye nispet edilmiştir ki bu eserler de şunlardır:

6. *Tarîku't-tahkîk*: İran ve Türkiye'deki araştırmalarda bu eser Hakîm Senâî'nin olduğu belirtilmekle beraber, İsveç Uppsala Üniversitesi akademisyenlerinden Bo Utas'ın yürüttüğü araştırmalar neticesinde eserin onun olmadığı ortaya çıkmıştır.

7. *Akıl-nâme*: Bu risâlenin konusu her ne kadar Hakîm Senâî'nin eserlerinin konusuna benzese de üzerine yapılan nüsha tespit çalışmaları sonucunda XIV. asırda yaşamış başka bir yazara ait olduğu tespit edilmiştir.

8. *Aşknâme*: Bu manzum risâle de Hakîm Senâî'ye nispet edilmekle birlikte üslubu ve tekniği yönleriyle onun olmadığı kanaati yaygındır.

9. *Senâî-âbâd*: Nazım şekliyle yazılan bu risâlenin konusu müridlerin âdâbı ve erkanıdır. İmâm Gazzâlî'nin *İhyâ-yı Ulûmu'd-dîn* ve *Kimyâ-yi Sa'âdet* isimli eserlerinden derlenerek yazılmıştır.

10. *Bahrâm u Behrûz*: Konusu ahlak olan manzum bir risâledir. Hakîm Senâî'ye nispet edilmiştir.

11. *Bâğ-ı İrem*: *Garîbnâme*, *Behrâm u Behrûz* isimli risaleler de kaynaklarda Hakîm Senâî'ye nispet edilen eserlerdendir.¹⁶

3. **Hadîkatü'l-Hakîka ve Şerî'atü't-Tarîka**

Kaynaklarda *İlham-nâme* ve *Fahrî-nâme* adlarıyla da anılan bu eser (524/1130-525/1131) yılları arasında yazılmıştır. Mesnevî nazım tarzında telif edilen bu eser 10.000 beyit ve on bölümden oluşmaktadır.¹⁷ İçerdiği konuların çeşitliği sebebiyle döneminin tam bir manzum ansiklopedisi özelliğine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim içerdiği tasavvuf, kelâm, fıkıh, ahlâk, hikmet ve felsefe konularının çeşitliliğiyle sadece Fars edebiyatının değil İslam kültürünün de önemli kaynaklarından biri kabul edilmiştir. Hakîm Senâî'nin bu önemli eseri üzerine Türkiye, İran, Afganistan, Tacikistan ve Hindistan'da pek çok akademik çalışma yapılmıştır.¹⁸ *Hadika'nın* şimdiye kadar en geniş

¹⁵ Nazir Ahmed, *Mekâtîb-ı Senâî* (Kabil: Neşerât-ı Pohanza-yi Edebiyat ve Ulûm-ı Beşerî, 1356).

¹⁶ Ali Esgar Beşir, *Seyrî Der-Mülk-i Senâî*, 56-80. Aynı zamanda Hakîm Senâî'nin eserleriyle ilgili şu kaynaklara bakılabilir: Muderris Rezevî, *Mesnevî-hâ-yi Hakîm Senâî* (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1348); Deniz Erçavuş, *Senâî-Yi Gaznevî'nin Gazellerinin Tasavvufi Açından İncelenmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 79-90.

¹⁷ Nurdan Kaban. "Senâî-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l-hakîka'sının Bölümleri", *Doğu Esintileri*/15 (Temmuz: 2021), 201-241.

¹⁸ Bk. Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdüd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-Tarîka* haz. Muderris Rezevî, (Tahran: 1368, Dânişgâh-ı Tahran); ¹⁸ Emir Bânu Kerimî, *Hadîka-yi Hakîm Senâî-yi Gaznavî*, (Tahran: 1376, İntişârât-ı Zavvâr), 2; Zabihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât Der-İrân*, cilt 2. (Tahran: İntişârât-ı Firdevs, 1369), 561; Abdul Hüseyin Zerrinküb, *Costucû Der Tasavvuf-i İrân* (Tahran: Muessese-yi İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, 1379), 247; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2012), 422; Mürsel Öztürk,

şerhi Meryem Hüseyinî tarafından *Şerh-i Hadîkatül-hakîka-yı Senâî* ismiyle yapılmıştır.¹⁹ Benzer önemli bir çalışma da Abdullatif Abbâsî Gücrâtî tarafından yapılan *Şerh-i Hadîka-yı Senâî mevsûm be-letâifü'l-hadâik* isimli çalışmasıdır.²⁰ Ancak *Hadîkatül-Hakîka'* da ayet, hadis ve kelâm-ı kibar içeren beyitlerin tespiti ve şerhiyle ilgili Türkçe olarak bir çalışma mevcut değildir. Muderris Razavî'nin *Tâlîkat-ı Hadîkatü'l-hakîka*²¹ adlı Farsça çalışmasında *Hakîka'*daki ayet ve hadislerin tespiti, meali, kaynağı ve bazı beyitlerin de tahlili yapılmış, İshak Tuğyânî Esfercânî'nin *Şerh-i müşkilât-ı hadîka*²² adlı çalışmasında ise *Hadîkatü'l-hakîka'*da ayetlerden yapılan lafzî iktibaslardan ziyade manevî iktibasları üzerinde durulmuştur. Biz de bu çalışmada *Hadîkatü'l-hakîka'*da ayetlerin lafzî iktibaslarını ele aldık. *Hadîkatül-Hakîka'*da ayetler iki şekilde iktibas edilmektedir. Birincisi, bir beyitte herhangi bir ayet tamamı veya bir kısmı alıntılanmaktadır ki bu çalışmada da bu tür beyitler üzerine durulmaktadır. İkincisi ise ayetlerin mealine işaret yapılmaktadır ki bu yönüyle baştan sona bir nevî Kur'ân'ın manzum meâli mahiyeti taşımaktadır.

4. Hadîkatü'l-Hakîka'da Geçen Lafzî İktibaslar

İslâmın temel kaynakları olan Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerden yararlanma geleneği edebî eserlerde çokça göze çarpmaktadır ki bu işleme iktibas adı verilir. Edebiyatta başka bir kaynaktan özellikle Kur'ân-ı Kerîm ayetleri veya hadislerden bir parçanın lafzî veya manasını olduğu gibi almak ve aktarmak demektir. Belâgat bilminde yer veya kaynak göstermeksizin ayet ve hadisten alınan bir parça ile sözü süslemek, manayı kuvvetlendirmek, muhatabı bilinçlendirmek ve öğüt vermek bedîî sanatlardan sayılır. Aynı zamanda metnin aslı aktarılmış ise lafzî; manası aktarılmış ise manevî iktibas denir.²³ Burada *Hadîkatül-Hakîka'*daki Kur'ân-ı Kerîm'den yapılan lafzî iktibaslar ele alınacaktır. Tespit edilen iktibaslar ayetlerin konusuna göre Allah (c.c.) ile ilgili iktibaslar; Hz. Peygamber ile ilgili iktibaslar; dinî konular ve tasavvufî konular başlıkları altında tasnife tabi tutulmuştur.

"Hadîkatü'l-hakîka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/20; Manûcihr Daniş-Pujûh, *Güzide-yi Hadîka-yı Senâî Gaznevî*, (Tahran: 1375, Şirket-i İntişarat-ı İlmî-Ferhengî), 1-61; Ali Dehkân, "Şive-hâ-yi Terbiyet Ber-Pâye-yi Usûl-i İrfânî der- Hadîkatü'l-hakîka-yı Senâî", *Püzûhiş-Name-yi Edebiyat-i Talimî*, (1398), 11/ 44, 26; Dâvud Azim ve Şirin Cafer, "Senâî, Şiir ve İrfân", *Fasl-Nâme-yi Tahassusî Edyân ve İrfân*, (1389), 7/26, 111-119; Server Hümâyûn, *Hakîm Senâî Gaznevî ve Cihânbîni-yi O*, (Kabil: 1389, İntişarât-ı Bayhakî) 78-80; Hicabi Kırlangıç, "Mevlâna'da Senâî Etkileri", 7-32; Seyid Mehdi Zerqânî, *Ufukha-yı Şiir ve Endişeha-yi Senâî-yi Gaznevî*, (Tahran: 1378, Neşr-i Rûzgâr), 59-72; Emir Bânu Kerimî, *Hadîka-yi Hakîm Senâî-yi Gaznavî*, (Tahran: 1376, İntişarât-i Zavvâr), 2; Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka ve şer'atü't-tarîka* haz. Muderris Rezevî, (Tahran: 1368, Dânişgâh-ı Tahran).

¹⁹ Meryem Hüseyinî, *Şerh-i Hadîkatü'l-hakîka-yı Senâî* (Tahran: Dânişgâh-ı El-Zahrâ, 1388).

²⁰ Abdullatif Abbâsî Gücrâtî, *Şerh-i Hadîka-yı Senâî Mevsûm be-letâifü'l-Hadâik* (Kom: İntişarât-ı Dânişgâh-ı Kom, 1398).

²¹ Muderris Rezevî, *Tâlîkat-ı Hadîkatü'l-hakîka* (Tahran: Müessese-yi Metbuâtî-yi İlmî, 1344).

²² İshak Tuğyânî Esfercânî, *Şerh-i Müşkilât-ı Hadîka* (İsfahan: 1382 hic., Dânişgâh-ı İsfahan). 526-537.

²³ Mehmet Yılmaz, *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler Asiklopedik Sözlük* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), 7.

4.1. Dinî Konularla İlgili Lafzî İktibaslar

Her edebiyat mensubu olduğu milletin dinî inançları, millî kültür, yaşam biçimi, hayat tarzı, örf, âdet, gelenek ve göreneklerinin aynasıdır. Milâdî 610 yılından sonra hem Araplar hem de komşuları olan Farslar ve Türkler İslâm dinini kabul ettiklerinden sonra dinî inanç ve fillerini edebiyata taşıdılar. Dolayısıyla Arap, Türk ve Fars edebiyatlarının ortak yönlerinden biri kültür ve edebiyatlarında ortak İslâmî konuların varlığıdır.²⁴ Bu konular çeşitli yönleriyle edebi eserlere taşınmıştır.

4.1.1. Allah (c.c.) İle İlgili İktibaslar

Tevhid “bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmektir.” Kur’ân-ı Kerîm’deki Allah’ın varlığını, birliğini ve sıfatlarını konu edinen ayetler, tevhid ve akaid/kelâm konusu içerisinde değerlendirilir.²⁵ Tasavvufta tevhid akıldan ziyâde duygu, sevgi ve sülûke dayanır.²⁶ Edebiyatta ise Allah’ın birliğini, yüceliğini ve sıfatlarını anlatan şiirlere tevhid denilmektedir. Konusu tevhid olan şiirler konusunun kutsallığı nedeniyle divan ve mesnevîlerin en başında yer verilmektedir.²⁷ Arap, Fars ve Türk edebiyatının önemli bir bölümü İslam medeniyeti çerçevesinde oluşup geliştiği için literatürlerinin hemen hemen tamamında tevhid önemli yer tutmaktadır. Özellikle Hakîm Senâî’nin *Hadîkatü’l-hakîka*’sının birinci bölümü tevhid kavramı ile başlamaktadır.

Aşağıdaki beyitlerde sırayla yaratanların en güzeli, cemâli, bütün işlerin O’na döndüreceği, sözünün değişmemesi, kullara zulmedici olmaması aksine rahmân ve rahîm olması, geceyi gündüze, gündüzü geceye, ölüyü diriye, diriye ölüye çevirmesi, dilediğine hesapsız maddî ve manevî rızık vermesi, yüceliği, kudreti ve ilminden bahsedilmektedir:

1- گرت هست زمانه پست کند

احسن الخالقین است هست کند²⁸

Hakîm Senâî tevhide ait görüşlerini ifade ederken “bir tarafta bu eskimiş devir ve zaman var, buna uyup dünyayı seçersen seni aşağılamaya yok etmeye çalışır fakat diğer tarafta Hâlık-ı zülcelal olan Allah var, O’nu seçersen, seni hakikî varlığa eriştirir” demektedir.²⁹ Bu beyitte yaratanların en güzeli olan Allah’tır anlamına gelen “ahsenü’l-hâlikîn” sıfat vurgulanmıştır. İktibas edilen Mü’minûn sûresinin 14. ayet ise şöyledir:

ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ.

²⁴ Alim Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 16-17.

²⁵ Mevlüt Özler, “Tevhîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/18.

²⁶ Süleyman Uludağ, “Tevhîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/21.

²⁷ İskender Pala, *Asiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 454.

²⁸ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü’l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 32.

²⁹ İshak Tuğyânî Esfercânî, *Şerh-i Müşkilât-i hadîka* (İsfahan: 1382 hic., Danişgâh-ı İsfahan) 78.

"Sonra bu az suyu "alaka" hâline getirdik. Alakayı da "mudga" yaptık. Bu "mudga"yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir!"³⁰

2-چون برون آمد از تجلی پیک

گفت در گوش او که تبت ایلیک³¹

"Hz. Mûsâ baygın düşüp ayılınca Hz. Cebrâil onun kulağına "Allah'ım! Sana tövbe ettim" dedirtti." Bu beyitte Hz. Mûsâ'nın Hak'ın cemâlini müşahede etmek istemesiyle ilgili nâzil olan A'râf suresinin 143. ayeti iktibas edilmektedir.

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرَ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرِيَنِي وَلَكِنْ انظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِيَنِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ.

"Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca, "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" dedi. Allah da "Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin." dedi. Rabbi, dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, "Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim" dedi."³²

3-باشهنشاه و خواجه لولاک

گفت لا تعد عنهم عیناک³³

"O, şahların şahı olan Levlâke hadis-i kudsîsinin sahibine "gözlerini onlardan ayırma" dedi." Bu beyitte Kehf sûresinin 28. ayeti iktibas edilmektedir.

وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا.

"Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte ol. Dünya hayatının zînetini arzu edip de gözlerini onlardan ayırma. Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş ve işi hep aşırılık olmuş kimselere boyun eğme."³⁴

4-کفر و دین خوب و زشت و کهنه و نو

یرجع الامر کلّه زى او³⁵

³⁰ Mü'minûn 23/14.

³¹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 34.

³² A'râf Suresi 7/143.

³³ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 60.

³⁴ Kehf 18/28.

³⁵ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 7.5

“Varlık âleminde gerçekleşen küfür-îmân, iyi-kötü, yeni-eski başlığı altındaki her şeyin sonu “bütün işler döndürülür” emriyle O’na geri dönecektir.” Bu beyitte Hûd sûresinin 123. ayet iktibas edilmiştir.

وَاللَّهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ.

“Göklerin ve yerin gaybını bilmek Allah’a mahsustur. Bütün işler O’na döndürülür. Öyle ise O’na kulluk et ve O’na tevekkül et. Rabbin yaptıklarınızdan habersiz değildir.”³⁶

5- همه هستند و از همه دور

در نُبئی خواندهای تصیرالامور³⁷

“Bu kâinatta var olan her şey sebatsız ve perişan haldedir. Kur’ân’da okumuşsundur böylece “bütün işler Allah’a döner.”” Bu beyitte dünyanın sebatsızlığı, varlıkların perişanlığı, varlıkların mebdesi ve menşesinin Hak olduğundan bahsedilmektedir. Hakîm Senâî bu konuyu Şûrâ sûresinin 53. ayetinden iktibas etmiştir.

صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ.

“Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun; göklerdeki ve yerdeki her şeyin sahibi olan Allah’ın yoluna. İyi bilin ki, bütün işler sonunda Allah’a döner.”³⁸

6- زو بد و نیک قوت و حولست

امر او ما یبدل القول است³⁹

“Her iyilik ve kötülük, güç ve kudret O’nundur. O’nun katında söz değiştirilemez.” Bu beyitte Hakîm Senâî kâinatta gerçekleşen her şeyde Allah’ın iradesinin olduğunu beyan etmiş ve konuyla ilgili Kaf sûresi 29. ayetini iktibas etmiştir.

مَا يَبْدُلُ الْقَوْلُ لَدَيَّْ وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ.

“Benim katımda söz değiştirilmez ve ben kullara zulmedici değilim.”⁴⁰

7- انظر كيف نُصَرِّفُ الانداز

واذكروا اذ معرف الاسرار⁴¹

“İyi ve derin bakınız da görürsünüz size verilen ölçü, derece, mertebeyi nasıl aşıyorsunuz. “Eğer Allah sizin kulağınızı ve gözlerinizi alır, kalplerinizi de mühürlerse,

³⁶ Hûd 11/123.

³⁷ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadikatü'l-hakika* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 76.

³⁸ Sûrâ Suresi 42/53.

³⁹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadikatü'l-hakika* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 78.

⁴⁰ Kaf 50/29.

⁴¹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadikatü'l-hakika* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 107.

Allah'tan başka onu size (geri) getirecek ilâh kimmiş?" Bu beyitte En'âm sûresinin 46. ayetne işaret edilmektedir.

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ أَنْظُرْ كَيْفَ تُصْرَفُ الْآيَاتِ تُمْ هُمْ يَصْدِفُونَ.

"De ki: "Ne dersiniz, eğer Allah sizin kulağınızı ve gözlerinizi alır, kalplerinizi de mühürlerse, Allah'tan başka onu size (geri) getirecek ilâh kimmiş?" Bak, biz ayetleri değişik biçimlerde nasıl açıklıyoruz, sonra onlar nasıl yüz çeviriyorlar?"⁴²

8-واعبدوا ربكم ورا رهبر

وافعلوا الخير رهنمای ظفر⁴³

"Hz. Muhammed'in daveti "*Rabbimize ibâdet ediniz, hayır işler yapınız* ki ancak bu yolla kurtuluşun ereceksiniz." manevî zaferin önderidir." Bu beyitte Hac sûresinin 77. ayet iktibas edilmektedir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ.

"Ey iman edenler, rükû edin, secde edin, Rabbimize kulluk edin ve hayır işleyin ki kurtuluşa eresiniz."⁴⁴

9-تخرج الحي رايت قدرت

تولج الليل رايت فطرت⁴⁵

"Ölüden diriye çıkarmak" O'nun kudretinin alâmetidir ve "geceyi gündüze çevirmek" de varlığının göstergesidir." Bu beyitte Allah'ın ölüyü diriltme ve diriye öldürme, geceyi gündüz ve gündüzü de gece kılabilme kudretine işaret edilerek, Âl-i İmrân sûresinin 27. ayeti iktibas edilmektedir.

تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ.

"Geceyi gündüze sokarsın, gündüzü geceye sokarsın. Ölüden diriye çıkarırsın, diriden ölüyü çıkarırsın. Dilediğine de hesapsız rızık verirsin."⁴⁶

4.1.2.Hz. Peygamber ile İlgili İktibaslar

İslâmiyet sonrası yazılan Arap, Fars ve Türk edebî eserlerde Hz. Peygamber'in sîreti, şahsiyeti, söyledikleri, yaptıkları, ahlakî özellikleri ve mucizelerine atıfta bulunmak bir gelenek hâlini almıştır. Fars edebiyatında Hakîm Senâî'den önce yaşayan müslüman şair ve edebiyatçıların eserlerinde Tevhid ve na'atlara pek rastlanılmazken, bu husus Hakîm Senâî tarafından başlatılmış ve daha sonra gelen Ferîdüddin Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i

⁴² En'âm 6/46.

⁴³ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 107.

⁴⁴ Hac 22/77.

⁴⁵ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 108.

⁴⁶ Âl-i İmrân 3/27.

Rûmî, Sa'dî-i Şîrâzî, Molla Câmî gibi büyük mutasavvıflarla gelişmiştir.⁴⁷ Nitekim Hakîm Senâî'nin *Hadîkatü'l-hakîka* isimli eserinde Hz. Peygamberi anlatan şu beyitler bulunmaktadır:

1- گفته او را به وقت وحی و وجل

جبرئیل امین که لاتعجل⁴⁸

“Hz. Cebrâîl-i emîn Hz. Muhammed'e vahiy sırasında “Kur'an'ı okumakta acele etme” dedi.” Bu beyitte Tâ-Hâ sûresinin 114. ayeti iktibas edilmiştir.

فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا.

“Gerçek hükümdar olan Allah yücedir. Sana vahyedilmesi tamamlanmadan önce Kur'an'ı okumakta acele etme. “Rabbim! İlmimi arttır” de.”⁴⁹

2- دو جهان پیش ہمتش بہ دو جو

سرمازاغ و ماطغی بشنو⁵⁰

Hz. Peygamber'in mirâcının sıfatı başlığında yer alan bu beyitte de; “İki cihan O'nun mânevî gücü karşısında iki arpa tanesidir. “Göz (gördüğünden) şaşmadı ve (onu) aşmadı” ayetindeki sırrı işit.” Bu beyitte Necm Sûresi 17. ayetinden iktibas edilmiştir.

مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى.

“Göz (gördüğünden) şaşmadı ve (onu) aşmadı.”⁵¹

3- گفت سبحانش الذی اسری

شده زانجا بہ مقصدِ اقصى⁵²

“Her türlü kusurdan münezzeh olan Allah Hz. Muhammed'i Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya götürdü.” Bu beyitte de Hz. Peygamber'in mirâcının bir kısmına atıfta bulunarak İsrâ sûresinin 1. Ayetinden iktibas edilmektedir.

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ.

⁴⁷ Mehmet Kanar, “Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30/454-455.

⁴⁸ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 97.

⁴⁹ Tâ-Hâ 20/114.

⁵⁰ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 99.

⁵¹ Necm 53/17.

⁵² Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 99.

“Kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed’i) bir gece Mescid-i Haram’dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa’ya götüren Allah’ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla iştir, hakkıyla görendir.”⁵³

4-با فترضى دل تباہ کراست؟

با لعمرك غم گناه کراست؟⁵⁴

Yine mirâcın sıfatları anlatılan beyitte; ““sen razı olacaksın” denen yıkılmış kimin gönlüdür? Ömrüne and içilmiş biri günden ne gamı olabilir.” denilmiştir. Bu beyitte Allah’ın Hz. Peygamber’den razı olduğu ve O’nun üzerine yemin ettiği beyan edilerek Duhâ Sûresinin 5. ve Hicr Suresinin 72. ayetleri iktibas edilmektedir.

وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ ۗ

“Şüphesiz, Rabbin sana verecek ve sen de hoşnut olacaksın.”⁵⁵

لَعَمْرُكَ أَنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يُعْمَهُونَ.

“(Melekler, Lût’a): “Ömrüne andolsun ki onlar (şehvetten) gözleri dönmüş hâlde, sarhoşlukları içinde bocalayıp duruyorlar (Bu durumda asla seni dinlemezler)” dediler.”⁵⁶

5-نعت رویش ز والضحی آمد

صفت زلف اذا سجي آمد⁵⁷

“O’nun (Hz. Muhammed) yüzüsuyu hürmetine “Kuşluk vaktine andolsun” nazil oldu. Zülfünün güzelliğine de “Geceye andolsun.”

Bu beyittte de Duhâ sûresinin 1. ve 2. Ayetlerinden iktibas yapılmıştır.

وَالضُّحَىٰ ۖ

“Kuşluk vaktine andolsun.”⁵⁸

وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ ۖ

“Karanlığı çöktüğü vakit geceye andolsun ki.”⁵⁹

6-همه خلق و وفا و بسط و فرح

شرط این نعتها الم نشرح⁶⁰

⁵³ İsrâ 17/1

⁵⁴ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 99.

⁵⁵ Duhâ 93/5.

⁵⁶ Hicr Suresi 15/72.

⁵⁷ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 100.

⁵⁸ Duhâ 93/1.

⁵⁹ Duhâ 93/2.

⁶⁰ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 102.

“Hz. Muhammed’in bütün ahlakî özellikleri vefadârlık ve gönül açıklığıdır. Bu nimetlerin delili de “(Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?” ayetidir.” Bu beyitte İnşirah sûresinin 1. ayetinden iktibas yapılmıştır.

أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ.

“Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?”⁶¹

7-عقل داودوار در محراب

پیش او خرّ راکعاً و اناب⁶²

“Hz. Davud’un mihraptaki aklı Hz. Muhammed’in karşısında eğilerek secdeye gider.” Bu beyitte Hz. Peygamber’in Hz. Davud ile bir karşılaştırması yapılırken Sâd sûresinin 24. ayetinden iktibas yapılmıştır.

قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعَجْتِكَ إِلَىٰ نَعَاجِيٍّ وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَّا هُمْ وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ.

“... Dâvûd, bizim kendisini imtihan ettiğimizi anladı. Derken Rabbinden bağışlama diledi, eğilerek secdeye kapandı ve Allah’a yöneldi.”⁶³

8-از بی خجلت آدم از دل و جان

بر درت ربنا ظلمنا خوان⁶⁴

Hz. Muhammed’in diğer peygamberlere üstün kılınması başlığında yer alan bu beyitte; “Hz. Âdem mahcubiyetinden dolayı gönüden senin (Allah) dergâhına “Rabbimiz! Biz kendimize zulüm etik” dedi.” Bu beyitte Hz. Âdem’in hatasına itiraf etmesi ve Allah’ın merhametini istemesi Araf sûresinin 23. ayet iktibas edilmiştir.

قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخٰسِرِينَ.

“Dediler ki: “Rabbimiz! Biz kendimize zulüm etik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.”⁶⁵

9-لم تعبد كلاه كون و فساد

لیس یعنی قباى عید معاد⁶⁶

⁶¹ İnşirah Suresi 94/1.

⁶² Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 103.

⁶³ Sâd 38/24.

⁶⁴ Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 106.

⁶⁵ Araf 7/23.

⁶⁶ Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 107.

“Bu fesâd âlemine neden tapıyorsun, sana bir faydası olmayana neden inanırsın?” Bu beyitte Hz. İbrahim'in babasına puta tapması sebebiyle itiraz etmesi hususu Meryem sûresinin 42. ayetinden iktibas edilmektedir.

إذ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا.

“Hani babasına şöyle demişti: “Babacığım! İşitmeyen, görmeyen ve sana bir faydası olmayan şeylere niçin tapıyorsun?”⁶⁷

10-رب هبلى بنای ملک ابد

نقد لاينبغى نظر به جد⁶⁸

Hz. Muhammed'in diğer peygamberlere üstün kılınması başlığında yer alan bu beyitte; “Hz. Süleymân'ın Allah'a yaptığı şu duasına gönderme yapılmaktadır: “Beni bağışla. Bana, benden sonra kimseye lâıyk olmayacak bir mülk (hükümranlık) bahşet! Şüphesiz sen çok bahşedicisin” Burada Hz. Peygamber ile Hz. Süleymân'ın duaları karşılaştırılmakta, Hz. Süleymân bu dünyanın mülk ve hükümdarlığını isterken Hz. Peygamber'in iki cihan peygamberi olması dile getirilmektedir. Bu beyitte de Sâd sûresinin 35. ayeti iktibas edilmiştir.

قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مَلِكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ.

“Süleyman, “Ey Rabbim! Beni bağışla. Bana, benden sonra kimseye lâıyk olmayacak bir mülk (hükümranlık) bahşet! Şüphesiz sen çok bahşedicisin! Dedi”⁶⁹ Âl-i İmrân sûresi 38; Şu'arâ sûresinin 83. ve Sâffât sûresinin 100. ayetlerinden iktibas geçmektedir.

11-اتق الله نقاب روى عمل

لاتخافوا خطاب دست امل⁷⁰

“Allah'tan korkmak ve takva Hz. Muhammed'in bütün işlerinin başı idi. Risâlet ve davetin gerektiğini yerine getirme vazifesinde hiç korkmazdı.” Bu beyitte de Bakara sûresinin 206. ve Fussilet sûresinin 30. ayetleri iktibas edilmektedir.

وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ الْعُرَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ.

“Ona “Allah'tan kork” denildiği zaman, gururu onu daha da günaha sürükler. Artık böylesinin hakkından cehennem gelir. O ne kötü yataktır!”⁷¹

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ.

⁶⁷ Meryem 19/ 42.

⁶⁸ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 107.

⁶⁹ Sâd 38/35.

⁷⁰ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 107.

⁷¹ Bakara 2/206..

“Hani onlara peygamberler önlerinden ve arkalarından gelmiş, “Allah’tan başkasına ibadet etmeyin” demişler, onlar da, “Eğer Rabbimiz dileseydi (Peygamber olarak) melekler indirirdi. Bu sebeple, biz sizinle gönderilenleri inkâr ediyoruz” demişlerdi.”⁷²

12-لن تنالوا بي نظام انام

الا تعولوا بي حلال و حرام⁷³

Hiz. Peygamber’in diğer peygamberlere tercihi başlığında yer alan bu beyitte ise; “malın en güzelinden infak etmek İslam’ın önemli bir prensibi kılındı. Helal ve harama uymak da İslam’ın temellerinden biridir.” denilmektedir. Birinci mısırada Âl-i İmrân sûresinin 92. ayeti ve ikinci mısırada ise Nisâ sûresinin 3. ayeti iktibas edilmektedir.

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ.

“Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir.”⁷⁴

وَأَنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُفْسِدُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مِمَّنْىٰ وَتَلْتُمْ وَرُبَاعًا فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا

“Yetimlerin hakkına riayet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın veya mülkiyetinizde bulunan câriye ile yetinin; bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”⁷⁵

13-ز اقلوا المشركين كمر بريند

زين لكم دينكم ولى دين چند⁷⁶

“Hem onları (müşrikleri) bulduğunuz yerde öldür”, emrine hâzır baş ol, hem de “Sizin dininiz size, benim dinim de banadır” hükmüne hazır bulun.”

Bu beyitin birici mısrasında Tevbe sûresinin 5. ve ikinci mısrasında Kâfirûn sûresinin 6. ayetleri iktibas edilmektedir.

... فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ ...

“... Allah’a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün...”⁷⁷

لكم دينكم ولى دين.

⁷² Fussilet 41/30.

⁷³ Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadikatü'l-hakika* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 108.

⁷⁴ Âl-i İmrân 3/92.

⁷⁵ Nisâ

⁷⁶ Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadikatü'l-hakika* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 109.

⁷⁷ Tevbe 9/5.

“Sizin dininiz size, benim dinim de banadır”⁷⁸

14-نشوی غافل از بنی هاشم

وز يدالله فوق أيديهم⁷⁹

Hiz. Peygamber'in diğer peygamberlere tercihi başlığında yer alan diğer beyitte, “Hâşimoğullarını sakın unutma şunu muhakkak bilesin ki Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir veya her işte Allah'ın kudreti hâkimdir.” denilmektedir. Bu beyitlerde de Fetih sûresinin 10. ayetinden iktibas edilmiştir.

... يدالله فوق أيديهم ...

“... Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir...”⁸⁰

15-سید و سرفراز آل عبا

یافت تشریف سوره هل اتی⁸¹

Hadis kaynaklarında yer alan bir hadise göre Hiz. Peygamber Hiz. Ali'yi, Fâtıma'yı, Hasan ve Hüseyin'i abasının altına alarak, “Allahım, benim ehl-i beytim işte bunlardır; bunların kusurlarını gider, kendilerini tertemiz yap!” diye dua etmiştir.⁸² Bu durum da İnsan sûresinin 1. ayetide işaret edildiği rivayet edilmektedir.

هل أتى على الإنسان حين من الدهر لم يكن شيئاً مذكوراً.

“İnsan (henüz) anılır bir şey değilken (yaratılmamışken) üzerinden uzunca bir zaman geçti.”⁸³

16-مصطفى را ز حال کرد آگاه

يلمزون المطوعين ناگاه⁸⁴

“Allah Muhammed Mustafa'yı duruma vâkıf kılarak “çekiştirip onlarla alay edenler var ya” ayetini indirdi.”

“Kim Allah'a güzel (karşılık beklemeden) bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder. Daraltan da genişleten de Allah'tır ve O'na döndürüleceksiniz.” anlamındaki Bakara sûresinin 245. ayet üzerine Kays b. Âsım evindeki var bir kaç hurmayı

⁷⁸ Kâfirûn 109/6.

⁷⁹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 135.

⁸⁰ Fetih 48/10.

⁸¹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 60.

⁸² Süleyman Uludağ, “Âl-i Abâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/ 306-307.

⁸³ İnsan 76/1.

⁸⁴ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 61.

Hz. Peygamberin bulunduğu mescide getirirken yoldaki sahabelerden biri onunla alay etmiştir. Söz konusu beyitte Tevbe sûresinin 79. ayetinden iktibas mevcuttur.

الَّذِينَ يَلْمُزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ.

“Sadakalar hususunda gönüllü bağışta bulunan mü’minlerle, güçlerinin yetiğinden başkasını bulamayanları çekiştirip onlarla alay edenler var ya; işte Allah asıl onları maskaraya çevirmiştir. Onlar için elem dolu bir azap vardır.”⁸⁵

4.1.3.Ölüm İle İlgili İktibaslar

1-چه کنم خانه گیل آبادان

دل من این ما تکنونوا خوان⁸⁶

“Çamurdan evi yapıp da ne yapayım. Gönlüm “nerede olursanız olun ölüm size ulaşır” ayetini hatırlatır.”

Bu beyitte Nisâ sûresinin 78. ayeti iktibas edilmek sûretiyle insan her ne kadar sağlam kalelerde olsabile yine de ölüm onu bulur, dolayısıyla ölümü her an hatırd tutmalıdır denilmektedir.

أَيْنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشِيدَةٍ.

“Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size ulaşacaktır.”⁸⁷

2-و رفعا به نردبان نیاز

فخسفنا ز سر نشیبی آز⁸⁸

Bir önceki beyitten hareketle bu beyit şöyle açıklanabilir: “Hz. İsa’ya zühdünden dolayı makam verdik ve Kârûn’u hırsından dolayı yerin dibine batırdık.” Bu beyitten Meryem sûresinin 57. ve Kasas sûresinin 81. ayetlerinden iktibas yapılmaktadır.

وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا.

“Onu yüce bir makama yükselttik.”⁸⁹

فَخَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِئَةٍ يَنْصُرُوهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُنتَصِرِينَ.

⁸⁵ Tevbe Suresi 9/79.

⁸⁶ Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 223.

⁸⁷ Nisâ 4/78.

⁸⁸ Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 238.

⁸⁹ Meryem 19/57..

"Sonunda onu da sarayını da yerin dibine batırdık. Allah'a karşı ona yardım edebilecek adamları da yoktu. Kendisini savunup kurtarabileceklerden de değildi!"⁹⁰

3-عقل و جان گفته از بی زر و سیم

ان ربي بكيدهن عليم⁹¹

"Akıl ve can altın ve gümüşün izinden gitmeyi isterse de, "şübhesiz benim Rabbim onların hilesini çok iyi bilir." Bu beyitte Yûsuf sûresinin 50. ayeti iktibas edilmiştir.

.... ان ربي بكيدهن عليم.

"... Şüphesiz Rabbim onların hilesini hakkıyla bilendir."⁹²

4-کرده یاسین عاقبن حاصل

امر قل لن يصيبنا بر دل⁹³

Birinci mısradaki Yâsin Sûresinin 20. ayeti olan "bir adam (Habîbü'n-Neccar) şehrin öbür ucundan bir koşarak geldi ve şöyle dedi "Ey kavmim! Bu elçilere uyun" dedi⁹⁴ fakat kavmi tarafından öldürüldü, hikâyesine gönderme yapılmaktadır. İkinci mısradaki ise "Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir. O, bizim yardımcımızdır" anlamına gelen Tevbe sûresinin 51. ayet iktibas edilmektedir.

قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا....

"De ki: "Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir..."⁹⁵

5-بر تو عمر تو القيامة خواند

زانکه والليل والضحاش ثماند⁹⁶

Gurur, gaflet, dünyevî işlere kapılıp ölümü unutmak başlığında yer alan bu beyitte: "Ömründen başka bir gece gündüz bile kalmadığını ve hayatının sonu geldiğini "el-kıyâme ile haber verdi" denilerek Kıyamet sûresinin 1., Leyl sûresinin 1. ve Duhâ sûresinin 1. ayetleri iktibas edilmektedir.

لَا أُنْفِئُكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

"Kıyamet gününe yemin ederim"⁹⁷

وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى.

⁹⁰ Kasas 28/81.

⁹¹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 238.

⁹² Yûsuf 12/50

⁹³ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 107.

⁹⁴ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, 486.

⁹⁵ Tevbe 9/51

⁹⁶ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 257.

⁹⁷ Kıyamet 75/1.

“(Ortalığı) bürüdüğü zaman geceye andolsun”⁹⁸

وَالضُّحَىٰ.

“Kuşluk vaktine andolsun”⁹⁹

4.1.4.Kıyâmet ile İlgili İktibaslar

Kıyâmet İslâm dinine göre dünyanın bağlı olduğu kozmik sistemde meydana gelecek değişimin ardından ölümlerin diriltilmesiyle başlayıp ebediyen devam edecek olan âlemdir.¹⁰⁰ İslâm’ın inanç konularından biri olan kıyâmetin haşr, mahşer, dehşetli sahneler, alâmetleri, İsrâfil’in sûra üflemesi, amelleri iyi olanların cennete, kötü olanların cehenneme gideceği, hesap ve herkesin kendi başının çaresine bakacağı yönleriyle İslâm medeniyeti çerçevesinde gelişen Arap, Fars ve Türk edebiyatlarının önemli konuları arasındadır.¹⁰¹ Nitekim Hakîm Senâî’nin söz konusu eserinde çokça karşılaşılan kavramlardan biridir.

1-مر ورا هست جای خوف و هراس

خوانده در نص هم وقودالناس¹⁰²

“Gerçekten orası (cehennem) korkulu ve sakıncalı bir yerdir; nasta “yakıtı insanlar” olan bir yeri okudun mu?” Söz konusu beyitte cehennemin özellikleri ve yakıtından bahsedilirken Bakara sûresinin 24. ayet iktibas edilmektedir.

... وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ ...

“... yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının...”¹⁰³

2-یوم نطوی السماء برید وفا

یوم لا تملک ابتدای شفا¹⁰⁴

“Kıyamet günü öyle bir gündür ki Allah göğü dürer ve hiç kimse hiç bir şeye sahip olamadığı bir gündür; böyle bir durumda O’nun (Hz. Muhammed) şafâati başlar.” Bu beyitte Enbiyâ sûresinin 104. ve İnfîtâr sûresinin 19. ayet iktibas edilmektedir.

یَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ ...

“Yazılı kâğıt tomarlarının dürülmesi gibi göğü düreceğimiz günü düşün...”¹⁰⁵

یَوْمَ لَا تَمْلِكُ ...

⁹⁸ Leyl 92/1.

⁹⁹ Duhâ 93/1.

¹⁰⁰ Bekir Topaloğlu, “Kıyamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/516.

¹⁰¹ İskender Pala, *Asiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (İstanbul: Kapı Yayınlar, 2018), 454.

¹⁰² Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 79.

¹⁰³ Bakara 2/24.

¹⁰⁴ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 107.

¹⁰⁵ Enbiyâ 21/104.

“O gün kimse kimseye hiçbir fayda sağlayamayacaktır. O gün buyruk, yalnız Allah'ındır.”¹⁰⁶

3-استعينوا پناهگاه جنان

لا تميلوا به شاهراه جنان¹⁰⁷

“(Kıyamet günü) ancak sabır ve istikamet ehlinin sığınağı olacaktır. Karanlıklar yoluna meyilemeyin.” Bu beyitte insanı sabra davet eden ayet Bakara sûresinin 45. ve 153., Nisâ sûresinin 129. ayetleri iktibas edilmektedir.

وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ

“Sabrederek ve namaz kılarak (Allah'tan) yardım dileyin. Şüphesiz namaz, Allah'a derinden saygı duyanlardan başkasına ağız gelir.”¹⁰⁸

4-ور ندارم باور، از قرآن

ویل والمرسلات بر خود خوان¹⁰⁹

“Kıyametin geleceğine inanmaz isen Kur'ân'dan Mürselât sûresindeki “O gün vay yalanlayanların hâline!” ayetini kendine oku.” Bu beyitte Mürselât sûresinin 1. ve 15. ayetleri iktibas edilmektedir.

وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا

“Ard arda gönderilenlere andolsun ki.”¹¹⁰

4.1.5. Diğer Dini Konular ile İlgili İktibaslar

Hakîm Senâî'nin *Hadîkatü'l-hakîka* eserinde İslâm'da yapması haram kılınan fiiler, yemesi haram kılınanlar yiyecekler, fâiz alıp verme, İblis'in insandan sâdır olabilecek her türlü kötü fiili teşviki ve insanın nefesine uyması gibi konularda da ayet iktibaslarına rastlanmaktadır:

1-پس چو آدم تو بر تن و دل و جان

آیه حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ خَوَان¹¹¹

Dünyanın yergisi ve dünyayı terk etme yolları başlığında yer verilen bu beyitte; “Öyle ise sen Âdem gibi ten, can ve gönlünle “size haram kılındı” ayetini oku”

¹⁰⁶ İnfitâr 82/19.

¹⁰⁷ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 108.

¹⁰⁸ Bakara 2/45.

¹⁰⁹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 159.

¹¹⁰ Mürselât 77/1.

¹¹¹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 192.

denilmektedir. Bu beyitte Hakîm Senâi Nisâ sûresinin 23. Ayetinden ve Maide sûresinin 3. ayetinden iktibas yapmıştır.

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ ...

“Size şunlarla evlenmek haram kılındı: Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız.....”¹¹²

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةُ وَالِدَمُّ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ

“Ölmüş hayvan, kan, domuz eti size haram kılındı.”¹¹³

2-گر دلت هست با خرد شده جفت

بشنو از حق که میحق الله گفت¹¹⁴

Fâiz başlığında yer alan bu beyitte; “Gerçekten gönlün var olup aklın da senin ile beraber ise “Allah fâizi mahveder” ayetini dinle.” Bu beyitte İslam’ın kesin yasaklarından olan fâiz alıp verme eylemi söz konusu edilerek Bakara sûresinin 276. ayet iktibas edilmektedir:

يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيلُ الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَتِيمٍ.

“Allah faiz malını mahveder, sadakaları ise artırır (bereketlendirir). Allah hiçbir günahkâr nankörü sevmez.”¹¹⁵

3-یوم یحیی نخوانی از قرآن

وای بر جان ابله نادان¹¹⁶

Fâiz başlığında yer alan bu beyitte; “O gün cehennem ateşi içinde üzerleri kızdırılır” öyle ise vay fâiz yiyen ahmak ve cahillerin canına.” Bu beyitte yine fâiz konu edinilerek Tevbe sûresinin 35. ayeti iktibas edilmektedir:

يَوْمَ يُحْمَى عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فُتَنُ كُورَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كَنَزْتُمْ لِأَنفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ.

“O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılacak da onların alımları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak ve, “İşte bu, kendiniz için biriktirip sakladığınız şeylerdir. Haydi tadın bakalım, biriktirip sakladıklarınızı!” denilecek.”¹¹⁷

4-شاه چون بستد از رعیت نان

¹¹² Kur’ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Nisâ 4/23.

¹¹³ Maide 5/3.

¹¹⁴ Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 195.

¹¹⁵ Bakara 2/276.

¹¹⁶ Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 196.

¹¹⁷ Tevbe 9/35.

نقد شد كل من عليها فان¹¹⁸

Padişahın adaleti ve halka zulüm etmemesi başlığında yer alan bu beyitte; “hükümdar halkın ağzından ekmeğini alırsa, “yeryüzünde bulunan her şey/canlı yok olacaktır.” denilmiştir. Bu beyitte Rahmân sûresinin 26. ayetinden iktibas yapılmıştır.

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ.

“Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır.”¹¹⁹

5-آدم از عشق اهیطوا منها

آمد اندر جهان جان تنها¹²⁰

Hz. Âdem'in kıssası başlığında yer alan bu beyitte ise; “Hz. Âdem'e “Oradan (cennet) inin” denildiğinde, bu cihâna yalnız geldi.” ifadesi yer almaktadır. Bu beyitte Bakara sûresinin 38. Ayetinden iktibas yapılarak Hz. Âdem'in cennetten çıkarılma hadisesine işaret edilmektedir.

قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ.

“İnin oradan (cenneten) hepiniz. Tarafımdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir de kim ona uyarsa, onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzülmeceklerdir” dedik.”¹²¹

6-خواجه ابلیس کز بی دم غیر

لیف او لاف زد چو گفت انا خیر¹²²

“İblis hevâ ve nefesine kapılıp insanı kışkırdı, lakırdı ağzından dökülüp “Ben ondan hayırlıyım” diye laf attı.”

Bu beyitte İblis'in kibir ve gururu, Hakk'ın emrine karşı gelmesi söz konusu edilmiştir. Bu konuyla ilgili A'râf sûresinin 12. ve Sâd sûresinin 76. ayetlerinden iktibas yapılmıştır.

قَالَ مَا مَنَّكَ إِلَّا تُسْجِدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ.

“Allah, “Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?” dedi. (O da) “Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yaratın. Onu ise çamurdan yaratın” dedi.”¹²³

قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ.

¹¹⁸ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 305.

¹¹⁹ Rahmân 55/26.

¹²⁰ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 173.

¹²¹ Bakara 2/38.

¹²² Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 331.

¹²³ A'râf 7/12.

“İblis, “Ben ondan daha hayırlıyım. Beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın” dedi.”¹²⁴

7-بعد از آن الف داد با پستان

روز و شب پیش تو در چشمه روان

8-گفت کین هر دو را همی آشام

کُلْ هَنِيئًا كَمَا نَبَتَ بِرِ تَوْ حَرَامٍ¹²⁵

Rezzâk olan Allah’ın rızık verme hikmeti ve sebebi başlığında yer alan bu beyitte; “Ondan sonra Allah sana anne memesinden emme alışkanlığını senin rızıkına sebep kıldı. Annenin memelerini iki çeşme gibi akıtıp sana şöyle dedi: Şimdi şu ikisini sırasıyla emmeye devam et, bunlar sana haram değildir dedi.” Bu beyitte konuyla ilgili Tûr suresinin 19. ayeti iktibas edilmiştir.

كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ.

“Dünya’da yapmakta olduklarınızın karşılığında, sıra sıra dizilmiş koltuklara dayanarak afiyetle yiyin için.”¹²⁶

4.2. Tasavvufî Konular ile İlgili Lafzî İktibaslar

Tasavvuf kavram olarak İslâm’ın zâhir ve bâtın hükümleri çerçevesinde yaşanan mânevî ve derûnî yaşam biçimi düşünce tarzıdır.¹²⁷ Tasavvufun konusu Allah, varlık ve insan olduğu gibi edebiyatın da konuları arasında bunlar vardır. Bunun gibi tasavvufun gâyesi insanı kötü ve çirkin ahlak ve huylardan arındırıp güzel vasıflarla bezemektir aynı zamanda edebiyatın da ana gâyelerinden biridir. Öyleyse tasavvufun diğer ilimlerle münasebeti olduğu gibi edebiyat ile de iç içedir. Tasavvuf tarihi boyunca büyük mutasavvıflar edebiyatın gücünden yararlanarak şaheserler meydana getirmişler; böylece bir birinin gelişmesinde katkı sağlamıştır.¹²⁸ Farsça tasavvufî eser veren şair ve yazarların başında yine Hakîm Senâî gelir ki edebiyat ile irfân ve tasavvufun birleşmesinde öncü olarak kabul edilmiştir. Onun *Hadîkatü’l-hakîka* eserinde tam bir tasavvuf ansiklopedisi mahiyetini taşımaktadır. Konusu tasavvuf olup içinde ayet iktibas edilen beyitlerin tamamı çok fazla olacağı için aşağıdaki örneklerle yetineceğiz:

¹²⁴ Sâd 38/76.

¹²⁵ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü’l-hakîka ve şerî’atü’t-tarîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., (Tahran: 1374), 31.

¹²⁶ Tûr , 52/19.

¹²⁷ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/119.

¹²⁸ Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 68.

4.2.1. Tevbe İle İlgili İktibaslar

1- لام لاتقنطوا لواء فرج

الف احسنوا جزاء حرج¹²⁹

“Allah’ın kullarının tevbesini kabul etme kapısı her zaman açıktır. Hz. Peygamber’in İslam dinine davetini diğerlerinden daha geç kabul edelerin de mertebesi yüksektir.” Bu beyitte Zümer sûresinin 53. ayeti iktibas edilmektedir.

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَفُورُ الرَّحِيمُ.

“De ki: “Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”¹³⁰

2- گفت از بحر قوت و قوت جان

وز نبي آمن الرسول بخوان¹³¹

“O, maddî ve manevî güç sahibi olmak için ““Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti” öğrenip onun sayesinde zulmetten kurtulasın dedi.” Bu beyitte Bakara sûresinin 285. ayeti ayet iktibas edilmiştir.

أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ.

“Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü’minler de (iman ettiler)”¹³²

3- نه ز لاتامنوا سپر بفگن

نه ز لاتقنطوا قفص بشكن¹³³

“Ne İman etmekten kaçın ne de Allah’ın rahmetinden umudunu kes.” Bu beyitte Allah’ın rahmetinden umut kesmemek söz konusu edilirken Zümer sûresinin 53. ayeti iktibas edilmiştir.

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَفُورُ الرَّحِيمُ.

“De ki: “Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”¹³⁴

¹²⁹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 108.

¹³⁰ Zümer 39/53.

¹³¹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 108.

¹³² Bakara 2/285

¹³³ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 149.

¹³⁴ Zümer 39/53.

4.2.2. Takva ve Mücâhede İle İlgili İktibaslar

1-الذین اتقوا وراست نجات

زنده دانش وگرچه از اموات¹³⁵

“Sadece takvâ sahiplerine kurtuluş vardır. Rablerine karşı gelmekten sakınanları ölmelerine rağmen onları diri bil.”

Birinci mısradâ Âl-i İmrân sûresinin 198. ayeti iktibas edilmiştir. İkinci mısradâ “Allah yolunda öldürülenlere “ölüler” demeyin. Onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz”¹³⁶ mealindeki Bakara sûresinin 154. ayeti ve “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah’ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar.”¹³⁷ mealindeki Âl-i İmrân sûresinin 169. ayetne işâret edilmektedir.

لَكِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ.

“Fakat Rablerine karşı gelmekten sakınanlar için, Allah katından bir konaklama yeri olarak, içinde ebedî kalacakları, içinden ırmaklar akan cennetler vardır. Allah katında olan şeyler iyiler için daha hayırlıdır”¹³⁸

2-در رهش خوانده عاشقان بر جان

آیه کُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ¹³⁹

Hakîm Senâî mücâhede başlığında altında; “Âşıklar O’nun yolunda canlarını feda eder. Zaten yer üzerinde bulunan her canlı fanîdir.” diyerek Rahman Sûresi 26. ayetini tamamen iktibas etmiştir.

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ.

“Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır.”¹⁴⁰

3-گفته از بحر خدمتِ درگاه

امر با عقلها اطيعواالله¹⁴¹

“Akıl da Allah’a ve O’nun yoluna hizmet etmeyi söyler.” Hakîm Senâî insanın akılı bir ilâhtan itâat etmeyi emrettiğini söyleyerek konuyla ilgili Bakara sûresinin 24. ayetini iktibas etmektedir.

¹³⁵ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 150.

¹³⁶ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, 29.

¹³⁷ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, 81.

¹³⁸ Âl-i İmrân 3/198.

¹³⁹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 34.

¹⁴⁰ Rahman 55/26.

¹⁴¹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 79.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ.

“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e itaat edin ve sizden olan ulu’l-emre de.”¹⁴²

4-آمده خصم با تو در میدان

زخم موتوا بغيظكم بر جان¹⁴³

Bu beyitte bir müslüman mücahidin özellikleri anlatılırken; “öfke seninle meydana geldiğinde “kendinizden kahrolup ölün” diye onların cisimlerine yara bıraktı.” denilmektedir. Bu beyitte Âl-i İmrân sûresinin 119. ayetinden iktibas edilmiştir.

..قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ...

“... De ki: “Öfkenizden ölün!” ...”¹⁴⁴

5-هرکه تن دشمنست و یزدان دوست

دانکه والرأسخون في العلم اوست¹⁴⁵

“Beden ve ten isteklerine düşman ve Hak’ın dostu olan kimseleri gerçekten ilimde ileri gelenlerdir.” Bu beyitte Âl-i İmrân sûresinin 7. ayeti iktibas edilerek ilmin yüksek pâyesine erişenler Allah’ın dostu ve nefsinin düşmanı olanlar şeklinde tarif edilmektedir.

... والرأسخون في العلم...

“... İlimde derinleşmiş olanlar, ...”¹⁴⁶

4.2.3.Rıza ve Teslimiyet ile İlgili İktibaslar

1-باش در حکم صولجانش گوی

هم سمعنا و هم اطعنا گوی¹⁴⁷

İlâhî kaza ve kaderin hikmetine rıza ve teslimiyet göstermek başlığında bulunan bu beyitte “İlâhî hükme karşı çevganın ucundaki güy olası hem “işittik hem itaat ettik” diyesin.” Denilmektedir.

Çevgân oyunu at üzerinde değnekle yerdeki topa vurmak sûretiyle oynanan çok eski bir oyundur. Bugünkü Polo bu oyundan çıkmıştır.¹⁴⁸ Bu beyitte Hakîm Senâî kaza ve

¹⁴² Nisâ 4/59.

¹⁴³ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 289.

¹⁴⁴ Âl-İmrân 3/119.

¹⁴⁵ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 339.

¹⁴⁶ Âl-i İmrân 3/7.

¹⁴⁷ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 81.

¹⁴⁸ <http://lugatim.com/s/ÇEVGAN> (Erişim Tarihi: 23.09.2023).

kaderle ilgili düşüncelerini ortaya koymuştur.¹⁴⁹ Bu beyitte iktibas edilen “İşittik ve itaat ettik” mealindeki ilahî kelam, Kur’ân-ı Kerim’de Nisâ sûresinin 46., Bakara sûresinin 285., Nûr sûresinin 51. ve Mâide sûresinin 7. ayetlerinden iktibas edilmiştir.

وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ.

“Şöyle de dediler: “İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnız sanadır”¹⁵⁰

2- لطف حق سایه اش افکند بر دل

بس بگوید که کیف مدالظل

3- چون ز ظل جان او بیابد لمس

روی بنمایدش جعل الشمس¹⁵¹

“Hakk’ın lütuf gölgesi insanın gönlüne düştüğünde “gölgeyi nasıl uzattı” der.” Keramet başlığında yer alan bu beyitte Hakk’ın insan gönüldeki tecellisi güneşin ışığı gecenin karanlığı üzerine döşenmesine benzetilmektedir. Furkân sûresinin 45. ayet iktibas edilmiştir.

أَلَمْ تَرَ إِلَىٰ رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا.

“Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin? İsteseydi onu sabit kılardı. Sonra biz güneşi gölgeye delil kıldık.”¹⁵²

4- سحره از لطف گفت ان لاضير

با عزازیل قهر کرد انا خير¹⁵³

Hakîm Senâî şükür ve şikayet başlığında; “Sihirbazlar Allah’ın lütfuna sığınarak “zararı yok” dedi. Azazîl helak olup “Ben ondan hayırlıyım” dedi.” Birinci mısradaki Şuarâ sûresinin 50. ve ikinci mısradaki ise A’râf sûresinin 12. ayetleri iktibas edilmektedir.

قَالُوا لَا ضَيْرُ إِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ.

“Sihirbazlar şöyle dediler: “Zararı yok, mutlaka Rabbimize döneceğiz.”¹⁵⁴

قَالَ مَا مَنَّكَ إِلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ.

¹⁴⁹ Ferhad Kâkerş, “Tasir-i Endîşe-hâyi Kelâmî Gazzâlî Ber-ârâ-yi Senâî”, *Fasl-Nâme-yi Edebiyat-ı İrfânî ve Estûre-Şinâhtî* 5/14 (Bahar 1388 hic), 13.

¹⁵⁰ Bakara 2/285.

¹⁵¹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 82.

¹⁵² Furkân 25/45.

¹⁵³ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 45.

¹⁵⁴ Şuarâ 26/50.

“Allah, “Sana emrettiği zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?” dedi. (O da) “Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yaratın. Onu ise çamurdan yaratın” dedi.¹⁵⁵

5- جبر را مارمیت کن از بر

باز دان از رمیت سر قدر¹⁵⁶

Kader başlığında yer alan bu beyitte; “Takdir konusunda “Attığın zaman da sen atmadın” yani ayetini ezberle” denmektedir. Söz konusu beyitte takdîr-i ilâhînin bilinmeyen yönün öne çıkarılmaktadır. Konuyla ilgili Enfâl sûresinin 17. ayeti iktibas edilmiştir.

... وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى... .”

“...Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı....”¹⁵⁷

4.2.4. Aşk ve Kulluk İle İlgili İktibaslar

1- منبلی گفت بر درش قائم

زان شدستم که اکلها دائم¹⁵⁸

Mecazî aşk başlığında yer alan bu beyitte; “Tembelin biri cennetin kapısını sıkı tuttuğumun sebebi “meyvesi daim” olduğu içindir, dedi.” Bu beyitte Ra’d sûresinin 35. ayetinden iktibas yapılmıştır.

مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ نَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أَكْلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ.

“Allah’a karşı gelmekten sakınanlara va’dolunan cennetin durumu şudur: Onun içinden ırmaklar akar, yemişleri ve gölgeleri devamlıdır. İşte bu, Allah’a karşı gelmekten sakınanların sonudur. İnkâr edenlerin sonu ise ateştir.”¹⁵⁹

2- چون شود بر نهاد خود مالک

بشنود کارجمی الی ربک¹⁶⁰

Nefsin akıl ve marifete teslim olması başlığında yer alan bu beyitte; “aşk vücûda mâlik olduğunda “Rabbine hoşnut olarak döner” denilmektedir. Beyitte Fecr sûresinin 28. ayet iktibas edilmektedir.

إِزْجِعِي إِلَى رَبِّكَ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً.

¹⁵⁵ A'râf Suresi 7/12.

¹⁵⁶ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 81.

¹⁵⁷ Enfâl 8/17.

¹⁵⁸ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 177.

¹⁵⁹ Ra'd 13/35.

¹⁶⁰ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 161.

“Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön!”¹⁶¹

3-بندگی نیست جز ره تسلیم

ور ندانی بخوان تو قلب سلیم¹⁶²

Ubûdiyet başlığında yer alan bu beyitte “Allah’a kulluk etmenin teslimiyetten başka bir yolu yoktur; bunu bilmezsen “Allah’a arınmış bir kalp” ayetini oku.”

Bu beyitte Allah’a kulluk etmenin şartlarından biri kalb-i selim olduğu belirtilerek Şu’arâ sûresinin 89. ayeti iktibas edilmektedir.

إِلَّا مَنْ آتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ.

“Allah’a arınmış bir kalp ile gelen başka.”¹⁶³

4-که نبشتست بر تو سود و زیان

امر قل لن يصيبنا برخوان¹⁶⁴

Allah’a kulluk etme başlığında yer alan bu beyitte “Allah senin yarar ve zararını takdirine yazmıştır, bunu bilmezsen “Bizim başımıza ancak, Allah’ın bizim için yazdığı şeyler gelir” yetni oku.” Denilmiş ve Tevbe sûresinin 51. Ayetinden iktibas yapılmıştır.

قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

“De ki: “Bizim başımıza ancak, Allah’ın bizim için yazdığı şeyler gelir. O, bizim yardımcımızdır. Öyleyse mü’minler, yalnız Allah’a güvensinler.”¹⁶⁵

5-اهبطوا امر آمد از قرآن

پاسخش ربنا ظلمنا خوان¹⁶⁶

Hiz. Âdem ile Havva’ya Allah tarafında “inin” emri geldiğinde, onlardan “Rabbimiz biz kendimize zulmettik” dediler.” Bu beyitte Hiz. Âdem ile Havva’nın cenneten çıkarılması olayına işaret edilerek A’râf sûresinin 23. ayeti iktibas edilmektedir.

قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ.

“Dediler ki: “Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.”¹⁶⁷

قَالَ اهْبُطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ.

¹⁶¹ Fecr 89/28.

¹⁶² Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 83.

¹⁶³ Şu’arâ Suresi 26/89.

¹⁶⁴ Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 83.

¹⁶⁵ Tevbe 9/51.

¹⁶⁶ Hakîm Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 107.

¹⁶⁷ A’râf 7/23.

“Allah, dedi ki: “Birbirinizin düşmanı olarak6 inin (oradan). Size yeryüzünde bir zamana kadar yerleşme ve yararlanma vardır.”¹⁶⁸

6-انَّ شَرَّ الدَّوَابِّ مَخْتَصِرَانِ

اهل حُسن المآب معتبران¹⁶⁹

“Allah katında canlıların en kötüsü iman ve gayreti zayıflardır ve izzet ve hürmetli olanlar kurb-i ilâhîye nail olur ki varılacak en güzel yerdir.”

Bu beyitte aklın önemine değinilirken gerçeği göremeyen ve bilemeyenler hakkındaki Enfâl sûresinin 22. ayeti iktibas edilmektedir.

انَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ.

“Şüphesiz, yeryüzünde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan (gerçeği görmeyen) sağırılar, dilsizlerdir.”¹⁷⁰

رُئِيَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثُ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ.

“Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır.”¹⁷¹

7-زده صدره يجبههم خرگه

در سراپرده مجبونه¹⁷²

Beyitte geçen “Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler” ifadeleri Mâide sûresinin 54. ayetinden iktibas edilmiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ...

“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler.”¹⁷³

4.2.5. Gurur ve Gaflet İle İlgili İktibaslar

1-چون حوالت كنم گنه به قضا

گفته در نامه كفر لايرضى¹⁷⁴

¹⁶⁸ A' râf 7/24.

¹⁶⁹ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 107.

¹⁷⁰ Enfâl 8/22.

¹⁷¹ Âl-i İmrân 3/14.

¹⁷² Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 108.

¹⁷³ Mâide 5/54.

¹⁷⁴ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 340.

Doğru ve sa'âdet yolu başlığında yer alan bu beyitte; "Yaptığın günahı nasıl kadere havâle edersin, Zaten Allah nâmesinde (Kur'ân) kullarının küfrüne razı olmaz" demektedir.

Bu beyitte Hakîm Senâî, Zümer sûresinin 7. ayetinden iktibas yapmaktadır.

... وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ ...

"... Ama kullarının inkâr etmesine razı olmaz."¹⁷⁵

2- همه گشته نفايه سيم دغل

آنکه گفتش خدای بل هم اضل¹⁷⁶

"Herkes maddeperest ve dolandırıcı olmuştur. Hüdâ diyenler bile gidişatta onlardan daha da sapıktır." diyen Hakîm Senâî söz konusu beyitte A'râf sûresinin 179. ve Furkân sûresinin 44. ayetlerinden iktibas yapmıştır.

... أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلَّ هُمْ أَضْلُ ...

"... İşte bunlar hayvanlar gibi, hata daha da aşağıdadırlar. ..."¹⁷⁷

... إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلَّ هُمْ أَضْلُ سَبِيلًا.

"...Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkındırlar."¹⁷⁸

Sonuç

Her yazar ve şairin dinî inançları, düşünceleri ve dünya görüşü eserine yansıdığı gibi Hakîm Senâî'nin *Hadîkatü'l-hakîka* adlı eserinde de aynı durum söz konusudur. Hakîm Senâî tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve belâgat gibi İslâmî ilimlerle tıp, astroloji ve tarih gibi sosyal ve fen bilimlerine vakıf olan döneminin büyük âlim ve ariflerinden biridir. Nitekim *Hadîkatü'l-hakîka*'daki konu çeşitliliğinden de onun ilmi ve tasavvufî şahsiyetinin çok yönlü olduğu anlaşılmaktadır. *Hadîkatü'l-hakîka* aslında bir edebî eser olup çeşitli konuları içermesine rağmen dinî-irfanî meseleler diğer konulara göre daha ağır basmaktadır. Hakîm Senâî eserinden çeşitli kaynaklardan faydalandığı gibi onun eserindeki düşüncelerinin asıl kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Şiirlerinde dinî ve tasavvufî konuları ele alırken bir çok ayetten iktibas yaptığı görülmektedir.

Bu çalışmanın sonucunda *Hadîkatü'l-hakîka*'da Kur'ân-Kerîm'den nâkıs lafzî iktibas yapılan beyitlerin ağırlık kazandığı tespit edilmiştir. Hakîm Senâî şiirlerinde şu sûrelerden ayetleri iktibas etmiştir: Mü'minûn Sûresi 23/14; Rahman Sûresi 55/26; A'râf Suresi 7/143; Şuarâ Sûresi 26/50; A'râf Suresi 7/12; İnsan Sûresi 76/1; Kehf Sûresi 18/28; Tevbe Suresi

¹⁷⁵ Zümer 39/7.

¹⁷⁶ Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka* tsh. Ali Muhammed Sâbirî vd., 361.

¹⁷⁷ A'râf 7/179.

¹⁷⁸ Furkân 25/44.

9/79; Hûd Sûresi 11/123; Şûrâ Suresi 42/53; Kaf Sûresi 50/29; Bakara Sûresi 2/24; Nisâ Sûresi 4/59; Bakara Sûresi 2/285; Enfâl Sûresi 8/17; Furkân Sûresi 25/45; Şu'arâ Suresi 26/89; Tevbe Sûresi 9/51; Tâ-Hâ Sûresi 20/114; Necm Sûresi 53/17; İsrâ Sûresi 17/1; Duhâ Sûresi 93/5; Hicr Suresi 15/72; Duhâ Sûresi 93/1; Duhâ Sûresi 93/2; İnşirah Suresi 94/1; Sâd Sûresi 38/24; Araf Sûresi 7/23; Meryem Sûresi 19/ 42; Sâd Sûres 38/35; Tevbe Sûresi 9/51; Bakara Sûresi 2/206; Fussilet Sûresi 41/30; En'âm Sûresi 6/46; A'râf Sûresi 7/23 A'râf Sûresi 7/24; Enfâl Sûresi 8/22; Âl-i İmrân Sûresi 3/14; Enbiyâ Sûresi 21/104; İnfîtâr Sûresi 82/19; Hac Sûresi 22/77; Bakara Sûresi 2/45; Âl-i İmrân Sûresi 3/27; Mâide Sûresi 5/54; Zümer Sûresi 39/53; Hicr Sûresi 15/72; Bakara Sûresi 2/285; Âl-i İmrân Sûresi 3/92; Tevbe Sûresi 9/5; Kâfirûn Sûresi 109/6; Fetih Sûresi 48/10; Zümer Sûresi 39/53; Âl-i İmrân 3/198; Mürselât Sûresi 77/1; Fecr Sûresi 89/28; Bakara Sûresi 2/38; Ra'd Sûresi 13/35; Nisâ Sûresi 4/23; Maide Sûresi 5/3; Bakara 2/276; Tevbe Sûresi 9/35; Nisâ Sûresi 4/34; Nisâ Sûresi 4/78; Meryem Sûresi 19/57; Kasas Sûresi 28/81; Yûsuf Sûresi 12/50; Zuhurf Sûresi 43/38; Kıyamet Sûresi 75/1; Leyl Sûresi 92/1; Duhâ Sûresi 93/1; Beled Sûresi 90/4; Âl-İmrân Sûresi 3/119; Rahmân Sûresi 55/26; A'râf Sûresi 7/12; Sâd Sûresi 38/76; Âl-i İmrân 3/7; Zümer sûresi 39/7; A'râf Sûresi 7/179; Furkân 25/44. En çok alıntı yapılan Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Tevbe ve A'râf sûreleri olmakla beraber en az iktibas yapılan sûre ise Rahmân sûresidir.

Hadîkatü'l-hakîka konu yönüyle genel olarak icelendiğinde bir edebî eser olmasının yanı sıra çeşitli İslâmî konuları ihtivâ eden bir ansiklopedi mahiyetine taşımaktadır. Özellikle iktibas edilen beyitlerin konularına bakıldığında daha çok Tevhid, naat, dinî-tasavvufî meseleler karşımıza çıkmaktadır.

Hadîkatü'l-hakîka'da iktibas edilen ayetler ifadeyi güzelleştirmek veya esere dinî motif kazandırmaktan ziyade anlamı güçlendirmek, söylenmek istenilen mevzuyu Kur'ân'dan temellendirmek, muhatabı ikna etmek, konunun varlığını, aslını, ne olduğunu ve doğruluğunu ispatlamak maksadıyla kullanılmıştır. Bazen de kendi itikat ve inancını beyan ve kendini savunmak için ayetlere başvurmuştur. Bunun için bazen bir ayet beytin kafiye veya vezin gibi şekil tekniklerine uygun düşmemesine rağmen kullanılmıştır. Dolayısıyla yapılan iktibaslar daha ziyade anlam bütünlüğünü sağlamak için yapılmıştır.

Çalışma sırasında *Hadîkatü'l-hakîka*'daki Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin lafzî iktibaslarının yanı sıra manevî iktibaslarına da pek çok beyitlerde rastlanmıştır fakat bu çalışmada bir makalenin sınırını hayli aşacağı kaygısıyla sadece lafzî iktibaslar değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- Abbâsî Gücrâtî, Abdullatîf. *Şerh-i Hadîka-yi Senâi Mevsûm be-Letâifü'l-Hadâik*. Kom: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Kom, 1398.
- Ahmed, Nazir. *Mekâtîb-ı Senâi*. Kabil: Neşerât-ı Pohanza-yi Edebiyat ve Ulûm-ı Beşerî, 1356.
- Azim, Dâvud ve Cafer, Şirin. "Senâi, Şiir ve İrfân". *Fasl-Nâme-yi Tahassusî Edyân ve İrfân*, 7/26 (1389), 111-119.
- Beşir, Ali Esgar. *Seyrî der-Mülk-i Senâi*. Kabil: İntişârât-ı Bayhakî, 1356.
- Coşkun, Menderes. *Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- Daniş Pujûh, Manûçîhr. *Güzide-yi Hadîka-yi Senâi Gaznevî*. Tahran: 1375, Şirket-i İntişarat-ı İlmî-Ferhengî.
- Dehkân, Ali. "Şivehâ-yi Terbiyet Ber-Pâye-yi Usûl-i İrfânî der- Hadîkatü'l-hakîka-yı Senâi". *Püzûhiş-Name-yi Edebiyat-i Talimî*, 11/ 44 (1398), 55-86.
- Deniz Erçavuş, *Senâi-Yi Gaznevî'nin Gazellerinin Tasavvufî Açından İncelenmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Durmuş, İsmail. "İktibas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/52. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Erçavuş, Deniz. "Senâi-yi Gaznevî'nin Gazellerindeki Geçen Ayet ve Hadisler". *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 3/7 (2020), 15 - 36.
- Fayda, Mustafa vd., "Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/406-455. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Futuhî, Mahmut vd. *Şûrîde-yi Der-Gazne*. Tahran: İntişârât-ı Sohen, 1385.
- Gaznevî, Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâi-yi. *Hadîkatü'l-Hakîka ve Şerî'atü't-Tarîka* haz. Muderris Rezevî. Tahran: 1368, Dânişgâh-ı Tahran.
- Hümâyî, Celalüddîn. *Funûn-ı Belâgat ve Sanaât-ı Edebî*. Tahran: Âhûrâ, 1389.
- Hümâyûn, Server. *Hakîm Senâi Gaznevî ve Cihân-bîni-yi O*. Kabil: 1389, İntişârât-ı Bayhakî.
- Hüseynî, Meryem. *Şerh-i Hadîkatü'l-hakîka-yi Senâi*. Tahran: Danişgâh-ı El-Zahrâ, 1388.
- İnal Savi, Saime. "Senâi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36/502-503. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Kaban, Nurdan, "Senâi-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l-hakîka'sının Bölümleri". *Doğu Esintileri* /15 (Temmuz: 2021), 201-241.
- Kâkers, Ferhad. "Tasir-i Endişe-hâyi Kelâmî Gazzâlî Ber-ârâ-yi Senâi". *Fasl-Nâme-yi Edebiyat-ı İrfânî ve Estûre-Şinâhtî* 5/14 (Bahar 1388), 129-151.

- Keleş, Reyhan. *Divan Şiirinde Lafzî Ayet ve Hadis İktibasları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Kerimî, Emir Bânu. *Hadîka-yi Hakîm Senâî-yi Gaznavî*, Tahran: 1376, İntişârât-ı Zavvâr.
- Kırlangıç, Hicabi. "Mevlâna'da Senâî Etkileri". *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 9/28 Ankara (2009),7-32.
- Kur'ân-ı Kerîm Yeni Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Küçük, Osman Nuri, "Mevlânâ'nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarında Senâî". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/14 [Mevlânâ Özel Sayısı] Ankara (2005), 455-472.
- Nalçacıgil Çopur, Emel. "İktibas Sanatı ve Mazmûn". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* /10 (Nisan 2019): 165-179.
- Öngören, Reşat. "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/119. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özler, Mevlüt. "Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/18. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Öztürk, Mürsel. "Hadîkatü'l-hakîka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 15/20, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Pala, İskender. *Asiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınlar, 2018.
- Rezevî, Muderris. *Mesnevî-hâ-yi Hakîm Senâî*. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1348.
- Safâ, Zabihullah. *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, 2 cilt. Tahran: İntişârât-ı Firdevs, 1369.
- Seylâvî, Muhammed. "Ber-resî Mezâmîn ve Eb'âd-i İrfânî der- Hadîka ve Mantıkü't-tayr". *Pujûhişgâh-ı ulûm-i İnsânî ve Mutalâât-ı Ferhengî* 171-172.
- Topaloğlu, Bekir. "Kiyamet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/516. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Tuğyânî Esfercânî, İshak. *Şerh-i Müşkilât-ı Hadîka* İsfahan: 1382, Danişgâh-ı İsfahan.
- Uludağ, Süleyman. "Âl-i Abâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/306-307. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Uludağ, Süleyman. "Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/21. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yıdız. Alim. *Türk İslam Edebiyatı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Edebiyatında Kaynaklar*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2012.

Yılmaz, Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.

Zerķânî, Seyid Mehdi. *Ufukha-yı Şiir ve Endişeha-yi Senâî-yi Gaznevî*. Tahran: Neşr-i Rûzgâr, 1378.

Zerrînkûb, Abdul Hüseyin. *Costucû der Tasavvuf-i Îrân*. Tahran: Müessese-yi İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, 1379.

Zerrînkûb, Abdul Hüseyin. *Tasavvuf-ı İranî der-Menzer-i Tarihî-yi-ân*. Tahran: İntişârât-ı Sohen, 1383.

<http://lugatim.com> Erişim Tarihi (23.10. 2023).

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
7/2 (2023), 317-338.

İş Ahlakı ve Dindarlık İlişkisi (Esnaflar Üzerine Nitel Bir Çalışma)

The Relationship Between Business Ethics and Religiosity (A Qualitative Study on
Tradesmen)

Raziye Türkan

Bilim Uzmanı (Din Psikolojisi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Science Specialist (Psychology of Religion), Ankara Yıldırım Beyazıt University, Social
Sciences Institute, Department of Philosophy and Religious Studies,
Ankara/Türkiye
E- posta: rzytrkn06@gmail.com
ORCID ID: 0009-0008-5528-4502

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 01 Eylül/September 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Eylül/September 2023
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/December 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış/Winter
DOI: 10.46595/jad.1353786

Cite as / Atıf: Türkan, Raziye. "İş Ahlakı ve Dindarlık İlişkisi (Esnaflar Üzerine Nitel Bir Çalışma)".
Journal of Analytic Divinity, 7/2, 2023, 317-338.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has
been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve
yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/ **Etik Kurul İzni**
Etik onay, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından verilmiş olup
06.01.2022 tarihli ve 36 Numaralıdır. **Ethics Committee Permission**

Ethical approval was granted by Ankara Yıldırım Beyazıt University, Social and Human Sciences Ethics
Committee and dated 06.01.2022 and numbered 36.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study
and that all the sources used have been properly cited (Raziye Türkan)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The
authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Raziye Türkan

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Bu araştırma, esnaflar üzerinde iş ahlakı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi anlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma yöntemi kullanılan çalışmada, Ankara Yenimahalle ilçesinde çalışan ve çeşitli meslek gruplarından oluşan 24 esnafla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Esnaflarla yapılan görüşmeler üç ana temadan oluşmuştur. Bu temalar; çalışma hayatında temel değerler, din algısı, iş ahlakı ve dini hayat şeklindedir. Katılımcılarla yapılan görüşmelerden elde edilen veriler tematik analiz ve içerik analizi yöntemleri kullanılarak incelenmiştir. Katılımcıların çalışma hayatlarında önem verdikleri temel değerlerin incelendiği bulgularda daha çok dürüstlük ilkesinde yoğunlaşıldığı görülmüştür. Bu değer ise gerek iş ahlakı ilkelerinin gerekse ahi teşkilatının temel ilkelerini oluşturmaktadır. Ayrıca dürüstlük değeri çalışma hayatında benimsenen diğer değerlerle de ilişkilidir. Katılımcıların din algılarının incelendiği bulgularda, din denilince inanç ile ilgili kavramlar üzerinde durulduğu tespit edilmiştir. Din, dindarlık, din algısı gibi olgular anlaşılmasına çalışılırken farklı boyutlarla ele alınmaktadır. Bu bakımdan katılımcıların ifadelerinden hareketle, katılımcıların daha çok inanç boyutunda bir din algısına sahip olduklarından söz edilebilir. İş ahlakı ve dini hayat teması çerçevesinde ise, katılımcıların çalışma hayatları ve dini hayatları arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu bağlamda katılımcıların çalışma hayatları ve dini hayatları arasındaki ilişki anlamlı düzeyde çıkmıştır. Nitekim katılımcıların din algıları çalışma hayatlarındaki davranışlarını belirli ölçülerde etkilemektedir. Her ne kadar ikisi arasındaki ilişki kuvvetli sonuçlar çıkarsa da bazı durumlarda dini inanç ve kabullerin etkisiz kaldığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, İş Ahlakı, Çalışma Hayatı, Değerler, Din, Dindarlık.

Abstract

This study was conducted to understand the relationship between business ethics and religiosity among tradesmen. The study used qualitative research method, Interviews were conducted with 24 tradesmen from various occupational groups working in Ankara Yenimahalle district. The interviews with the participants consisted of three main themes. These themes are; basic values in working life, perception of religion, work ethics and religious life. The data obtained from the interviews with the participants were analyzed using thematic analysis and content analysis methods. In the findings examining the core values that the participants attach importance to in their working lives, it was observed that the principle of honesty was more focused on. This value constitutes the basic principles of both business ethics and ahi organization. In addition, the value of honesty is also related to other values adopted in working life. In the findings examining the participants' perceptions of religion, it was found that when religion is mentioned, concepts related to belief are emphasized. While trying to understand phenomena such as religion, religiosity and perception of religion, they are handled with different dimensions. In this respect, based on the statements of the participants, it can be said that the participants have a perception of religion mostly in the dimension of belief. Within the framework of the theme of work ethics and religious life, the relationship between the participants' work life and their religious life was analyzed. In this context, the relationship between the participants' working life and their religious life was found to be significant. As a matter of fact, the participants' perceptions of

religion affect their behaviors in their working lives to a certain extent. Although the relationship between the two is strong, it can be said that in some cases religious beliefs and acceptances are ineffective.

Keywords: Morality, Work Ethics, Working Life, Values, Religion, Religiosity.

Giriş¹

Birey veya toplumun, doğru ve yanlış arasındaki ayrımı yapabilme yeteneği olarak tanımlanabilen ahlak kavramı,² insanların davranışlarına yansiyarak birbirleriyle uyumlu ve dengeli şekilde yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan kurallar sistemi olarak ifade edilmektedir.³ Ahlak, genel itibariyle evrensel olarak kabul edilen değerlerle ilişkilidir. Örneğin; doğruluk, dürüstlük, adalet, yardımseverlik, saygı gibi temel değerlere birçok ahlaki yaklaşım tarafından vurgu yapıldığı bilinmektedir.⁴ Ahlaki ilkeler, bireyin karakterini olumlu anlamda dönüştürebilmektedir. Birey üzerinde başlayan bu durum toplum hayatına da olumlu bir eğilim kazandırabilmektedir. Nitekim sosyal bir varlık olan insan birbirinden etkilenmekte iyi veya kötü davranışları benimseyebilmektedir. Ahlaki ilkeler yaşatıldığında, insanların bir arada yaşamaları kolaylaşabilir ve toplumun güvenli bir şekilde devamlılığı sağlanabilir. Ahlakın zayıf kaldığı durumlarda ise bireyler ve toplumdaki yapılar zarar görmektedir. Bireysel ve sosyal hayatta büyük bir öneme sahip olan ahlak, çalışma hayatında da önemli bir yerde konumlanmıştır, bu durum iş ahlakı gibi bir konuyu gündeme getirmiştir.

İş ahlakı, insanların çalışma hayatlarında sergiledikleri davranışlarda, aldıkları kararlarda, kurdukları ilişkilerde belirli değerler sistemi etrafında hareket etmeleri şeklinde ifade edilebilir. İnsanlar çalışma hayatına oldukça önem atfetmekle birlikte bu alandan gerek psikolojik anlamda gerek sosyal ve ekonomik anlamda doyum sağlayabilmektedir. Çalışma hayatı gibi önemli bir alan ahlaki ilkelerden yoksun bırakıldığında bireyi ve toplumu olumsuz anlamda etkileyerek gerilemeyi ve yozlaşmayı yaygınlaştırabilmektedir. İş ahlakının çalışma hayatında uygulanır bir konumda olması dürüstlüğün, adaletin, sorumluluğun, güvenilirliğin hâkim olduğu anlamına gelir. Aksi halde çalışma hayatında istenilmeyen sonuçlar doğabilir. Örneğin; alım-satım işleminde esnafın müşteriyi aldatması, yalan söylemesi, fiyatlandırmada dengesiz olması, sorumsuz olması gibi davranışlar toplumda güvensizlik ortamının oluşmasına sebep olacak ve bunun giderek yaygınlaşması şeklinde bir durum ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda iş ahlakı, ahlaki olmayan

¹ Bu çalışma "İş Ahlakı ve Dindarlık İlişkisi (Esnasflar Üzerine Nitel Bir Çalışma)" başlıklı Doç. Dr. Behlül Tokur danışmanlığında Raziye Türkan tarafından tamamlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Armağan Köseoğlu, "Öğretmen Adaylarının Ahlak Kavramına İlişkin Metafor Kullanımları", Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi 4/3 (Ağustos 2015), 219. 219-225

³ Şevki Özgener, İş Ahlakının Temelleri Yönelimsel Bir Yaklaşım (Ankara: Nobel Yayınları, 2014), 10.

⁴ Ömer Torlak vd., "İş Ahlakı: Tanımı, Temelleri, Kapsamı ve Sınırları", *Temelleri ve Uygulamalarıyla İş Ahlakı*, ed. Nihat Erdoğan vd., (İstanbul: İGİAD Yayınları, 2018), 24.

davranışların önlenmesi ve güvenli insan ilişkilerinin oluşması bakımından çalışanlara rehber olmaktadır.

İş ahlakının uygulanmasında insanları tetikleyen çeşitli motivasyonlar olabilmektedir. Bunlar arasında dinin rolü oldukça önemli olmaktadır. Nitekim dindar bir birey, yaşamını inandığı dinin ilkeleri doğrultusunda sürdürmeye çalışırken çalışma hayatına da bu değerleri yansıtabilir, iş ahlakını dini inançlarının etkisiyle şekillendirebilir. Birey, doğruluk, dürüstlük, adalet, yardımseverlik gibi ilkeleri çalışma hayatında uygularken dini inançlarının tavsiyeleri yönünde hareket edebilmektedir. Bu bağlamda dindarlığın iş ahlakı ile ilişkisi çeşitli yönlerden incelenebilmektedir. Dolayısıyla araştırmada, esnafların çalışma hayatlarında dikkat ettikleri temel değerlerin neler olduğu, din algılarının hangi boyuta karşılık geldiği, dini hayatın çalışma hayatıyla etkileşimin ne düzeyde olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

Ahlak kavramının, Yunanca "ethos" kelimesine dayandığı bilinmektedir.⁵ TDK'da ise, "bir toplum içindeki kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları" olarak tanımlanmaktadır.⁶ Birey, aile, sosyal gruplar, çalışma grupları gibi her türlü insan ilişkilerinde ahlak kavramından söz edilebilir. Nitekim bu ilişkilerle ortaya konulan davranışların doğru veya yanlış ya da iyi veya kötü olarak incelenmesi, ahlaki bir değerlendirmenin yapıldığını gösterir. Bu açıdan ahlak, insan ilişkilerinde kabul gören iyi, doğru, erdemli davranışlarla kabul görmeyen kötü, yanlış, kusurlu davranışları incelemekte ve bu davranışların sonuçlarını değerlendirmektedir.⁷

Ahlaki ilkeler, her türlü toplumsal ilişkinin olduğu durumlarda bireylere davranış şekilleri sunmaktadır.⁸ Nitekim bu ilkeler, bireyin içinde yaşadığı ortamla uyum içerisinde olmasını sağlarken toplumda birlikteliğinin korunmasına da yardımcı olabilmektedir.⁹ Ahlaki ilkeler, bireylerin davranışlarını şekillendirmesinin yanı sıra insan yaşamında önemli bir yeri olan çalışma hayatındaki davranışların yönlendirilmesinde de etkili olmaktadır.¹⁰ Çalışma hayatında uygulanan ahlaki ilkeler iş ahlakı kavramıyla ifade edilmekte dolayısıyla uygulamalı bir ahlak bilgisine karşılık gelmektedir.

Bu bağlamda iş ahlakı kavramı, bireysel ve toplumsal anlamda kabul gören ahlaki ilkelerin çalışma hayatına aktarılması olarak ifade edilebilir. İş ahlakı, çalışma hayatında var olan düzen, işleyiş, insan ilişkileri, üretim, pazarlama gibi süreçlerde hâkim olan

⁵ Ali Seyyar, *Ahlak Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), "Ahlak", 33.

⁶ TDK, "Ahlak" (Erişim 20 Mart 2023).

⁷ Jon Nuttal, *Ahlak Üzerine Tartışmalar Etiğe Giriş*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 15.

⁸ Enver Uysal, "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsani Erdemler-İslami Erdemler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2003), 57.

⁹ Şevki Özgener, *İş Ahlakının Temelleri Yöneltilmiş Bir Yaklaşım* (Ankara: Nobel Yayınları, 2014), 10.

¹⁰ Elizabeth Tierney, *İş Ahlakı*, çev. Günhan Günay (İstanbul: Rota Yayınları, 1997), 23-24.

davranışları incelemektedir.¹¹ Mchugh'un ifadesiyle "İş ahlakı, ekonomi ve iş dünyasının sağladığı olanaklar doğrultusunda sağduyulu seçimler yapmamızda bize yol gösteren ilke ve değerlerin incelenmesidir."¹² İş ahlakı, çalışma hayatında olması gerektiği düşünülen dürüstlük, güven, saygı, hak gibi ahlaki kavramlar üzerinden her türlü insani ilişkiyi düzenlemektedir.¹³

İnsan davranışlarının konusu olan ahlak ve bununla bağlantılı olan iş ahlakı toplumda hâkim olan anlayışlardan, geleneklerden, inanç şekillerinden etkilenebilmektedir. Bunlar arasından dini inanışların iş ahlakının temellendirilmesinde oldukça etkili olduğu söylenebilir. Dinler kendi öğretileri doğrultusunda inanan insanlara belirli davranış kalıpları sunmaktadır. Bu durum iş ahlakının uygulanması konusunda da dini inançların insanlar üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. ¹⁴Nitekim Yahudilik, Hristiyanlık, İslam gibi dinlerin ahlaki prensiplerine bakıldığında çalışma hayatını düzenleyen pek çok ilkenin olduğu görülür.¹⁵

Tarihsel süreç içerisinde iş ahlakı konusuna bakıldığında dini temellerin etkili olduğu ahilik kurumu üzerinde önemle durulmaktadır. Nitekim ahilik, iş ahlakı konusundaki anlayışları ve faaliyetleriyle bilinmektedir. Ahilik teşkilatının öncelikli hedefleri arasında, bireysel ve toplumsal dengenin sağlanması ve güvenli bir ortamın oluşturulması yer almaktadır. Bu amaç doğrultusunda, zengin ve fakir, üretici ve tüketici, emek ve sermaye, halk ve devlet gibi farklı kesimler arasında dengeyi kurarak, toplum içinde adil bir denge oluşturma çabası gösterilmiştir.¹⁶ Ahilik, iyi bir usta olabilmek amacıyla yapısını oluşturmuştur. Bu amacın gerçekleşmesinin temelinde ise iyi bir insan dolayısıyla iyi bir Müslüman olabilmenin gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu bağlamda İslam dininin öğretileri doğrultusunda bir sistem inşa etmişlerdir.¹⁷

Sosyal bilimlerin iş ahlakını konu edinen çalışmalarına bakıldığında, dinin dolayısıyla dindarlığın ekonomik davranışları belirlemede önemli bir etken olduğu ifade edilmektedir.¹⁸ Dindarlık bireyin hayatında dinin ne kadar etkili olduğunu ve bireyin hayatını düzenlemesinde nasıl bir rol oynadığını yansıtan bir kavramdır. Dindarlık, bireyin yaşamında dini değerleri, inançları ve prensipleri içselleştirerek benimsemesi ve günlük yaşamına entegre etmesi anlamına gelir. Bir kişi dindar olduğunu ifade ettiğinde, dini

¹¹ Ali Seyyar, *Ahlaki Terimler Sözlüğü*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), "İş Ahlakı", 311.

¹² Francis P. McHugh, *İş Ahlakı* (İstanbul: TÜSİAD Yayınları, 1991), 2.

¹³ Mchugh, *İş Ahlakı*, 12.

¹⁴Ömer Torlak vd., *Pazarlama Ahlakı* (İstanbul: Beta Yayınları, 2017), 26.

¹⁵Mahmut Arslan, *Türkiye'de İslam ve İş Ahlakı*, Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak, ed. Recep Kaymakcan ve Mevlüt Uyanık, (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 411.

¹⁶ Yusuf Ekinci, *Ahilik* (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 22.

¹⁷ Ali Erbaş, *İktisadi ve İdari Yönleriyle Ahilik* (Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2020), 8.

¹⁸ Zahide K. Aygün vd. "Work Values of Turkish and American University Students", *Journal of Business Ethics* 80/2 (Jun. 2008), 211.

öğretileri sadece kabul etmekle kalmayıp aynı zamanda onları pratiğe dökme ve hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yaşamına yansıtma gayreti gösterir.¹⁹

Nitekim insanlar bir dini kabul ederek yaşamlarını o dinin tavsiye ettiği veya emrettiği ilkeler doğrultusunda şekillendirmeye çalışmaktadır. Nitekim dindarlık denilen olgu, insanların bireysel ve sosyal hayatlarında görünürlük kazanmaktadır.²⁰ Bu açıdan bireylerin sahip oldukları dini inançları ve inançlarının yaşantıya aktarıldığı dindarlıkları çalışma hayatındaki davranışları üzerinde de etkili olması mümkündür.

2. Yöntem

Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma yönteminde olaylar, durumlar veya fenomenler detaylı ve içerik açısından zengin bir şekilde ele alınarak anlaşılmaya çalışılır. İnsanların durum ve olaylara yükledikleri anlamlar üzerinden bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmeler yapılır.²¹ Araştırmada olgu bilim/fenomenolojik deseni kullanılmıştır. Bu açıdan katılımcıların iş ahlakı ve din olgularını bireysel tecrübe ve yorumlarından hareketle derinlemesine incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırma çalışma grubunu, Ankara Yenimahalle ilçesinde çalışan esnaflar oluşturmaktadır. Katılımcılar 24 esnaftan oluşmakla beraber bu esnaflar gönüllük esasına uygun olarak belirlenmiştir.

Araştırmanın veri toplama sürecinde iş ahlakı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi anlamak amacıyla katılımcılarla derinlemesine görüşme yapılmıştır. Bu görüşmelerde yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Çalışmanın temalarına uygun olarak katılımcılara 8 soru yöneltilmiştir. Söz konusu sorular 3 temayı kapsamakla birlikte bu temalar; çalışma hayatında temel değerler, din algısı, iş ahlakı ve dini hayatı şeklindedir.

Çalışma grubunu oluşturan katılımcılar öncelikle araştırmanın amacıyla ilgili bilgilendirilmiştir. Katılımcıların bilgilerinin ve verilen cevapların gizli kalacağı ifade edilmiştir. Araştırmanın uygulama süreci ortalama 20-30 dk sürmüştür. Görüşmelerden elde edilen veriler üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan bilgisayar ortamında yazıya geçirilmiştir. Yazıya geçirilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Katılımcıların verdikleri cevaplar neticesinde anlamlı gruplar oluşturularak tematik bir şekilde analizler yapılmıştır.

¹⁹ Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020), 31-32.

²⁰ Ali köse- Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 111.

²¹ Hasan Şimşek - Ali Yıldırım, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 39.

Çalışmanın Sınırlılıkları

Çalışma çeşitli meslek grubundan esnaflarda zenginleştirilmiştir ancak ekonomik anlamda geniş uçlarda esnaflar bulunmaktadır. Bu durum analizleri zorlu kılmıştır. Bu nedenle katılımcılardan oluşan grubun gelir düzeyinin daha homojen olması daha farklı sonuçlar ortaya çıkarabilir.

3. Bulguların Dili ve Tartışma

Katılımcılarla yapılan görüşmelerde yöneltilen sorular, onların iş ahlakı konusundaki hassasiyetlerini anlama ve bu hassasiyetlerini besleyen kaynağı açığa çıkarma yönündedir. Katılımcıların çalışma hayatlarındaki ahlaki davranışlarının ardında onların dini inançlarının rolünün ne düzeyde olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla iş ahlakı ve dindarlık ilişkisini anlamaya yönelik sorulara yer verilmiştir. Elde edilen bulgular esnafların sahip oldukları ahlaki kabullerini ortaya çıkarmış olup bu anlayışlarının oluşmasında dinin etkin bir konumda olduğu görülmüştür. Ancak ahlakın pratiği noktasında dini kabullerin her zaman güçlü bir yönlendirmeye sahip olduğu söylenememektedir. Bu ilişki teorik anlamda kuvvetli olurken pratik anlamda zayıf bir ilişkiyi karşılamaktadır. Araştırmanın kapsamı çerçevesinde bu duruma neden olan unsurları sıralamak mümkündür.

3.1. İş Ahlakı ile İlgili Bulgular

Katılımcılara çalışma hayatlarında nelere dikkat ettikleri, hangi değerleri öncelikledikleri, iş ahlakının temelinde yer alan ilkelerden kendi çalışma hayatlarına yansıyanların olup olmadığı, dikkat ettikleri ve öncelikledikleri hususların her türlü şartta geçerli olup olmadığı hakkında sorular yöneltilmiş, bu doğrultuda katılımcıların çalışma hayatlarında var olan temel değerleri ortaya konularak değerlendirilmeler yapılmaya çalışılmıştır.

3.1.1. Çalışma Hayatında Temel Değerlere İlişkin Bulgular

Katılımcılarla yapılan görüşmelerde, çalışma hayatında temel değerleri ortaya çıkarmak amacıyla katılımcılara “Çalışma hayatında en çok dikkat ettiğiniz hususlar nelerdir?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcılardan elde edilen cevaplar neticesinde çalışma hayatında en çok dikkat ettikleri hususların sırasıyla dürüstlük, müşteri memnuniyeti, temizlik, saygı, insan ilişkileri, disiplin, helal-haram, mahremiyet gibi değerlerin ortaya çıktığı görülmüştür.

Tablo 1: Çalışma hayatında temel değerler ile ilgili bulgular

1. Dürüstlük	15
2. Müşteri memnuniyeti	10
3. Temizlik	6
4. Saygı	4
5. İnsan İlişkileri	4
6. Disiplin	4
7. Helal-haram	2
8. Kazanç	1
9. Mahremiyet	1

Katılımcıların çoğu, çalışma hayatında en çok dikkat edilen hususlara doğruluk ve dürüstlük yanıtını vermiştir. KK3,²² *"Dürüst, yalansız, kandırmadan işimi yapmaya gayret ediyorum. Müşteriye güven vermek için veresiye defterini onun gözünün önünde yazarım, bu şekilde şeffaflığı sağlamak isterim. Hakka girmek istemem, yalan olmadan işimi yapmak isterim."*

Katılımcının ifadesinden hareketle, dürüstlük, şeffaflık ve ahlaki değerlere önem verdiğini vurguladığı görülmektedir. Katılımcı dürüstlüğü çalışma hayatının temel bir parçası olarak benimsemekte işini dürüstlük temelinde yapmaya özen göstermektedir. Müşterilere güven verebilmek amacıyla bu değeri öncelikle görülmektedir. Hakka girmek istemediği vurgusundan kul hakkı tabiri anlaşılmaktadır. Bu durum katılımcının dini referanslı bir ifadeye yer vermesinin yanı sıra çalışma hayatında müşterilere ve başkalarına haksızlık yapmaktan kaçınarak hareket etmeyi amaçladığı yorumu yapılabilir. Katılımcının çalışma hayatının merkezinde yer alan yaklaşım; müşterilere güven vermek, dürüst ve adil bir şekilde iş yapmak ve ahlaki değerlere uygun hareket etmek olduğu anlaşılmaktadır. Doğruluk ve dürüstlük yanıtında buluşan diğer katılımcıların ifadelerinde ise buna benzer şekilde dürüstlükten; kimseyi kandırmamaya özen gösterdikleri ve yapmakta oldukları işleri doğru bir şekilde yapmaya gayret ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Dürüstlüğün kelime anlamına bakıldığında doğru ve gerçekleri ortaya koymak, güvenilir ve samimi olmak şeklinde ifade edilir.²³ Bu bağlamda dürüstlük, yalan söylememekten daha fazla anlamları içermektedir. Dürüstlüğün aynı zamanda, içtenlik, samimiyet, güvenilirlik ve açıklık gibi değerlerle ilişkili olduğu görülür.

Türk edebiyatında önemli bir yeri olan Atebetü'l-Hakâyık adlı eserde şair, ideal insanın sahip olması gereken özellikleri vurgulamaktadır. Şairin ifadeleri arasında dili

²² KK3, 10 Kasım 2022.

²³ Abdullah Yalnız-Yusuf Yılmaz, "Değerler Eğitimi Kavramı Olarak Dürüstlük ve Dürüstlük Ölçeği (DÖ) Türkçe Formu: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 / 34 (Aralık 2018), 653.

korumak ideal insanın önemli bir özelliğidir. Dili korumak, düşünerek söz söylemek yalan içermeyen ve her daim doğru olan sözlerle mümkündür. Bu, ideal insanın dürüst ve etik bir iletişim tarzı benimsemesi gerektiği anlamına gelir.²⁴

Akademide Etik Derneğinin yapmış olduğu “Esnaf ve Sanatkârlar Etik İlkeleri” belirleme çalışmasına bakıldığında ise, dürüstlük ve güvenilirliğin öne çıktığı görülmektedir. Etik ilkeler arasında ilk sırada yer alan dürüstlük ve güvenilirlik, bir kişinin sözlerinin ve davranışlarının uyumlu olması, verdiği sözleri tutması ve başkalarına karşı güvenilir olması anlamlarına gelir.²⁵ Dürüstlük değerinin ardından katılımcıların müşteri memnuniyeti üzerinde durdukları görülmüştür. Müşteri memnuniyeti, insanlara sunulan hizmetin beklentileri karşılması halidir. Müşterinin memnuniyeti karşılandığında müşteriler esnafla güvenli bir ilişki kurarak alışveriş devamlılığını sağlar. Esasen elde edilen cevaplar birbirleriyle ilişkilidir. Nitekim dürüst bir esnaftan müşterinin memnun olması muhtemeldir. Dolayısıyla dürüstlük müşteri memnuniyetini de doğurur. Bu ilişkisinin kodları ise karşılıklı güvendir.

Katılımcıların çalışma hayatlarında önem verdikleri değerlerin, onların maddi açıdan yaşadıkları her durumda aynı şekilde önemini koruyup korumadığı test edilmek istenmiştir. Bu doğrultuda onların maddi açıdan sıkıntılı dönemlerde ve maddi açıdan refah dönemlerde tavırlarının ne olduğu öğrenilmek istenmiştir. Bu durum, aşağıdaki bulguları ortaya çıkarmıştır.

i. Maddi Açıdan Sıkıntılı Dönemlerde İş Ahlakına Dair Bulgular

Katılımcılarla yapılan görüşmelerde “Maddi açıdan sıkıntılı dönemlerinizde tavrınız ne olmaktadır?” sorusuna verilen yanıtlara bakıldığında en çok “dua” yanıtına yer verildiği görülmektedir. Duanın ardından sabır, stres, çözüme odaklanmak, çevreyle olumsuz ilişkiler, kabullenmek verilen yanıtlar arasındadır.

Tablo 2: Maddi açıdan sıkıntılı dönemlerde esnafın davranışlarına dair bulgular

Dua	9
Sabır/ Şükür	7
Stres	4
Çözüme odaklanmak	3
Çevreyle olumsuz ilişkiler	3
Kabullenmek	2

²⁴ Behlül Tokur, “Ahlaki Çözümle, İdeal İnsan ve Hayatın Anlamı Bağlamında Atebetü’l-Hakâyık” *Bilimname Dergisi* 40 (2019), 179.

²⁵ Fahri Apaydın-Deniz Akgül- Birsal Aybek, “Ahilik Kültürü ve Modern Yönetim İlkeleri Doğrultusunda Esnaf ve Sanatkârlar Etik İlkelerinin Belirlenmesi” *Akademik Etik: Teori ve Uygulama*, 1 / 1 (2021), 49-50.

Dua yanıtını veren katılımcılardan bazılarının ifadelerine bakıldığında, dua etmekten yaratıcıya sığınmanın anlaşıldığı görülür. Bu anlayış onları dua yönelten motivasyonun daha çok güven arayışı olduğu sonucuna götürebilir.

K3,²⁶ “Allah’ıma sığınırım, seccademe sığınırım, sadece ondan isterim, ona yalvarırım. Başkasına anlatmam, o benim için en doğrusunu bilir.”

K10,²⁷ “Dua ettikçe yalvardıkça yakardıkça kendimize güvenimiz geliyor diye düşünüyorum. Dua edince rahathıyorum.”

Yapılan araştırmalara göre dindar bireyler zorlu anlarında çoğunlukla dini başa çıkma yollarını aramaktadırlar.²⁸ Dua ise, dini başa çıkmanın önemli unsurlarından biridir. İnsanlar, Allah’tan yardım istemek ve içsel ihtiyaçlarını ifade etmek amacıyla dua ederler. Bu bakımdan dua, dinin özünü oluşturan ve özellikle zor durumlarla başa çıkma süreçlerinde kullanılan bir dini uygulama olarak ifade edilmektedir.²⁹

Dua bireyin içsel dünyasını olumlu anlamda etkileyebilir, pozitif bir bakış açısı kazandırabilir, kendini güçlü hissetmesine yardımcı olabilir. Bunun sonucunda birey içinde bulunduğu zorlu durumlara karşı daha yapıcı bir şekilde başa çıkabilir. Nitekim birey dua ederken sıkıntılardan kurtulacağına dair inanç besler, bu inanç onun algı kapasitesini genişletir, algı kapasitesinin genişlemesi yapıcı düşünmesini sağlayarak bireyde olumlu tutum oluşturur, böylece birey içsel bir rahatlamayla kendisini daha güçlü hissederek zorluklarla başa çıkabilir.³⁰

ABD’de 1957 ve 1976’da yapılan bir araştırmada katılımcılara, zor durumlarla başa çıkarken kendilerine en çok yardımcı olan şeyin ne olduğu sorulmuştur. Hem 1957 hem de 1976’daki örneklem gruplarından elde edilen sonuçlara göre, 1957 yılında örneklem grubunun %42’si, 1976 yılındaki örneklem grubunun ise %31’i hayatlarındaki zor durumlarla başa çıkma mekanizması olarak duayı kullandıkları görülmüştür.³¹

Türkiye’de dua ile ilgili yapılan bir başka araştırmada ise katılımcıların %80’i hayatlarındaki çeşitli konular sebebiyle dua ettiklerini ifade etmiştir. Araştırmada, istenmeyen durumlarla karşılaşıldığında dua etmenin katılımcılar arasında yaygın

²⁶ K3, Kişisel Görüşme, 10 Kasım 2022.

²⁷ K10, Kişisel Görüşme, 30 Kasım 2022.

²⁸ Süleyman Doğanay, “Zorluklarla Başa Çıkma Bağlamında Bir Model Önerisi: Sabra Yolculuğun Beş Hali”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 / 1 (Haziran 2019), 288-289.

²⁹ Yunus Emre Temiz, “İlk Yetişkinlik Dönemindeki Bireylerde Dua ve Başa Çıkma Tarzları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (2019), 186.

³⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 227-229.

³¹ Kenneth Pargament, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice* (Newyork: Guilford Press, 1997), 301, akt. Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020), 120.

olduğunu görülmüştür. İnsanlar, zorluklarla başa çıkmak ve çözüm aramak amacıyla dua etmeyi tercih etmektedirler.³²

Sonuç itibarıyla insanlar, yaşadıkları sorunları çözmek amacıyla dini bir başa çıkma mekanizması olarak dua etmeye sıklıkla başvururlar. Özellikle maddi açıdan sıkıntılı dönemlerde insanlar, ilk olarak dua etme eğilimindedirler. Katılımcıların ifadeleri, bu bilgilerle uyumlu bir şekilde ilerler. Bu katılımcılar, zor durumlarla karşılaştıklarında Allah'a sığınıp ondan yardım dilemekte ve bu zorlukları ancak O'nun yardımıyla aşabileceklerine inanmaktadır. Bu, onların içsel güç ve umut arayışının bir ifadesidir.

Dua yanıtının ardından katılımcıların sabır ve şükür kavramlarını vurguladıkları göze çarpmaktadır. Katılımcıların sabır yanıtında çeşitlendiği görülmüştür. Katılımcıların çoğu sabrı zorluklara karşı göğüs germek olarak anladığı görülmekle birlikte KK1 sabrı tahammül ve çaresizlik olarak görmektedir.

KK1,³³ "...ne yaparım sabretmekten başka ne yapabilirim. Başka bir şansım var mı ki."

Bu durumda sabır kavramını aktif sabır ve pasif sabır olarak açıklamak mümkün olur. KK1'in ifadesi zoraki, gönülsüz bir sabretmeye örnek olur.³⁴

K8,³⁵ "Şükrediyoruz daha çok. Her şeyin bir inişi çıkışı var. İyiyken nasıl şükrediyorsak bu durumlarda da şükretmeye dikkat ederim. Allah da bir şekilde yoluna koyuyor. Desteğimizi ondan alıyoruz. "

Sabır, zor zamanlarda karşılaşılan istenmeyen olaylara ve durumlara karşı direnç göstermektir. Bu direnç zorlu durumların üstesinden gelmek amacıyla soğukkanlılıkla beklemek ve çaba göstermek olarak ifade edilir. Psikoloji literatüründe sabır, duygusal tepkileri kontrol altında tutup beklemek ve mücadeleyi sakin bir şekilde sürdürmektir.³⁶ Sabırla ilişkili olan şükür kavramı ise bireyin karşılaştığı iyi durumların farkında olup minnettar bir tutum içerisinde olmasıdır. Bununla birlikte şükür, bireyin sıkıntılı olduğu zamanlarda bile olumsuzlukların içerisinde iyiyi görmeye odaklanmasıdır.³⁷ Nitekim bireyler yalnızca iyi olarak gördükleri olay ve durumlara karşı şükran duygusu hissetmemektedirler, olumsuz anlamda karşılaşılan durumlar içerisinde de şükredebilmektedirler.³⁸ Araştırmalar, şükretmenin psikolojik iyi oluş ile yakından ilişkili

³² Ali Çarkoğlu - Ersin Kalaycıoğlu, *Türkiye'de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma* (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Araştırma Raporu, 2009), 30.

³³ KK1, Kişisel Görüşme, 10 Kasım 2022.

³⁴ Beyazıt Yaşar Seyhan, "Başa Çıkma Değeri Açısından Sabır Üzerine Nitel Bir Çalışma" *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 49 (2015), 129.

³⁵ K8, Kişisel Görüşme, 30 Kasım, 2022.

³⁶ Doğanay, "Zorluklarla Başa Çıkma Bağlamında Bir Model Önerisi: Sabra Yolculuğun Beş Hali", 290.

³⁷ Gülüşan Göcen, *Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 43.

³⁸ Mebrure Doğan, *Dindarlık Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 52.

olduğunu ortaya koymaktadır. Şükreden bireylerin depresyon ve kaygı düzeylerinde azalma gözlemlenirken, aynı zamanda hayat memnuniyetlerinin arttığı gözlenmiştir.³⁹

İslam'da sabır ve şükür, inançla beslenen bilinçli eylemler olarak kabul edilir. İman, kişinin Allah'a olan güvenini ve O'nun iradesine boyun eğmeyi içerir. Bu nedenle, zorluklar karşısında sabırlı olmak ve Allah'a minnettarlık göstermek imanın bir parçası olarak kabul edilir.⁴⁰ Dolayısıyla bireylerin dini başa çıkma mekanizmalarının ardında güven arayışı olabilir.

Sabır ve şükür kavramlarını ardından zor zamanlarında stresli olduklarını ifade eden katılımcılar da vardır.

K12,⁴¹ "Stresli oluyorum. En sevdiğimi bile kırabiliyorum. Abartı strese girdiysem çalışanları kırabiliyorum."

Katılımcının çalışma hayatında yaşadığı stresin, onun davranışlarına ve ilişkilerine olumsuz bir şekilde yansıdığını gösteriyor. Katılımcı stres altında olduğunda sevdiği insanları dahi incitebilecek düzeyde tepkisel davranışlar sergileyebiliyor.

Stres hayatın içsel bir bileşeni ve insanın yaşamının her aşamasında karşılaşılabileceği bir fenomendir. İş yaşamı, bireyin zamanını, enerjisini ve kaynaklarını yoğun bir şekilde tükettiği bir alan olduğundan, stresin yaygın bir kaynağı haline gelebilir. İş kaynaklı stres, özellikle örgütsel stres olarak adlandırılır.⁴²

ii. Maddi Açıdan Refah Dönemlerde İş Ahlakına Dair Bulgular

Katılımcılara, "Maddi açıdan refah dönemlerinizde tavrınız ne olmaktadır?" sorusu yöneltilmiş ve refah dönemlerinde şükreden katılımcıların çoğunluğu oluşturduğu görülmüştür. Bunun yanında çevreye yardım eden katılımcılar olduğu gibi kendini rahat hisseden katılımcılar da vardır. Durum karşısında teslimiyet gösteren katılımcıların olduğu da görülmektedir.

Tablo 3: Maddi açıdan refah dönemlerde esnafların davranışlarına dair bulgular

Şükür	10
Çevreye yardım	5
Kafası rahat	5
Teslimiyet	3

³⁹ Göcen, *Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*, 46.

⁴⁰ Doğan, *Dindarlık Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler*, 53.

⁴¹ K12, *Kişisel Görüşme*, 30 Kasım 2022.

⁴² Behlül Tokur, *Stres ve Din* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 134.

K10,⁴³ *“Daha çok şükrediyorum, işim iyi olursa Allah’ım sana sonsuz şükürler olsun diyorum. Bir şeyler yapabiliyor, bir yerlere gidebiliyorsam onun mükaafatını alarak şükrediyorum.”*

Katılımcılar zor zamanlarında şükrettikleri gibi refah zamanlarında da nimetlere karşı şükrettiklerini ifade etmişlerdir. Bunun dışında eğer yardım edecek konuma geçerlerse çevresindeki insanlara ve ihtiyaç sahiplerine yardım ettiklerini ifade eden katılımcılar da vardır. Bu ifadelerden katılımcıların gerek zor zamanlarında gerekse refah zamanlarında şükretmeleri önemli bir detaydır. Bu durumu iman kavramıyla açıklamak mümkündür. Nitekim katılımcıların her durumda Allah’a sığınması bunun açık bir ifadesidir.

b. Esnasfların Din Algılarına İlişkin Bulgular

Bu bölümde katılımcılara “Din sizin için neyi ifade eder?” sorusu yöneltilerek, onların din algıları anlaşılmaya çalışılmıştır. Katılımcılardan elde edilen bulgular neticesinde çoğunlukla dinin inanç-itikad boyutuna odaklanıldığı görülmüştür. Katılımcıların inanç-itikad yanıtlarını ahlak ve ibadet yanıtları takip etmiştir. Çok boyutlu yanıtlara yer verilse de katılımcıların din algılarının inanç boyutunda şekillendiği ifade edilebilir.

Tablo 4: Esnasfların din algısına dair bulguları

İnanç-İtikad	15
Ahlak	6
İbadet	4

K4⁴⁴, *“Din benim için bir inançtır. Gözümle görmediğim kalple bağlı olduğum bir inanç geliyor aklıma.”*

KK6,⁴⁵ *“Tek kelime ile Allah. Biz ona bağlıyız.”*

KK12,⁴⁶ *“...ben sadece Allah derim, bunun içine de her şey girer.”*

Her din mensubu olan bireylere kendi yapısı içerisinde inanılması gereken inanç ilkelerini sunar, bu ilkelerin bilinmesini ve onlara inanılmasını bekler. Dinin inanç boyutunda, birey dinin inanılması gereken esaslarını, öğretilerini ve ilkelerini kabul eder.⁴⁷ Dindar birey, kendini bir ilahi varlığa bağlı hisseder ve bu bağlılığı besleyen belirli inançlara sahiptir. Bu inançlar, aynı zamanda bireyin dini yaşamının temelini oluşturur.⁴⁸

⁴³ K10, Kişisel Görüşme, 30 Kasım 2022.

⁴⁴ K4, Kişisel Görüşme, 18 Kasım 2022.

⁴⁵ KK6, Kişisel Görüşme, 23 Kasım 2022.

⁴⁶ KK12, Kişisel Görüşme, 30 Kasım 2022.

⁴⁷ Ali köse- Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 111.

⁴⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 74.

Katılımcılardan bazıları da dini ibadet kavramıyla açıklamaktadır, dolayısıyla din denilince dinin içerisinde yerine getirilmesi gereken yükümlülükler anlaşılmaktadır.

K8,⁴⁹ *“Din Rabbimin bizden istediği şeyleri yerine getirmek, farzları, görevleri yerine getirmek.”*

Dinin yapısında özel dini uygulamalar mevcut olmaktadır, bu uygulamalar dinin mensupları tarafından yerine getirilmesi beklenir. Söz konusu dini pratikler ise ibadet, dua ve törenler gibi ritüelleri içermektedir.⁵⁰ Dinin inanç ve ibadet boyutları arasında güçlü bir bağ vardır. Özellikle İslam dini bağlamında, bu iki boyut arasındaki ilişki önemle vurgulanmaktadır. İslam alimleri, dinin inanç ve amel boyutlarının birbirini tamamladığını ifade etmektedirler. Bu bakımdan dindarlık hem içsel inançları hem de bu inançların pratiğini içeren bir bütün olarak değerlendirilir.⁵¹

Katılımcılar arasında, dinin ahlak boyutunu vurgulayan ifadelerde bulunanların olduğu tespit edilmiştir. Bu katılımcılar, dinin anlamını sadece inanç ve ibadetle sınırlamamış, aynı zamanda güzel davranışlar ve ahlaki değerler üzerinden de açıklamışlardır.

KK3,⁵² *“Çok büyük ve geniş bir şey, her şey aslında. Ahlak, namus, edep, haya, dürüstlük, inanç, güvenilir olmak, insana yakışır olmak.”*

Peker, Kur'an'a göre dinin boyutlarını ortaya koyduğu çalışmada ifade ettiği ahlak boyutunda dürüstlük, adil davranma, doğru konuşma, kibarlık, cömertlik, alçak gönüllülük, iyi muamele, iffet gibi davranışları sıralamaktadır.⁵³ Bu açıdan, dindarlığın sadece ritüeller ve inançlarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda kişinin günlük yaşamında sergilediği ahlaki değerleri içerdiğini göstermektedir. Bu tür davranışlar, dinin ahlaki boyutunu vurgulayarak insanların başkalarına karşı saygılı, adil ve iyi davranışlar sergilemelerinde rehber olabilmektedir.

Bu bağlamda, araştırmaya katılan katılımcıların büyük bir kısmı, din kavramını ifade ederken öncelikle inançla ilgili ifadeler kullanmışlardır. Bunlar arasında Allah'a inanç, Allah'ın varlığını kalplerinde hissetmek, dinin temel inanç esaslarına inanmak ve ibadetleri yerine getirmek gibi ifadeler yer almaktadır. Bu sonuçlar, katılımcıların dini inanç düzeyinde algıladıkları ve dinin öğretilerini, aile ve çevrelerinden öğrendikleri şekilde yaşama geçirdiklerini göstermektedir. Bu özellikler aynı zamanda katılımcıların geleneksel bir dindarlık düzeyine sahip olduklarının da bir göstergesi olabilir.

⁴⁹ K8, Kişisel Görüşme, 30 Kasım 2022.

⁵⁰ Charles Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, *Din Sosyolojisi*, ed. M. E. Köktaş – Y. Aktay (Ankara: Vadi Yayınları,1988), 254.

⁵¹ İhsan Çapçioğlu, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Yakın Sosyal Çevre ile İlişkilerinde Etkili Bir Faktör Olarak Dindarlık”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/3 (2008), 52-53.

⁵² KK3, Kişisel Görüşme, 10 Kasım 2022.

⁵³ Hüseyin Peker, “Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 12 / 2 (Haziran 2012), 43-44.

1.1. Çalışma Hayatı ve Dini Hayat ile İlgili Bulgular

Bu bölümde, araştırmanın odak noktası çalışma hayatı ile dini hayat arasındaki ilişkiyi anlamaktır. Bu amaçla, katılımcılara çalışma hayatıyla dini hayatları arasındaki ilişkiye dair sorular yöneltilmiştir. Katılımcıların çoğunlukla çalışma hayatları ile dini hayatlarını ayrı olarak değerlendirmedeği tespit edilmiştir. Öncelikle katılımcılara “Çalışma hayatı ve dini hayat arasında bir ilişki var mıdır?” sorusu yöneltilmiştir. Bu sorulardan elde edilen yanıtları test etmek amacıyla ek sorular katılımcılara sorulmuştur. Bu sorular ise “İş yerinde dini içerikli bir tabelanın kullanılması bir dindarlık göstergesi midir? Müşteri kazanmayı etkiler mi?”, “Helal lokma tabirinden ne anlıyorsunuz?”, “Ticaret yaparken yalana başvurduğunuz oluyor mu? Yalansız ticaret olmaz mı?” şeklindedir.

Katılımcıların “Çalışma hayatı ve dini hayat arasında bir ilişki var mıdır?” soruna vermiş oldukları cevapların %83’ü ilişki vardır şeklinde olurken %16’sı ilişki yoktur şeklinde dağılım göstermektedir.

K4,⁵⁴ “Bence farklı dünyalar değildir. Mesela hak konusu, ticarete üretim yaparken yalan söylersiniz, çalarsınız. Ama dini açıdan hakkı gözetirseniz bunları göz ardı etmezsiniz. Kişinin dini yaptığı işi de etkiler bence.”

Katılımcı, dini değerlere uygun olarak hareket etmenin çalışma hayatını da etkilediğini düşünmektedir. Bu nedenle, dini inançların kişinin işini ve çalışma hayatını nasıl şekillendirdiğini ve etkilediği anlaşılmaktadır. Katılımcı, dini prensiplerin iş ahlakı ve davranışları üzerinde etkili olduğunu düşünerek, iş ve din arasındaki ilişkinin dinamikliğini vurgulamaktadır.

K16,⁵⁵ “...Mesela ben terazide mal tartıyorum eksik tartabilirim, müşterileri kandırabilirim. Ama dinimizde nedir terazide hile yapmayın diyor kul hakkına girmeyin diyor. Kul hakkına girmemek için sen de dikkat ediyorsun. O yüzden birbiriyle çok alakalı.”

Burada da katılımcının ifadesinden, çalışma hayatıyla dini inançlar arasında bir uyum ve etkileşimin varlığından söz edilebilmektedir.

Katılımcıların ifadelerine bakıldığında, çalışma hayatlarında ahlak dışı eylemleri yapma imkânları olsa bile, dini inançlarının bu tür eylemleri engellediği belirtilmektedir. Bu durum, katılımcıların hayatlarında benimsedikleri tutumları açıkça yansıtmaktadır. Katılımcılar, iş yerinde ahlak dışı davranışlara girmeyi engelleyen bir içsel tutum geliştirmişlerdir ve bu tutumlarını dini değerleri temel alarak şekillendirdiklerini ifade etmektedirler.

⁵⁴ K4, Kişisel Görüşme, 15 Kasım 2022.

⁵⁵ K16, Kişisel Görüşme, 7 Aralık 2022.

Bireylerin davranışlarının ardında onları o davranışa yönelten tutumların var olduğu bilinir.⁵⁶ Din ise bireylerin tutum ve davranışlarını yönlendirebilmekte oldukça etkilidir. Birey dini inançları neticesinde, o dinin gerekliliklerini yerine getirmek, emir ve yasaklarına uymak, ahlaki anlamda doğru, dürüst, güvenilir olmak gibi bir tutum geliştirebilmektedir.⁵⁷ Katılımcıların ifadelerine bakıldığında ise, çalışma hayatlarında sergiledikleri davranışların arkasında dini inanç ve kabullerinin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla katılımcıların iş yaşamını yönlendiren dini bir tutumdan bahsetmek mümkündür.

Katılımcıların çalışma hayatlarıyla dini hayatları arasındaki ilişkinin kuvvetli olduğu ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu ifadeleri test etmek amacıyla ilave sorular yöneltilmiştir.

Katılımcılara sorulan “İş yerinde dini içerikli bir tabelanın olması bir dindarlık göstergesi midir? Bu durum müşteri kazanmayı etkiler mi?” sorusuna katılımcıların %58’i dindarlık göstergesi değildir derken %29’u dindarlık göstergesidir yanıtını vermişlerdir. Dindarlık göstergesi olarak görmeyen katılımcı ifadelerine bakıldığında;

KK3,⁵⁸ “Asla müşterileri etkilemek için yapmam. İnandığım için, uğur getirdiğini düşündüğüm için, bereket getirsin, kuvvet versin diye asarım. Ve bunların işlerimi etkilediğini düşünürüm. Müşteriler açısından olumlu etkilenen de var olumsuz etkilenen de. İnsanlar kendilerine benzeyen biri olduğu zaman birbirlerine sempati duyuyorlar.”

Dindarlık göstergesi olduğunu düşünen katılımcıların ifadelerine bakıldığında ise;

K22⁵⁹, “Dindarlık göstergesidir. Ama ben koyulmasına karşıyım açıkçası. Ne gerek var. İnsanlar istediğine inanıyor. Bence artık müşteriyi de etkilemiyor. Konjonktür o kadar bozuldu ki ben açıkçası beş vakit namaz kılan birisiyim ama ağızdan Allah, Kitap, Peygamber çıkan birinden uzak durmaya çalışıyorum artık. Öyle bir konjonktüre döndüğü için olumlu bakmıyorum açıkçası.”

Katılımcıların çoğunda gösteriş amacıyla tabela ve levha asmadıklarını inançları doğrultusunda kendilerini iyi hissettikleri ve bereket getirdiğine inandıkları için çalışma alanlarında bulundurdukları ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte K22 dindar bir yaşam sürdüğünü ifade etmesine rağmen çalışma alanlarında bu tarz tabelaların bulundurulmaması gerektiğini, günümüzde güveni değil güvensizliği çağrıştırdığını ifade etmesi de son derece önemlidir.

Katılımcılara yöneltilen “Helal lokma tabiri sizin için neyi ifade ediyor?” sorusuna verilen yanıtlar ise sırasıyla; alın teri, harama bulaşmamak, dürüst iş yapmak, kul hakkını gözetmek şeklindedir.

⁵⁶ Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları,1996), 29-30.

⁵⁷ Hasan Arslan, “Dini Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2009), 79.

⁵⁸ KK3, Kişisel Görüşme, 10 Kasım 2022.

⁵⁹ K22, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2022.

K14,⁶⁰ "Helal lokmayı en iyi derecede yapan biziz. Her çalıştığımız şeyde alnımızın teri var, el emeği neticede... el emeğinin yüzde doksanı da helal lokmadır. Elimizden geldiği kadar helal lokma ile çalışmaya çalışıyoruz. Komisyon olarak değil de böyle direkt bedenen çalıştığımız için yapmış olduğumuz işin helal lokma olduğunu düşünüyorum."

Katılımcının ifadesinden, helal lokma tabiri için emek ve alın teriyle yapılan işlere atıfta bulunduğu görülmüştür.

Katılımcılara, "Ticaret yaparken yalana başvurduğunuz oluyor mu? Yalansız ticaret olmuyor mu?" sorusu yöneltilmiş ve bu soruya verilen cevaplar neticesinde katılımcıların %83'ü yalansız ticaretin olmayacağını söylerken katılımcıların %16'sı yalansız ticaretin olabileceğini söylemiştir. Bu sorudan elde edilen ifadeler önceki sorulara verilen yanıtlarla karşılaştırıldığında ortaya tezat bir durumun çıktığı görülür. Nitekim katılımcıların büyük bir çoğunluğu yalansız ticaretin olmayacağını ifade ederek vermiş oldukları diğer yanıtlardan oldukça uzaklaşmışlardır. Katılımcılar çalışma hayatlarında, kendi iş alanlarına özgü yalan sistemleri oluşturdukları tespit edilmiştir. Örneğin yalanı ürün üzerinden yalan, zamansal aksaklıklar üzerinden yalan şeklinde ikiye ayırarak ifade eden katılımcılar olmuştur. K5,⁶¹ "Yalanın nereden olduğuyla alakalı aslında, bunu ikiye ayırabiliriz. Ürünle ilgili yalan, işleyle ilgili yalan... Hiçbir zaman ürünlerle ilgili satış yaparken yalana başvurmuyoruz öyle bir şeye de ihtiyacımız yok, yalan söyleyerek bir şey satma gibi bir hedefimiz yok. Birisi gelip çok acil dediğinde ötekinin siparişini öteleyebiliyoruz. Orada müşteriyi üzeceğimize makine bozuldu diye yalan söyleyebiliyoruz mesela. Şu devirde yalansız ticaret olmaz diye düşünüyorum." Bunun yanı sıra ürün üzerinden yalana başvurduklarını ifade eden katılımcılar da olmuştur; K15,⁶² "Bu devirde dürüst olunca kazanamıyorsun o kesin. Ben bile işimi dürüst yaptığım halde yalana başvurduğum oluyor. Yufka bazen ertesi günden kalıyor. Müşteri sorduğunda taze diyebiliyorum. Genelde yalansız ticaretin olmadığını düşünüyorum olmazsa olmaz gibi bir şey." Ayrıca günümüzde çalışma hayatında yalansız bir düzen kurulamayacağını benimsemiş katılımcılar da vardır; K24,⁶³ "Bizim hayatımız yalan... (...) çünkü kazancının yarısını senin elinden alıyorlar. Kârım bu kadar dersen kazancının yarısını alıyorlar. Az desen azını, çok desen çoğunu alıyorlar. Kendi malımı kendi hakkımı çalışıyorum aslında. Normalde benim hakkım bu. Doğru yaptığın zaman iş vermezler. Yalansız dönmez asla!" Katılımcıların vergi konularında yaşadıkları zafiyetler de ifadelerine yansımıştır; K15,⁶⁴ "Onlar olağan şeyler ama bilmiyorum ben o kadar da kötü bir şey yaptığımızı düşünmüyorum. Sonuçta alın teriyle kazanıyoruz. Vergi kaçırdık mı? Mutlaka her işte olan şeyler ama denetimler zayıf. Yani ben çok da vergi kaçırdığımızı da düşünmüyorum açıkçası onlar illaki bir yerden çıkıyor."

⁶⁰ K14, Kişisel Görüşme, 7 Aralık 2022.

⁶¹ K5, Kişisel Görüşme, 15 Kasım 2022.

⁶² K15, Kişisel Görüşme, 7 Aralık 2022.

⁶³ K24, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2022.

⁶⁴ K15, Kişisel Görüşme, 7 Aralık 2022.

Katılımcıların ifadelerinden yalana başvurma nedenlerine bakıldığında; kendi ifadeleriyle çarkı döndürebilmek, işlerinin devamlılığını sağlayabilmektir. Bunun yanı sıra katılımcılar vergilerin oldukça ağır olduğunu düşünmekte ve vergi konusunda yaşadıkları zafiyetlerde kendilerini rahatsız hissetmemektedirler. Yine kar elde etmek amacıyla ürün fiyatlandırmasında veya kalitesinde müşteriye aldatma yoluna girebilmekte oldukları görülmüştür.

Tartışma

İş ahlakı ve dindarlık ilişkisinin anlaşılmaya çalışıldığı çalışma neticesinde, elde edilen bulguların anlamlı sonuçlar doğurduğu görülmüştür. Katılımcıların ifadeleri dinin ve bunun yansıması olan dindarlığın çalışma hayatında ahlaki davranışları etkilediği yönündedir. Ancak katılımcıların ifadelerinin test edildiği sorularda elde edilen bulgularla örtüşmeyen sonuçlara ulaşıldığı da açıktır. Bu sonuçlar çalışmanın gidişatını değiştirerek farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu örüntüyü incelediğimizde; katılımcıların çalışma hayatlarında din ile kurdukları ilişki yadsınamaz bir gerçektir. Esnafın çalışma değerlerinde dürüstlük yanıtının sıkça tekrar edildiği görülmüştür. Bunun yanı sıra katılımcıların dini kavramlara çokça yer verdikleri görülmekte aynı zamanda maddi açıdan zor ve refah dönemlerde şükür gibi bir mekanizmaya iki durumda da başvurduklarıdır. Bu sonuçlar araştırmanın iki kavramı arasındaki ilişkiyi güçlü kılmaktadır. Ancak katılımcıların çoğu ticaret yaparken yalana başvurduklarını ifade etmişlerdir. Dürüstlük yanıtının katılımcıların çoğu tarafından tekrar edilmesi ve yine katılımcıların çoğunun ticaret yaparken yalana başvurusu kendi içerisinde büyük bir tezatlığı ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla iş ahlakının dindarlıkla ilişkisinin incelendiği çalışma, bu tezatlığın sebebini araştırmaya zorlamıştır. Konuya dindarlık yönünden yaklaşıldığında katılımcıların inanç boyutunda geleneksel bir dindarlık anlayışına sahip oldukları gözlemlenmiştir. Bu durum çalışma hayatında dinin ahlaki boyutunun zayıf kaldığını göstermektedir. Bu yorum belirli ölçülerde yapılabilir ancak derinlemesine görüşmelerin yapıldığı araştırmada katılımcıların ifadelerini detaylı analiz etmek gerekir. Öncelikle katılımcıların oldukça mutsuz ve sitemli oldukları ifadelerine yansımıştır. Ekonomik anlamda karşı karşıya oldukları zor süreçler onları derinden etkilemiştir. İçinde buldukları hal onları bir davranışta bulunurken o davranışın ahlakiliğini sorgulamaktan geri bırakmıştır. Sorguladıklarında yanlış bir davranışta bulduklarını kabul etseler de bunu artık bir hak arama yolu olarak benimsemişlerdir. Dolayısıyla ticaret hayatında esnafın yeni bir sosyal gerçekliği benimsedikleri anlaşmıştır. Davranışlarını bütünüyle ahlaki kılarak kazanç elde edemeyecekleri inancı çalışma hayatlarına yansımaktadır ve bu tutumla çalışma hayatlarındaki davranışlarını yönlendirmektedirler. Dolayısıyla her ne kadar çoğunluğun çalışma hayatıyla dini hayatı bir tuttukları ifade edilse de bu pratiğe yansımamaktadır.

Sonuç

İş ahlakı ve dindarlık ilişkisini esnasflar üzerinden anlamayı amaçlayan bu araştırmada öncelikle esnasfların çalışma değerleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma değerlerinin ortaya konulması ardından esnasfların din algılarına dair veriler toplanarak yorumlar yapılmıştır. Son olarak esnasfların çalışma hayatı ve dini hayatlarıyla olan ilişki anlaşılmaya çalışılmıştır.

Katılımcıların çoğu çalışma hayatlarında dikkat ettikleri değerlere doğruluk-dürüstlük yanıtını vermiştir. Bu durum iş ahlakı ilkeleriyle doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olan dürüstlük ilkesinin esnasflar üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Esnasflar tarafından dürüstlük değerinin benimsenmesi müşteriyle olan güven ortamının oluşması açısından etkili olmaktadır. Çalışma değerlerinin ortaya konulması ardından esnasfların din algıları anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda esnasfların daha çok inanç düzeyinde bir din algılarının olduğu sonucuna ulaştırmıştır. Nitekim din denilince genel anlamda dinin inanılması gereken esasları üzerinde durulmuştur. Çalışma hayatı ve dini hayat temasına gelindiğinde, esnasfların çalışma hayatı ve dini hayatlarını ayırmadıkları, iki alanın birbirleriyle ilişki olduğunu düşündükleri görülmüştür. Bu durum esnasfların dindarlıklarının onların iş ahlakı üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaştırırsa da esnasfların çalışma hayatlarında yalana başvurduklarını ifade etmeleri bu ilişkiyi zayıflatmıştır.

Esnasfların yalana sıkça başvurmaları gerek iş ahlakını gerek onların dindarlıklarını etkilemektedir. Bu durum din psikoloji açısından değerlendirildiğinde, katılımcıların çalışma hayatlarında ahlaki olmayan davranışlarda bulunmalarının ardında onların inanç boyutunda kalan ve davranışlara yansımamış dindarlıklarının etkili olduğu söylenebilir. Ancak bu durum tek bir nedene bağlanmayıp çeşitli yönleriyle incelenmelidir. Nitekim esnasfların çalışma hayatlarında dindarlıklarının yansımaları görülmektedir. Esnasflar dükkanlarını besmeleyle açmakta, çalışma alanlarında dini içerikli tabelalara yer vermekte, sıkıntılı zamanlarında dini başa çıkma mekanizmalarına başvurmaktadır. Aynı zamanda ibadetlerini yapmaya da gayret etmektedirler. Katılımcıların çoğunun çalışma hayatında en çok dikkat ettikleri hususların başında dürüstlük ilkesinin gelmesi ve yine katılımcıların tamamına yakınının yalansız ticaretin olmayacağını ifade etmesi ortada bir bilişsel çelişkinin varlığının işareti olabilir.

Bu sorun katılımcıların inanç boyutunda kalan, ahlaka yansımayan dindarlıklarıyla birlikte çalışma hayatında oluşan yeni bir gerçekliği de işaret etmektedir. Katılımcıların ifadelerine bakıldığında bu tarz ahlaki sorunların artık sorun olarak değerlendirilmediği görülmüştür. Esnasflar ekonomik anlamda sistemin içerisinde var olabilmek ve devamlılıklarını sağlayabilmek amacıyla oluşan sosyal gerçekliğe uyum sağlamaya çalışmaktadır. Örneğin kendilerine göre yalan sistemi oluşturdukları görülmüştür. Ürün üzerinden yalan söylemek esnasfların çoğunlukla kabul etmediği bir durumken, müşteriye zaman veya işleyiş konularında yalan söylemek oldukça normal görülmektedir. Bununla

birlikte katılımcıların vergi ödemekten kaçınmaları da onların zafiyete düştükleri bir diğer konudur. Bu durumun oldukça normal olduğunu ifade etmişlerdir, nitekim bunun da kendilerince sebepleri olmakla birlikte yaptıklarının yanlış olduğunu düşünmemektedirler. Sonuç itibarıyla günümüzde ahlaki anlamda gerçekleşen zayıf davranışların esnaflar tarafından ahlak dışı olmadığı ticaret hayatında yeni kabullerin benimsendiği görülmüştür. Çalışma hayatında yaşanan bu dönüşüm, olması gerektiği düşünülen ancak uygulamada sorunlar yaşanan iş ahlakının günümüzde geri planda bırakıldığı, bunun inançlı esnaflar üzerinde de etkisinin görüldüğü söylenebilir. Bu bağlamda, yaşanan durumu esnafların dindarlığı üzerinden açıklamak mümkündür ancak eksik bir açıklama olacağı da bilinmelidir. Görüşmelerden çıkarılan sonuç, çalışma hayatında ahlaki değerlerden giderek uzaklaşılması daha çok toplumsal yapıdaki ahlaki çözülmeye işaret etmektedir. Buradan hareketle esnaflar çalışma hayatında dindarlıklarını ahlaki boyutta yansıtmakta zorlanmaktadır.

Kaynakça

- Apaydın, Fahri vd. "Ahilik Kültürü ve Modern Yönetim İlkeleri Doğrultusunda Esnaf ve Sanatkârlar Etik İlkelerinin Belirlenmesi". *Akademik Etik: Teori ve Uygulama* 1/1 (2021), 33-62.
- Arslan, Hasan. "Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/1 (2009), 77-96.
- Arslan, Mahmut. Türkiye'de İslam ve İş Ahlakı: Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak, ed. Recep Kaymakcan ve Mevlüt Uyanık, Dem Yayınları, İstanbul, 2007, 409-445.
- Aygün, Zahide K.vd. "Work Values of Turkish and American University Students". *Journal of Business Ethics* 80/2, (Jun. 2008), 205-223.
- Çapçioğlu, İhsan. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Yakın Sosyal Çevre ile İlişkilerinde Etkili Bir Faktör Olarak Dindarlık", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/3 (2008),..
- Çarkoğlu, Ali vd. *Türkiye'de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Araştırma Raporu, 2009.
- Doğan, Mebrure. *Dindarlık Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Doğanay, Süleyman. "Zorluklarla Başa Çıkma Bağlamında Bir Model Önerisi: Sabra Yolculuğun Beş Hali". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2019), 286-307 .
- Ekinci, Yusuf. *Ahilik*. Ankara: TTK Basımevi, 1989.
- Erbaş, Ali. *İktisadi ve İdari Yönleriyle Ahilik*. Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2020.

- Glock, Charles Y. "Dindarlığın Boyutları Üzerine", *Din Sosyolojisi*. ed. M. E. Köktaş – Y. Aktay. Ankara: Vadi Yayınları, 2.basım, 1988.
- Göcen, Gülüşan. *Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Köse, Ali- Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Köseoğlu, Erdoğan. "Öğretmen Adaylarının Ahlak Kavramına İlişkin Metafor Kullanımları". *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi* 4/3 (Ağustos 2015), 219-225.
- McHugh, Francis P. *İş Ahlakı*. İstanbul: TÜSİAD Yayınları, 1991.
- Nuttal, Jon. *Ahlak Üzerine Tartışmalar Etiğe Giriş*, çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Özgener, Şevki. *İş Ahlakının Temelleri Yönetimsel Bir Yaklaşım*. Ankara: Nobel Yayınları, 2014.
- Pargement, Kenneth. *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*. Newyork: Guilford Press, 1997. akt. Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020.
- Peker, Hüseyin. "Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 12 / 2 (Haziran 2012).
- Seyyar, Ali. *Ahlaki Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Şimşek, Hasan- Yıldırım, Ali. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 39
- TDK. Erişim 20 Mart 2023. <https://sozluk.gov.tr>
- Temiz, Yunus Emre. "İlk Yetişkinlik Dönemindeki Bireylerde Dua ve Başa Çıkma Tarzları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6/1 (2019), 177-206.
- Tierney, Elizabeth. *İş Ahlakı*, çev. Günhan Günay. İstanbul: Rota Yayınları, 1997.
- Tokur, Behlül. "Ahlaki Çözülme, İdeal İnsan ve Hayatın Anlamı Bağlamında Atebetü'l-Hakâyık" *Bilimname Dergisi*. 40 (2019).
- Tokur, Behlül. *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020.
- Tokur, Behlül. *Stres ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Torlak, Ömer vd. *Pazarlama Ahlakı*. İstanbul: Beta Yayınları, 2017.

- Torlak, Ömer vd., " İş Ahlakı: Tanımı, Temelleri, Kapsamı ve Sınırları", *Temelleri ve Uygulamalarıyla İş Ahlakı*, ed. Nihat Erdoğan vd. İstanbul: İGİAD Yayınları, 2018, 24-43.
- Uysal, Enver. "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsani Erdemler-İslami Erdemler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2003),51-69.
- Uysal, Veysel. *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları,1996.
- Yalnız, Abdullah. "Değerler Eğitimi Kavramı Olarak Dürüstlük ve Dürüstlük Ölçeği (DÖ) Türkçe Formu: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 / 34 (Aralık 2018), 649-666. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.468989>

